

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK-İSLAM ARKEOLOJİSİ ANA BİLİM DALI

KARABALGASUN ÖRNEĞİNDE
İNANÇ-KENT İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

TURGUT YONGACI

İZMİR 2019

T.C.
İZMİR KATİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK-İSLAM ARKEOLOJİSİ ANA BİLİM DALI

KARABALGASUN ÖRNEĞİNDE
İNANÇ-KENT İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

TURGUT YONGACI

DANIŞMAN: DOÇ. DR. SEMA KÜSKÜ

İZMİR 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Karabalgasun Örneğinde İnanç Kent İlişkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

06.2019

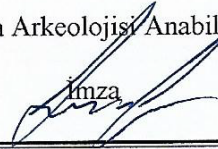
Turgut YONGACI

 <p>TS EN ISO 9001:2015</p>	<p>T.C. İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü</p>	
	<p>TEZ SINAVI TUTANAK FORMU</p>	Dok. No: FR/604/21
		İlk Yayın Tar.: 03.10.2017
		Rev. No/Tar.: 00/..
		Sayfa 1 / 1

GÖNDEREN : Türk İslam Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanlığı
GÖNDERİLEN : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalımız Yüksek Lisans Programı öğrencisi Turgut YONGACI ile ilgili Tez Sınav Tutanağı aşağıdadır.

Tarih: Türk İslam Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanı
Sayı :

İmza

SINAV TUTANAĞI

Tez Sınav Jürimiz tarafından incelenen “*Karabalgasun Örneğinde İnanç-Kent İlişkisi*” başlıklı tezli yüksek lisans tezi ile ilgili olarak jürimiz 24.10.2019 tarihinde toplanmış ve adı geçen öğrenciyi Tez Sınavına tabi tutmuştur. Sınav sonucunda adayın tezi hakkında OYBİRLİĞİ/ÇOKLUĞU ile aşağıdaki karar verilmiştir.

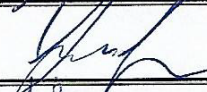
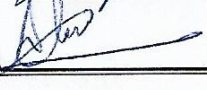
KABUL

Kabul Edilen Tezli Yüksek Lisans tezi:

- i) Bilime yenilik getirmiştir
- ii) Yeni bir bilimsel yöntem geliştirmiştir
- iii) Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamıştır
- iv) Uygulama yapmıştır (sadece Yüksek Lisans'ta geçerlidir)

RED

DÜZELTME *

Tez Sınav Jürisi	Unvanı ve Adı Soyadı	İmza
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sema GÜNDÜZ KÜSKÜ	
Üye	Prof. Dr. Harun ÜNER	
Üye	Doç. Dr. Akın ERSOY	
Üye		
Üye		

Eki : Tez Değerlendirme Formu (Her bir jüri için).

* Tez sınavında düzeltme kararı verilmesi halinde jüri tarafından öngörülen düzeltmelere ilişkin bir jüri raporu eklenmelidir. Düzeltmeler için Ek süre her defasında en fazla yüksek lisans öğrencileri için 3 ay, doktora öğrencileri için 6 aydır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

KARABALGASUN ÖRNEĞİNDE İNANÇ-KENT İLİŞKİSİ

Turgut YONGACI

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk-İslam Arkeolojisi Ana Bilim Dalı

Çalışmamız bir Karabalgasun'un kuruluşunda, planlanmasında, silüetinde ve gelişmesinde inancın oynadığı rolü saptama amacı taşır. Bu amaç doğrultusunda Karabalgasun kenti inanç kent ilişkisi açısından değerlendirilmiştir. Karabalgasun Türk tarihinde oldukça önemli bir kenttir. Türkler tarafından kurulmuş ilk büyük kent olması yanı sıra ilk kez bir Türk devletinin resmi din olarak bir inancı kabul etmesine şahitlik etmiştir. Kent bir yüzyıllık bir dönemde kurulmuş ve terk edilmiş olmasına rağmen saray tapınağı, saray ve konut alanlarıyla etkileyici bir arkeolojik alandır. Kent kuruluş yeri, anıtsallık ve hatta ekonomik yönleriyle inancın etkisini taşır.

Şu andaki arkeolojik veriler ışığında sekizinci yüzyıla kadar Türklerin büyük bir kent kurmadıklarını görmekteyiz. Birden bire böylesi bir kent kurma isteği nereden geliyordu ve aynı zamanda devlet eliyle bir inancın kabulü ve halka yayılmasının sebepleri nelerdi? Böylesi büyük bir değişikliğin aniden ortaya çıktığını düşünmek yanlış olacaktır. Bu noktada ilk büyük Türk kenti olan Karabalgasun'un kurucularının kentlilik ve inanç ile ilgili geçmiş deneyimlerinin anlaşılabilmesi önemlidir. Bu sebeple siyasi, kültür, inanç ve yerleşiklik üzerine bir öncüller değerlendirmesi yapma gerekliliği ortaya çıkmıştır. Böylelikle ana başlığımız öncesinde Uygur siyasi tarihine kısaca değindikten sonra yerleşiklik ve inanç değişimlerini konu sınırlarımızı aşmayacak şekilde arkeolojik veriler ve tarihi belgelerle ele almaya çalıştık.

İnanç kent ilişkisini Karabalgasun örneğinde ele aldığımız ana başlığımızda yine arkeolojik veriler esas alınarak öncüllerin etkileri, kent

kuruluşu ve kurgusu, inanç yapıları ve ekonomiden tarıma inancın etkilerini ele aldık. Karabalgasun bize göstermektedir ki sekizinci yüzyıl öncesinde Türkleri tamamen göçer ve eski Türk inançlarına bağlı bir millet olarak görmek büyük bir hatadır. Türkler bu tarihten önce bir kısmı Budizm gibi inançları kabul etmiş ve yerleşikliği yüzyıllarca deneyimlemişlerdi. Sonuçta Karabalgasun gibi büyük bir kent ortaya çıkmış ve kendinden sonraki yüzyıllarda kurulacak Türk kentlerine şehir planı ve mimari olarak örnek olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kent, İnanç, Yerleşiklik, Uygur, Karabalgasun

ABSTRACT

Doctor of Philosophy (PhD) Thesis

THE RELATIONSHIP BETWEEN BELIEF AND CITY IN KARABALGASUN MODEL

Turgut YONGACI

İzmir Katip Çelebi University

Graduate School of Social Sciences

Department of Turkish-Islamic Archeology

Our study aims to determine the role of faith in the establishment, planning, silhouette and development of Karabalgasun. For this purpose, the city of Karabalgasun was evaluated in terms of the relationship between the city and belief. Karabalgasun is a very important city in Turkish history. In addition to being the first big city established by the Turks, it was the first time that a Turkish state accepted a belief as an official religion. Although the city was founded and abandoned for a century, the city is an impressive archaeological site with its palace temple, palace and residential areas. The city has the influence of faith with its location, monumentalism and even economic aspects. In the light of current archaeological data, we see that Turks did not establish a big city until the eighth century.

In the light of current archaeological data, we see that Turks did not establish a big city until the eighth century. Why suddenly they felt the desire to build such a city. Why the state adopted a new belief and spread to the public. It would be wrong to think that such a big change suddenly appeared. At this point, it is important to understand the past experiences of the founders of Karabalgasun, the first major Turkish city, about urbanity and belief. For this reason, it is necessary to evaluate the premises on political, cultural, belief and settlements. Thus, after briefly touching on the Uyghur political history before our main title, we tried to deal with the changes in settlements and beliefs with archaeological data and historical documents in a way that does not exceed our limits.

In the main headline we discussed the relationship between belief and city at Karabalgasun, the effects of the premises, city organization and fiction, belief structures, economy and the effects of belief in agriculture. Karabalgasun shows us that it is a great mistake to see the Turks completely nomadic and depending on the old Turkish beliefs before the eighth century. Before this date, some Turks had accepted beliefs such as Buddhism and had experienced the settlements for centuries. As a result, a big city like Karabalgasun emerged and became a model as a city plan and architectural for the Turkish cities to be established in the following centuries.

Keywords: City, Belief, Settlement, Uighur, Karabalgasun

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	II
TEZ SINAV TUTANAĞI.....	III
ÖZET	IV
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VIII
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ.....	1
I. UYGUR KAĞANLIĞI DÖNEMİ.....	3
A. Uygur Kağanlığı Öncesinde Uygurlar (744'e Kadar).....	3
B. Uygur Kağanlığı.....	5
II. UYGUR KAĞANLIĞI ÖNCESİNDE TÜRKLER ve YERLEŞİK	
KÜLTÜR	13
A. Doğu Türkistan'da Türk Varlığı ve Yerleşik Kentlerle İlişkileri.....	16
1. Hun Devleti Dönemi Doğu Türkistan.....	17
2. Göktürk Devleti Dönemi Doğu Türkistan	20
3. Koço Şehri.....	23
4. Yar-Hoto Şehri.....	26
B. Batı Türkistan'da Türk Varlığı ve Yerleşik	
Kentlerle İlişkileri.....	29
C. İç Asya Surlu Yapıları ve Yerleşimleri.....	32
III. UYGUR KAĞANLIĞI ve İNANÇ.....	36
A. Uygurlar ve Eski Türk İnancı.....	36
B. Uygurlar Budizm ve Diğer İnançlar.....	39
C. Uygurlar ve Maniheizm.....	46
1. Maniheizmin Kabul Edilişi.....	46
2. Uygur Kağanlığı ve Soğdlar.....	50
3. Kültürel Değişimler.....	52
4. Tapınak Mimarisi ve Planların Etkileşimi.....	54
IV. KENT KURGUSU VE İNANÇ.....	63
A. Karabalgasun Kentinin Öncülleri ve Uygur Kentçiliği.....	64

B. Karabalgasun'un Kuruluşu.....	75
1. İnanç Kent İlişkisi Açısından Orhun Vadisi ve Ötüken.....	78
C. Arkeolojik Çalışmalar.....	82
D. Karabalgasun Kent Kurgusu.....	86
E. İnanç Yapıları.....	91
1. Saray-Tapınak Kompleksi (HB2).....	92
2. Saray-Tapınak Yapısı İçerisinde Yer Alan Kale Yapısının İşlevi ve Atalar Tapınağı Düşüncesi.....	97
F. İnanç Kent İlişkisi Açısından Üretim: Tarım.....	101
V. SONUÇ	106
KAYNAKÇA	118
RESİMLER ve HARİTALAR	133

ÖNSÖZ

Karabalgasun örneğinde kent ve inanç ilişkisini incelediğimiz tezimizde kentin kurucuları olan Uygurların kentlilik deneyimleri, inanç çevrelerindeki değişimler, bu kentin ve onun inanç ile ilişkili yapılarının ortaya çıkmasında katkı sağlayan öncüller ve son olarak Karabalgasun'daki inancın kent kurgusuna, ekonomisine ve yaşayışına etkileri değerlendirilmiştir.

Öncelikle tez konusunu seçmemde isteklerimi göz önünde bulundurarak beni çalışmakta zevk alacağım bir konuya yönlendiren ve her zaman olumlu yönlendirmeleriyle tez yazım döneminde beni cesaretlendiren tez danışmanım sayın Doç. Dr. Sema Küskü'ye ve Yüksek Lisans eğitimimde değerli bilgilerini bizlerle paylaşarak bize yeni ufuklar açan başta Prof. Dr. Harun ÜRER olmak üzere tüm Türk-İslam Arkeolojisi bölümü akademisyenlerine de çok teşekkür ederim. Tez konumuz üzerindeki araştırmalarını benden esirgemeyerek paylaşan İpekyolu Arkeoloji Merkezi üyesi Lyndon Arden-WONG'a ve Alman Arkeoloji Enstitüsünden Burkart DÄHNE'ye minnetlerimi sunarım. Son olarak tez yazımım için uygun zaman ve ortamı sağlayan abim Turgay Yongacı ve sevgili eşim Naime Yongacı'ya teşekkür ederim.

Turgut YONGACI

GİRİŞ

Türkler tarihleri boyunca Mançurya'dan Orta Avrupa'ya uzanan çok geniş bir coğrafyada hareket etmişler ve bu hareketleri sırasında pek çok kültürle karşılaşmışlardır. Kültür ve medeniyet araştırmaları göstermektedir ki kültür ürünlerinin çeşitliliği ve gelişimi için kent önemli bir etken olmaktadır. Kent oluşumlarında kentin kuruluşuna veya kurgusuna etki eden coğrafi konum, amaç, siyasi-ekonomik yapı ve halk kitlesi gibi unsurların yanı sıra inanç da önemli bir etken olarak karşımızda durur.

Türk tarihi araştırmalarında özellikle 9. yüzyıl öncesi (ya da bir başka tanımlamayla İslam öncesi Türk tarihi) pek çok karanlık nokta barındırmaktadır. Bu karanlık dönem '*göçer toplum yapısı*' ve '*şamanist inanç*' gibi genel kabullerle aktarılagelmiştir. Yeni araştırmalar açığa çıkartmıştır ki Türklerin bir kısmı en azından Batı Türkistan'ın güney ve batısında, Doğu Türkistan'ın güneyindeki vaha kentlerinde ve Çin kentlerinde yerleşik yaşama adapte olmuşlardır. Ayrıca inanç olarak bu bölgelerde var olan Budizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlık inançlarına kısmen yakınlık duymuşlar bir kısmı bu dinlere inanmışlardır. Şüphesiz ki hem yerleşik kentlerdeki Türk varlığı hem de Türklerin diğer inanç dairelerine ne kadar ilgi gösterdiği tam olarak bilemediğimiz bir konudur. Yine eklememiz gerekir ki bu iki bilinmez konu son zamanlardaki araştırmalara göre tahmin edilenden daha yoğun bir ilişki ağını barındırır. İnanç ve kent ilişkisini Karabalgasun kenti üzerinden incelemeye çalıştığımız bu çalışma bir yandan da bu iki sorunlu konu üzerinde çalışmamızın kapsam, amaç ve sınırlarında açıklamalar yapma gerekliliğini ortaya koymuştur.

Türk tarihinin önemli bir aşaması Uygur devleti dönemindeki erişilen uygarlık seviyesidir ve onların gelişimi dilimizdeki uygarlık kelimesine köken olmuştur (Kutluer, 2003: 296; Dönmez, 2016: 20). İlk büyük Türk şehri olan Karabalgasun onlar tarafından kurulmuştur. Ayrıca Uygurlar eski Türk inancı yerine Maniheizmi kabul etmişlerdi. Böylelikle ilk kez bir başka inanç Türk devletinin resmi dini olmuştu. İlk büyük Türk şehri, ilk resmi din kabulü ve büyük bir medeniyet yükselişinin yalnızca bir yüzyıl süren Uygur devleti dönemine denk gelmesi konumuzun tarihsel ve mekânsal çerçevesini seçmemizde büyük bir etkiye sahiptir. Uygur Kültürünün

oluşturduğu bu medeniyet İslam sonrası Karahanlılar ile devam eden ve Osmanlı İmparatorluğuna uzanan büyük medeniyet çizgisinin kökenlerini oluşturmuş ve kendisinden önceki uygarlık seviyesine büyük katkılar sağlayarak ardıllarına aktarmıştır.

İlk Türk kenti Karabalgasun'u kuran Uygurların yerleşiklik deneyimleri ve inanç değişimleri çalışmamıza temel oluşturmak açısından önem taşımaktadır. Çalışma kapsamında Uygurların eski ve yeni inançlarının Karabalgasun kentindeki etkilerini konum, kuruluş, kurgu, plan ve ekonomi yönleriyle incelemeyi amaçlamaktayız. Bu tez Karabalgasun'un bir inanç kenti olduğunu ispata yönelik değildir. Daha çok inancın kente olan etkilerinin boyutlarını saptama amacı taşır. Bu amaç doğrultusunda inancın doğrudan etkileri yanı sıra dolaylı olarak yarattığı reaksiyonların kent ile ilişkisine değinilecektir.

Bu çalışma genel olarak son on yıllarda Türk medeniyet tarihinin ve uygarlık seviyesinin doğru anlaşılabilmesine yönelik yürütölen çalışmaların bir parçası olmayı hedeflemektedir. Son yirmi yıl içerisinde sistemli kazılarla açığa çıkarılmaya başlanılan Karabalgasun gibi kentlerde elde edilen arkeolojik veriler ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış on binlerce Uygur yazmasının yayınlanması ve bu çalışmalarının Türk dünyası tarafından derlenmesi yolunda bizim tezimiz gibi çalışmalar başlangıç seviyesini oluşturan araştırmalar olmaktadır. Daha çok verinin elde edilmesi, bu verilerin bir araya getirilmesi ve yeni araştırmaların teşviki Türk medeniyet ve kültür tarihi için çok önemli adımlar olacaktır.

I. UYGUR KAĞANLIĞI DÖNEMİ

A. UYGUR KAĞANLIĞI ÖNCESİNDE UYGURLAR (744'e Kadar)

Uygurlar kendilerinden önceki Türk devletleriyle kültürel olarak aynı paydalarda bulunsalar da yeni bir kültür sıçraması yaratarak tarihimizde önemli bir yere oturmuşlardır. Uygurlar siyasi olarak önemli bir tarihe sahip olsalar da asıl önemli adımlarını kültür alanında atmışlardır. Hem Çin ve Turfan bölgesi Budist kentlerinde geçirdikleri sürede edindikleri hem de Maniheizt Soğdların katkılarıyla oluşan bu yüksek kültür daha sonraki Türk devletleri gibi Moğol, Çin ve çevrelerindeki diğer toplulukları da etkilemiştir.

Türklerin İç Asya'da kurduğu devletler federasyon niteliğindedir. Uygurlar da bu federasyonun üyelerindedir. Dokuz Oğuz¹, On Uygur² adları da bunu destekler (S. Güngör, 2000: 4). Uygur adının kökeni üzerine yapılan tanımlamalarda da boyların birlikteliği ile ilgili tanımlamalar dikkat çeker (Gömeç, 2015: 49-50).

Uygurları, MÖ 176 ve MÖ 43 kayıtlarına göre Isık-göl ile Altun-yış arasında görürüz. Uygurların da mensup olduğu Kagnlı boyların hem batıda Kerigeres'in kuzeyinde, hem Ötüken-Orhun-Baykal bölgesinde, hem Aktağ'da (Hami çevresi), hem de Kuzey Çin'de bulunmaktaydılar (Esin, 1978: 50). Uygurlar, 5. yüzyılda dokuz boydan oluşuyordu ve Juan-juanlara bağlıydılar (Gömeç, 1996: 78). Bu dönemde Tölöslere³ dahil olan Uygurların 428 de Tabgaç⁴ saldırısına uğradıklarını ve 449

¹ Oğuz ismi Türk kabileleri anlamında kullanılmıştır. Hem kuruluş aşamasında hem de öncesinde Uygurlar ile Oğuzlar arasında benzerlikler ve farklılıklar konusu çeşitli karışıklıklara sebep olmuştur (Uygurlar ile Oğuzlar arasında ayniyet ve farklılıklar için bkz. Grousset, 1980: 121-122. dipnot 241)

² Uygurlar Dokuz Oğuzları kendilerine bağlamalarıyla *On Uygur* olmaları Moyun Çor döneminde olmuştur (Gömeç, 1996: 79).

³ Tölöslere 4. ve 5. yüzyıllarda Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlı Kanglıların devamıdır. Ancak bu dönemde batıdaki boyların Ting-ling adıyla anıldığı bilinmektedir (Taşağıl, 2013: 38). Tölöslere Hami'den Hazar'ın doğusuna kadar görülmüyordu (Taşağıl, 2013: 43).

⁴ Hunların yıkılmasından sonra Çin'e giden Türklerin kurduğu devletlerden biri de Tabgaç Devleti (Toba veya Kuzey Wei)'dir. Tabgaçlar, 250'li yıllardan sonra Çin Seddi'nin kuzeyinden, güneye indiler ve Kaşgar, Kuça ve Turfan gibi yerleşimleri ele geçirdiler (Taşağıl, 2013: 9-10).

yılında kendilerine Shu-che⁵ adlı birini lider seçtikleri ve Tabgaç ordusunu yendikleri bilinmektedir (Gömeç, 2015: 55) (Harita 1). Bununla birlikte Eberhard Tabgaç devletini oluşturan boylardan biri olan Kao-che'lar'ı da Uygurların atalarından saymaktadır⁶ (Eberhard, 1943a: 29).

Kağanlık öncesinde Uygurların Selenge⁷ ve Orhun kıyılarından Aral Gölü'ne kadarki alanda bulduklarını görüyoruz (İzgi, 1989: 13). Bu bölge Terhin⁸ yazıtında da belirtildiği⁹ gibi Uygurların ana yurduydur (Ögel, 1971: 82). Uygurlar, 300 sene süreyle Göktürlere bağlı kalmışlardı (Ögel, 1971: 82) (Harita 2). Nitekim Bilge Kağan anıtının doğu yüzü, 37. satırında¹⁰ Uygur İlteberi ile yapılan savaşı yazması siyasi etkinliklerinin bir göstergesidir (Ayдын, 2007b: 3).

Göktürkler döneminde ilk olarak 605 yılında Shih-chien (Ssu-chin) Uygurları birlik olarak topladı (İzgi, 1989: 14). Aynı yıl beş Tölös boyu Uygurlara katılarak Altı Bağ Bodun'u oluşturdular ve liderlerine İrkin unvanı verdiler (Gömeç, 2015: 56). Ssu-chin ölünce yerine P'u-sa¹¹ geçti (Ögel, 1971: 87; İzgi, 1989: 15; Gömeç 2015: 57).

⁵ Gömeç “*Su Şad*” olarak önermektedir (Gömeç, 2015: 55).

⁶ Eberhard'a göre Tabgaç kabilelerinin otuz dokuzunun Proto-Moğol ve yirmi sekizinin Türk olduğu anlaşılır. Bunlardan başka birde Yüeh-chi'lerden gelen bir kabile daha vardır. Buna göre Tabgaç'lar Türklerden ve Moğollardan ibaret melezlerdir (Eberhard, 1943a: 29-30). Bu gruplardan biri olan Kao-che'lerin tarif edilen kültürlerine göre, Türk oldukları şüphesizdir ve Kao-che'lar'ın sonraki Uygurlar oldukları düşünülmektedir (Eberhard, 1943a: 29).

⁷ 7. yy başında Uygurların Selenge boylarında buldukları ve bu ilk Uygurların bir bölümünün Çin imparatoru Tao Wu tarafından emniyet görevi ve tarımla uğraşmaları için Çin'in kuzeyine yerleştirildikleri bilinmektedir. Bununla birlikte Sui hanedanlığı kayıtlarında Uygurların Tölöslerin bir parçası oldukları bir kısmının Togla nehrinin kuzeyinde bir bölümünün Boğda dağları civarında yaşadıkları söylenmektedir (Gömeç, 2015: 55).

⁸ Kitabe Moyun Çor tarafından yaptırılmıştır (Gömeç, 1996: 71).

⁹ *Terhin Yazıtı*, Doğu üçüncü satırında: “*Ötüken ülkesi (ve) çevresi ile ikisi arasında Orhun Nehrinde*” cümlesinden Uygurların ortaya çıktığı coğrafyanın sınırlarını da öğrenmiş bulunuyoruz (Gömeç, 1996: 77).

¹⁰ BK D37 “*orada savaştım, askerlerini mızrakladım. Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu; ölenler öldü. Selenge (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum.....dağa turmandılar. Uygur'ların ilteberi yüz kadar adamla doğuya doğru kaçıp gitti.....*” (T. Tekin, 2014: 63; Ölmez, 2015: 157). Ayrıca Kül Tegin, Uygurların ataları olan “*Dokuz Oğuzlar*”, yani “*Tokuz Oğuz Budun*”u ile savaşmıştı. Kül Tegin, Dokuz Oğuzlar ile “*ilk önce Toğu Balık*”da savaştığını söylüyordu. Yani, “*Enilik Toğu Balık'da minüştümüz*” diyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, Göktürklerin biraz daha doğusu ile kuzeylerinde yaşayan Dokuz Oğuz Türklerinin, Toğu Balık adlı bir şehirleri de vardı (Ögel, 2000: 181).

¹¹ Uygurlar Budizm inancıyla daha Göktürkler döneminde karşılaşmışlardı. İzgi Uygur P'u-sa adının “*Bodhistva*”dan geldiğini düşünmektedir (İzgi, 1989: 19). Bahaeddin Ögel'de P'u-sa adını Buda ile ilişkilendirir (Ögel, 1971: 87). Ancak “*Araç, silah*” anlamlı “*Pusat*” kelimesiyle ilişkili olabileceği dikkate alınmalıdır nitekim Gömeç'te Busar veya Pusat önerisinde bulunmuştur (Gömeç, 2015: 56).

Togla nehri civarında bir ordugâh kuran P'u-sa'nın Uygur birliğinin temelini attığı söylenebilir¹².

646 senesinde T'u-mi (Tumitu, Tömür Tutuk?) Uygurların başına geçti. Yine Çin kaynaklarına göre Tumitu, "Kağan" unvanını kullanan ilk Uygur hükümdarıydı (İzgi, 1989: 15). Daha sonra Uygur kentleri bölümünde değineceğimiz ve Karabalgasun şehrinden önce inşa edildiği düşünülen Khunkh Orduğ olasılıkla Tumitu devrinde inşa edilmiş bir yerleşimdi ve Karabalgasun'da gördüğümüz yerleşim ve plan özelliklerini taşıyordu. Böylelikle kent planı yönünde erken uygulamaların Karabalgasun kentine öncülük ettiğini düşünmemiz olağandır. Tumitu'dan sonra başa geçen P'o-jun (Buyan)'da, Çin ile iyi ilişkiler kurmuş Han-hai generali ilan edilmişti (İzgi, 1989: 15).

B. UYGUR KAĞANLIĞI

II. Göktürk Devleti, Tonyukuk'un 725, Köl Tigin'in 731 ve Bilge Kağan'ın 734'te ölümünden 8 yıl sonra zayıfladı. Bu sırada güçlü yapılanmalarıyla Basmıl, Karluk ve Uygurlar öne çıktılar (Gömeç, 2015: 68; Sümer, 1993: 24) (Harita 3). II. Göktürk Devleti iç karışıklığa düştüğü sırada yüzyıllardır uyguladığı batı politikalarını tekrarlayan Çin Uygur, Karluk ve Basmilları Göktürlere karşı desteklemişti (Taşağıl, 2013: 24). İnisiyatifin Basmillarda olduğu (Gömeç, 2008: 39) bu birlik 742'de Göktürk kağanı Kutlug Yabgu'yu öldürdü ve Basmilların başındaki Hsieh-tieh-i-shih (İzgi, 1989: 16) kağan seçildi. Karluklar batı¹³ Uygurlar ise doğu, kanat yabguluğu olarak Çin tarafından tanındı (Ögel, 1971: 89; İzgi, 1989: 16; Taşağıl, 2013: 24; Gömeç, 2008: 39). 743 senesinde Uygur İlteberi Köl Bilge Kağan oğlu Moyun Çor¹⁴

¹² Terhin (Taryat) yazıtı doğu yüzü 3. satırda bu yıllar için (Ötüken'deki Orhun nehri civarında yaşayan Uygurlar için) "...atalarım seksen yıl hüküm sürmüştü. Ötüken ülkesi ve çevresindeki yurtlar ile ikisi arasındaki Orkun nehri bölgesinde yaşarlardı..." denmektedir (Gömeç, 2015: 57; Ölmez, 2015: 282).

¹³ Karluk İlteberi On Ok yurduna hükmetmeye başladı (Gömeç, 2008: 39).

¹⁴ P. Pelliot "Moyun Çor" adının "Bayan Çor" olarak okunması gerektiğini ispatlamıştır (P. Pelliot'dan, Akt. Amanoğlu, 2001: 154). Biz genel kabule uyararak çalışmamızda "Moyun Çor" olarak kullanmaya devam edeceğiz. Çor İyi ruh anlamında bir ünvardır (TURSUN, İmin (2000), *Kedimki Uygur Medeniyeti*, Şincan: Şincan Halk Neşriyatı'ndan Akt. Öger ve Altın, 2016: 20). Bayan "zengin ve güçlü" Çor (çur) ise eski bir Türk unvanıdır (Ögel, 1971: 92).

ile birlikte Göktürlere saldırdı¹⁵ ve Ozmış kağan'ı yendi (Sümer, 1993: 24; İzgi, 1989: 16).

Göktürk üstünlüğüne son verilmesinden itibaren kağanlık mücadelesinde Basmıl, Uygur ve Karluklar arasında kavgalar başladı (Gömeç 2015: 73). Ötügen'de Kağan olarak başa geçen Basmıl lideri Hsieh-tieh-i-shih'e kısa bir süre sonra isyan etme kararı veren Uygurlar Karluklarla hareket ederek Basmilları yendiler sonra da Karluklarla birlikteliklerini sonlandırdılar (Gömeç, 2008: 39; İzgi, 1989: 16). 748 yılında, milletin de katıldığı Atalar Mezarlığı'ndaki kurultaydan sonra Türk devletinin başına Uygurlar geçirildi (Gömeç, 2008: 40). Böylece, Ötüken bölgesinde yeni bir kağanlık kurulmuş oldu¹⁶.

On boydan oluşan Uygurların İlk hanedanı adı Yağlakar ailesiydi (Taşağıl, 2013: 32). Uygurlar halkının büyük kısmını Oğuz boyları¹⁷ oluşturuyordu. Uygurların, Karluk ve Basmillara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıydı. Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar birleşince On Uygur¹⁸ adı ortaya çıktı.

Uygurların dokuz kabilesi şunlardır:

- 1- Yağlakar,
- 2- Uturgar, (Hou-Tou-Ko, Uturdur)
- 3- Kürebir, (Hou-Kiu-Lo-Wou, Kürabir)
- 4- Bağa Sığır, (Mo-Ko-Si-Ki, Buğa Sığır, Bakasıkır)
- 5- Ebirçeg (Abırçak), (A-Wou-Tchö, Amutik, Avircag)
- 6- Hazar, (Kasar)
- 7- Hu-wu-su, (Hou-Wou-Sou, Huguzu, Aguz)

¹⁵ Şine Usu yazıtı kuzey 9: *Ozmış Tegin han olmuş. Koyun yılında (743) harekete geçtim. İkinci çarpışmada ilk ayın altıncı gününde (744) ezdim. 10: Ozmış'ı yakaladım. Hanımını orada tutsak ettim. Türk halkı ondan sonra yok oldu...* (Ölmez, 2015: 302)

¹⁶ Göktürk devletinin yıkılışı ve Uygur devletinin kuruluşu Şine Usu (Moyun Çor) yazıtı kuzey yüzünde anlatılmaktadır (Aydın, 2007b:57-58).

¹⁷ II. Göktürkler döneminde Oğuzlar Tula tarafındaydı. Göktürkler 682 de onları yenerek II Göktürk devletinin kuruluşunu sağladı. 715-716 yıllarında dört savaş daha yapıldı. 744 de Göktürk devletinin yıkılması üzerine Uygurlara bağlanan dokuz oğuzların 749 yılında da Uygurlara başkaldırdığı görülür. Dokuz Oğuzlar; Hun (Qun), Tongra, Buğu, Bayırku, İzgil, Chi'i-Pİ, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku ve Ediz Boylarından oluşuyordu (Taşağıl, 2013: 24).

¹⁸ Uygurlar bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak da kaydedilmişlerdir. Reşidüddin'in verdiği On Uygur Boyları şunlardır: 1-İşgil, 2-Ütigar, 3-Bökr, 4-Orkundur, 5-Tülür, 6-Tardar/Kasar, 7-Ediz, 8-Üç-Tabin, 9-Kamlancü, 10-Otikan (Hamilton 1997:228 den Akt. Aydın, 2007b:11-12)

- 8- Yagmurkar (Yo-Wou-Ko, Yamukar, Yamurkar)
- 9- Ayabire (Hi-Ye-Wou, Eyamur, Eymür, Aymur, İğdir)¹⁹ ²⁰ (Taşağıl, 2013: 24).

Şüphesiz ki Uygurların bir devlet olarak ortaya çıkmasında salt askeri gücün etkisi yoktur. Dönemin tüm şartları lehlerinde işlemiştir²¹. Göktürklerin zayıflaması, Çin'in yeterince güçlü olmaması ve batıdaki Arap devletinin zayıf durumda olması²² Uygur Devletinin oluşumuna müsait bir zemin yaratmıştır. Tüm bunların yanı sıra Uygur lideri Kutluk Bilge Kül Kağan ve Oğlu Moyun Çor'un başarılı siyasetleriyle Oğuz boylarını yanlarına çekmeleri başarılarının temel sebeplerindedir.

744'de kurulan devletin ilk kağanı Kutluk Bilge Kül Kağan'dır (744-747)²³. Bu dönemde Uygurlar Altaylardan Baykal Gölü'ne kadar yayılmışlardı. 747 senesinde Moyun Çor (Mo-yench'o) Kağan (747-759) başa geçti (İzgi, 1989: 17). Onun döneminde Batı'da Seyhun Nehrine kadar ulaşılmış, kuzey'de Kırgızlar hakimiyet altına alınmıştır (İzgi, 1989: 17). Moyun Çor Kağan'ın devrinde devlet teşkilatlanma, sınırlarını genişletme ve ekonomik olarak güçlenme gibi konularda oldukça ilerlemiştir. Hun ve Göktürk dönemlerindeki gibi Türk boyları birleştirilmeye çalışılmıştır (Taşağıl, 2013: 21).

Moyun Çor dönemi hem Türk tarihi açısından hem de Dünya tarihi açısından önemli olayların yaşandığı bir dönemdir. Talas Savaşıyla²⁴ yenilen Çin yenilgiyi ağır

¹⁹ Parantez içerisinde verilen adlandırmalar Chiu T'ang-Shu'nun verdiği 9 Uygur boyudur (Aydın, 2007b:10-11).

²⁰ Gömeç tarafından Çin kaynakları ve Cami'üt-Tevarih'de bulunan Uygur aileleri şu şekildedir; "1- Yüe-lo-ko (Yaglakar), 2-Hu-to-ko (Uturkar), 3- To-lo-wu/ Hou (Kürebir), 4- Mo-ko-si-k'i (Bagasıkır), 5- Awu-ti (Ebirçeg), 6- Ko-sa (Kasar), 7- Hu-wu-su (belki Buguz?), 8- Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9- Hi-ye-wu (Aymur/ Eymür)" (Gömeç, 2008: 34)

²¹ Roux'a göre 8. yüzyıl ortasında gerçekleşen değişiklikler Asya'yı derinden etkiledi. 744 te Göktürklerin yıkılışı ve 751 Talas savaşı ile Çinlilerin orta Asya'dan çıkarılması Asya tarihinde yeni bir çağ başlatmıştı (Roux, 2012: 153).

²² 744 yılı İslam dünyası için de isyanlar ve karışıklıklarla dolu bir yıldır. Emevi hilafeti döneminde 743 yılında Halife olan II. Velid 744'te çıkan isyanda öldürülmüş, aynı yıl içerisinde önce III. Yezid (Koyuncu, 2013: 744), sonra İbrahim bin Velid en son da son Emevi Halifesi olan II. Mervan Halife olmuş (Kurt, 2004: 227-229), 750 yılından sonra Emevi Hilafeti'ne son verilmesiyle Abbasi Halifeliği (Halife Seffah 750-754 ile) dönemi başlamıştır (Yıldız, 1994: 283-284).

²³ Basmılların yöneticisi "İdikut" unvanını, Karlukların yöneticisi ise Karluk Hakanı unvanını taşıyordu. Uygurlar iki topluluğu da yendikten sonra iki unvanı da kendisinde toplamıştır (Gabain, 1944: 690-691).

²⁴ Taşkent Türk hakanı birçok defa Çin'e bağlılığını bildirmesine rağmen 750 yılında Kore menşeli Çin komutanı Kono Sientche tarafından idam ettirildiğinde batı topraklarında Çin karşıtı bir birleşme olmuş, Karaşar, Kuça ve Kaşgar şehirlerine saldırmak için Araplarla anlaşmışlar ve sonucunda Talas savaşı olmuştur. Ziyad İbni Salih komutasındaki Arap ordusu güneyden, Karluk birlikleri ise

bedellerle ödedi ve ipek yolu hakkimiyetini kaybetti. İpek yolunun Türklerin eline geçmesiyle özellikle Karluklar²⁵ ve sonra Karahanlı iktisadi yapısında hareketlenme olmuş, küçük yerleşimler büyük şehirlere dönüşmüş ve Türklerin yerleşikliği artmıştı (Bedirhan ve Öztop, 2015: 304).

Özgürlüklerine bağlı olan Oğuz boyları Göktürlere olduğu gibi Uygurlara da isyan etmişlerdi²⁶. Moyun Çor'un başlarda halkın tamamının desteğini alamamış onun karşısında bulunanlar Bilge Tutuk'u desteklemişlerdi (Gömeç, 2015: 78). Tay Bilge Tutuk ile Moyun Çor mücadelesinden sonra Moyun Çor ancak 749 tarihinde kağanlığını sağlamlaştırmıştır (Gömeç, 1996: 81). Bu tarihten sonra Uygurların büyük bir devlet olma yolunda önlerinde bir engel kalmamıştır. Moyun Çor döneminde Çin'in büyük kısmı ele geçirilmiş büyük bir coğrafyada hakimiyet kurulmuştu (Gömeç, 2008: 42) (Harita 4). Bu dönemde Karabalgasun (Ordu Balık) şehri büyük bir gelişme göstererek yerleşimden kent kimliğine geçiş yaptı (Sümer, 1993: 28).

Moyun Çor kağandan sonra Böğü²⁷ Kağan (Tengri Kağan) (759-779) tahta geçti. Bu dönemde T'ang sülalesi iç ayaklanmalarla zayıflamaya başlamıştı. An Lu-shan²⁸ adındaki Çinli komutan 755 te başkaldırmış ve Çin'in büyük kısmını işgal etmişti (Harita 5). An Lu-shan günümüzdeki Pekin bölgesinin valisiydi. Bu bölgede eski Göktürk halkının bir kısmı ikamet ediyordu. An Lu-shan'ın Türk ve Soğd melezi olduğu bilinmektedir (Tokuda, 2010: 66). 756'da Ch'ang-an'ı işgal eden ve Ordos'a²⁹ ulaşan isyancıların askeri gücü içerisinde Göktürk süvarileri de bulunuyordu. Bu

kuzeyden inerek Çin'i mağlup etmişlerdi (Gömeç, 2008: 41). Zaten bu dönemde çok güçlü olmayan Çin ordusu yenilgi sonrası İç Asya'daki topraklardan çekilmek zorunda kaldı (Salman, 2014: 1-2), ipek yolu ticaretini büyük ölçüde kaybetti ve ekonomisi büyük bir buhrana girdi.

²⁵ Üç Karluklar Bulak, Taşlık veya Dış İl, Çiğiller.

²⁶ 750 yılından önce Sekiz Oğuz ve Tatarların isyan ettiklerini ve isyanın bastırıldığını Şine Usu yazıtında (D: 1-4) görüyoruz. 752'de Oğuz- Kırğız ittifakı görülür ve bu isyanda başarıyla bastırılmıştır.

²⁷ Böğü bilge veya büyücü demektir. Büyücü tanımı Ögel'e göre Mani inancının yayıcısı olmasından kaynaklanıyordu (Ögel, 1971: 94).

²⁸ İsyân, batı ülkelerindeki ve Türkiye'deki tarih kitaplarında An Lu-shan isyanı adıyla geçmiştir. Fakat bu isyanda An Lu shan'dan başka Shih Si-ming de Yang Devleti'nin imparatoru olarak tahta çıkıp bu isyanda büyük rol oynamıştır. Bu yüzden Japonya ve Çin gibi ülkelerde bu isyana An-Shi isyanı adı konmuştur. İki ismin etkileri göz önüne alınarak bu isyana An-Shi isyanı adı verilmesi daha uygundur (Tokuda, 2010: 65).

²⁹ Ordos, İç Moğolistan'ın kuzeyidir. Kendini Aşina boyundan gösteren ve eski Göktürk savaşçılarıyla Ordos'a ulaşan Ts'ung-li Uygurlar için tehditti. Dolayısıyla bu isyanın bastırılmasında Uygurların da çıkarı söz konusudur.

bölgede Hu³⁰ ve Dokuz Oğuzlara³¹ hakim olmuşlardı. Çin imparatorunun yardım isteğine karşılık olarak Böğü Kağan 762'de C'ang-an'ı ve Lo-yang'ı asilerden temizledi³² (İzgi, 1989: 18). Ötüken'e çekilmeyen Uygur ordusu Çin sınırında konuşlandı³³. Su-tsong Uygur komutanlarına şükranlarını sunmuş, kendilerine çeşitli unvanlar vermiş ve yılda 20.000 balya ipek vereceğini vadetmişti³⁴. Bu şartlarla Uygurlular Ötüken'e geri döndüler³⁵ (Grousset, 1980: 129). Lo-yang seferi Uygur tarihi ve fikri manevi yapısı açısından da önemli sonuçlar getirdi. Bu olaylar sırasında şehir medeniyetinin manevi kurumlarını da yakından tanıyan Uygurlar Mani dinini öğrendiler. Ötüken'e döner dönmez Böğü Kağan Çin hükümdarından Mani rahipleri göndermesini istedi. 762 yılının sonunda Mani rahipleri Ötüken'e geldiler (Ş. Tekin, 1962: 5-6).

Böğü Kağan zamanında Çinlilerle sıkı ticari ilişkiler kurulmasıyla elde edilen yüksek gelir Uygurların yaşam standartlarını, yaşayış şekillerini ve gelenekleri etkilemişti. Soğdlar Çin'i ele geçirmek için Kağan'ı kışkırtırken bakanlardan Tonga

³⁰ Soğdlar.

³¹ Çin tarihçelerinde 'Dokuz Soyadı' olarak geçer (Akt. Tokuda, 2010: 67.)

³² Çin için savaşanlar içerisinde Uygurların yanı sıra az sayıda Arap ve Hintlinin de bulunduğu bilinmektedir (Gömeç, 2015: 101). Abbasi Halifesi Mansur az sayıda askerini yollamıştır (İzgi, 1989: 33-34).

³³ Başlangıçta daha önceki dönemlerde olduğu gibi güçsüz Türk boyları ve güçlü Çin arasındaki itaat ilişkisi Uygur devleti ile Çin arasında da görülür. Uygurlar ile Çin arasındaki ilişki, Ch'ao Kung (haraç) ilişkisidir (TCTC, s. 7133'ten Akt. Tokuda, 2010: 67). Çin'i içinde bulunduğu zor durumdan kurtararak güçlü bir Çin devleti oluşturmak uzun vadede kötü bir karar olsa da yeni kurulan Uygur devleti için kısa vadeli çıkarlara uygun görünmektedir. Güçsüz bir Çin ise, Tibet tehlikesinin büyümesiyle ve belki de Göktürk ardıllarının yeniden yapılanması ile sonuçlanabilirdi.

³⁴ Uygurların bu dönemdeki Çin üzerindeki gücü hat safhaya çıkmıştı. İsyandan üç sene sonra Uygurlar Tibetle birleşerek Çin'e saldırdı. Çinliler bu seferde büyük bir fidye ödeyerek Uygurları kendi yanına çekti. Bu seferinde tek amacı ekonomik gelir elde etmektir (Tokuda, 2010: 73).

³⁵ MS763 tarihinden sonraki ilişkiler hakkında Çin kaynaklarında şu bilgiler yer almaktadır;

"O zaman Uygurlar, (T'ang hanedanının) batı başkentini geri aldıkları yardım ettikleri için (İmparator) T'ai tsung tarafından çok iyi karşılanmış ve kağan, Çin (İmparatoru) ile evlilik ilişkileri kurmuş, her sene yüz bin tane atı (Çin'e) göndermiştir. (T'ang hanedanı) buna karşılık olarak bir milyondan fazla top ipeği (Uygurlara) vermiştir. (Bu yüzden) Çin'in hazinesi bozulmuş ekonomik durumu sarsılmış, her sene at karşılığında verilen hediyeler dolayısıyla masrafları artmıştı (HT'S, Hisn T'ang Shu Yeni T'ang hanedanı yıllığı c.51, s.1348 den Akt. Tokuda, 2010: 94-95). Çin kaynaklarında at yetiştirme ve ticaretini yapma türklere ilişkilendirilmiştir. Budist Çin metinlerinde: Tabii şekilde, dört yönün ayrı kralı bulunur. Güney tarafı kralına "filler beyi" denir (Hindistan). Batı yönü kralına, Batı denizlerine ve onlardan çıkan incilere hâkim olduğu için "hazinelere beyi" denir (Çine nazaran Batı illeri Orta Asya'dır ve Batı Denizi Hazar denizi sayılırdı). Doğu kralına, memleketinde hakimler çok bulunduğu için "insanlar beyi" adı verilir (Çin). Kuzey kralına, o illerde çok at yetiştirdiğinden, "atlı bey" denmektedir (Türk hükümdarları, Çinliler ve Araplara göre, "atlı beydir) (Esin, 1968: 142).

(Tun) Bağa Tarkan eski geleneklere bağlı kalınmasını ve Çin'in elde tutulamayacağını savunuyordu. Bağa Tarkan, Çin'e saldırmayı düşünen Böğü Kağan'ı öldürttü³⁶. Bağa Tarkan bu büyük ihtilalde Böğü Kağanla birlikte onu kışkırttığını düşündüğü Soğdlular dahil iki bin kişiyi yok etti (Gömeç, 2008: 43; Akt.: Tokuda, 2010: 108³⁷) ve tahta oturdu (779-789)³⁸. Böylelikle Uygur tahtı Yağlakar ailesinden çıkmış oluyordu. A-shih-te (Arslanlar) ailesi artık Uygur kağanlığındaydı (Gömeç, 2015: 124).

Alp Külük Bilge (805-808) Maniheizmin yayılması için uğraşmıştı (Gömeç, 2015: 133). 806 senesinde Mani rahiplerine oturma izni verildi. 807'de Çin tarafından Mani tapınaklarının yapılması hususunda Uygurlara imtiyaz verildi (İzgi, 1989: 23) ve Uygur ve Çin topraklarında Mani tapınakları yapılmaya başlandı. Böylelikle Çin içerisinde Uygur kolonileşmesi başlamıştı. Alp Külük Bilge Kağan ve Katun'u 808 senesinde bilinmeyen bir nedenden ölünce yerine Alp Bilge Kağan (808-821) geçmiştir. Kağan kendi adına Karabalgasun yazıtını yazdırmıştır³⁹.

II. Kasar Tegin Kağan olduğunda Uygur bakanları An Yün-ho ve Ch'ai-ts'ao darbe girişiminde bulunmuş ancak kağan tarafından öldürülmüşlerdi. Onların destekçilerinden olan ve Karabalgasun'un dışında kendi askerleriyle bekleyen bakan Kürebir Urungu Sangun II. Kasar'ı öldürerek kağanlığına son verdi. Bu isyana Sha-tolar da destek vermişti (Gömeç, 2015:143). İsyana II. Kasar Tegin'in yerine Lu-Chi (Ulugçı?) kağan yapıldı. Ancak bu isyanı desteklemeyen komutan Külük Baga Sangun Kırgızlara sığındı ve Kırgız süvarilerinin başında Karabalgasun'a yürüdü ve Kürebir'i öldürdü. 100.000 kişilik Kırgız süvari desteğiyle başkente yürüyen Külük

³⁶ Tekin, Tung bağa Tarkan'ın Böğü Kağan'ı öldürme sebebini Mani dininin kabulüne bağlamaktadır. Hatta Tung Bağa Tarkan'ın hükümdarlığının ikinci yılında Nesturî patriği 1. Timotheus'tan bir Nesturî piskoposun ülkesine gönderilmesini istediğini ve Hristiyanlığı kabul ettiğini hatta bundan sonra Uygurlar arasında Hristiyanlığında kabul edildiğini iddia eder (Ş. Tekin, 1962: 9). Uygurlar arasında küçük Hristiyan Grupları olduğu bilinmektedir ancak devlet olarak kabul edilmiş bir Hristiyanlıktan bahsedilmemektedir.

³⁷ CTS, c.195, s.5208

³⁸ Terhin yazıtında adı geçmese de bir Kırgız beyine ait Suçi yazıtında adı geçmesinden Kırgızların Böğü Kağan'ın tahttan indirilmesinde Tun Bağa'ya destek oldukları düşünülür. Tun Bağa Tarkan kağan olduktan sonra bakanlarından birini (Boyla Kutlug Yargan) Kırgızlardan seçmesi bunu desteklemektedir (Gömeç, 2015: 124).

³⁹ Karabalgasun I yazıtı Karabalgasun (Şehrin rakımı 1428 olup 48T 0323295, UTM 5255137 koordinatlarındadır) şehrinin girişinde dikilidir. Yazıtta 8. Uygur kağanı ve haleflerinin askeri başarıları ve Maniheizm'i desteklemeleri anlatılmaktadır. Granit bir bloğa kazılmış yazıt 4 yüzlüdür. Türkçe (Uygurca), Çince ve Soğdça olmak üzere 3 dillidir (Ölmez, 2015: 239). Karabalgasun yazıtı Uygurların 833 tarihine kadar bir özetidir (Gömeç, 2015: 53).

Baga Sangun ihtilalcileri yok etse de Kırgızlar Ötüken’de kalıcıydı (Gömeç, 2008: 43-44). Artık Uygur devletinin varlığından bahsedilecek bir şey kalmamıştı. Kırgızlar Moyun Çor ve Kutluk Bilge döneminde uğradıkları bozgunun karşılığını veriyorlardı⁴⁰ (İzgi, 1989: 25). Kırgız hükümdarı A-ce Uygurları dağıtmış ve şehri büyük hasara uğratmıştı (Sağır, 2006: 22).

Şehirli tanımına uyan Uygurlar arasında çıkan şehirli-göçer ayrımı devlet temelini oluşturan ve büyük kısmı göçer kültürden gelen halk arasında bir uyum sorunu ortaya çıkarmış bu da kültürel değişimin hızının halk kitlesine ulaşamamasına sebep olmuş olmalıdır. Türkler bu kültür ve inanç değişikliğiyle siyasi ve askeri getiriler yanı sıra olumsuz etkilere de maruz kaldılar. Gömeç bu değişikliğin olumsuz etkisini şöyle açıklamaktadır:

“Budizm, Maniheizm hatta Hristiyanlık gibi yerleşik toplum inançları onları farklı yaşamaya, hakikatte miskinliğe itti. Bozkırın zor hayat şartlarına, bu inandıkları dinlerin gereği olarak boyun eğiyorlardı. Hâlbuki Kök Tengri’ye inanan Türk, tabiatın hiçbir olumsuzluğuna sırf Tanrı’nın takdiridir diye bakmıyor, bilakis onunla sonuna kadar savaşıyordu. Bu itikatlar onun kolunu-kanadını bağladı; peşinen yenilgiyi kabullenmesine sebep oldu”
(Gömeç, 2008: 44).

Uygurların yıkılışını iyi değerlendiren Karluklar kendilerini Göktürklerin halefi ilan ettiler ve Kuz Ordu’yu⁴¹ (Ordukent) başkent yaptılar. Kağanları Kara (Büyük) Kağan ünvanı aldı. Böylelikle Kara Hakan ünvanı Karahanlı⁴² devletine isim vermiş oluyordu (Salman, 2008: 62). Uygurlar varlıklarını 13. yüzyıla kadar

⁴⁰ Uygurlar Kırgızlarla 748-840 yılları arasında 22 savaş yapmıştır. Uygurların Kırgızlar üzerindeki politikaları onların diğer boylarla ittifak kurmalarını önlemek amacıyla onları sürekli bir göçe zorlamış olmalarıdır (Kalkan, 2011: 91). Tüm bunlardan dolayı Uygur devletinin Kırgızlar tarafından sonlandırılmış olması normaldir. Kırgızların Orhun bölgesine sahip olmalarından yaklaşık seksen yıl sonra Orhun bölgesi Kitanların eline geçmişti ve Türkler bir daha buraya dönemeyecekti (Gömeç, 2015: 145).

⁴¹ Kaynaklarda Kuz-ulus adına da rastlanır. Karahanlılarda "köyleriyle birlikte bütük kent", ulus olarak anılıyordu. Bu söz, hukuki bir deyimdi (Ögel, 2000: 21-22).

⁴² Daha önce Türkistan Uygur hanları olarak adlandırılan Karahanlılar devletinin Karahanlı tanımı V.V. Grigorev tarafından 1874 yılında kullanılmıştır. Hanların ‘kara’ unvanları kullanmaları kara kelimesinin kuzey ve hukuki olarak yüksek mertebe anlamından dolayıdır (Salman, 2008: 57).

sürdürdükleri gibi Çağatay, Özbek uluslarının oluşumlarında önemli roller oynadılar. İran ve Anadolu'ya (Eretna Beyliği) geldiler (Sümer, 1993: 8).

Uygur devletinin yıkılışından sonra bir kısım Uygur kabilesi Karluklara sığınırken (Ögel, 1971: 106) bir kısım Tibetlilere sığınmıştır (İzgi, 1989: 24). An-hsi şehrine yerleşen Uygurlar Menglig Tegin'in liderliğinde Kağanlık kurmuşlar ve Tarım bölgesindeki kentleri kendine bağlamıştır. 13 Uygur kabilesi Kao-ch'ang şehrinde önemli bir devlet kurdular (İzgi, 1989: 26). Maniheist inanç doğrultusunda giyindikleri için "*Beyaz giymiş göğün oğulları*" olarak anıldılar (İzgi, 1989: 27). Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Dun-huang'tan dolayı, Kansu şehrine ve oturanlarına Dun-huang denmesine de yol açmıştı (İzgi, 1989: 26). Uygurlar Turfan havzasına geldikleri zaman eskiden mevcut şehirleri (Turfan, Hami, Karaşar, Urumçi (Beşbalık), Kaşgar, Kuça, Hotan, Yarkent gibi) geliştirdikleri gibi kendileri de şehirler kurdular (Cezar, 1977: 72).

Beşbalık Uygurlarında Maniheizm yerini Budizm'e bırakmıştı. Yine de Maniheizm tamamen terkedilmemişti (Klimkeit, 2009: 102). Daha sonra Nesturi Hıristiyanlığı ve İslamiyet kabul gördü (Taşağıl, 2013: 32). Latin kaynaklarında papalık tarafından Moğol Devletine gönderilen elçiler bu Uygurlardan "Huio", Sarı Uygurlardan ise "Sariemiur, Sarihuiur" olarak bahseder (A. Özcan, 2013:149).

MS 840 yılındaki Uygur Devleti'nin dağılmasıyla Karluk bölgesine göç eden Uygurların, Karahanlılar Devleti'nin kuruluşunda önemli katkıları olmuştur.⁴³ Mançurya çevresinde 479 da Avarların, 6. yüzyılda Göktürklerin ve 765 ten sonra Uygurların hâkimiyetinde yaşamış Kitanlar Ötüken Uygurlarının yıkılışından sonra Kırgızların zayıf döneminde ortaya çıktılar ve devlet teşkilatlanması, kültür, tarım, yazı gibi alanlarda Uygur tebasından büyük katkı gördüler (Yasin, 2013: 317). Moğollar 15. yüzyıla Timurlulara kadar Uygur alfabesi ile eser verdiler. Kutadgu bilig, Miraçnâme, Bahtiyarnâme, ve Tezkire-i Evliyâ bunlardan bazılarıdır (Aka, 2008: 188). Uygurlularla çağdaş olan Karahanlılar da resmi yazışma dili olarak Uygur Türkçesi kullandılar (Yasin, 2014: 154).

⁴³ Papalık tarafından Moğollara gönderilen Johannes'in kroniklerine göre Uygurlar Hıristiyandılar (A. Özcan, 2013: 149). Yine de bu sayı çok fazla olmamalıdır. Latin yazarların bu değerlendirmesinin altında Uygurların uygarlık seviyesinin sebebinin Hristiyanlığa dayandırma düşüncesi olabilir.

II. UYGUR KAĞANLIĞI ÖNCESİNDE TÜRKLER ve YERLEŞİK KÜLTÜR

Son yıllardaki araştırmalar Asya’da kurulan Türk devletlerinin tamamen göçer yaşam sistemini kabul etmedikleri, en azından bir kısmının bozkır dışındaki kentlerde yerleşik yaşam sürdürdüklerini ortaya koymuştur. Yeni Türk yerleşimlerine dair veriler elde edilmeye başlasa da arkeolojik verilerin yetersizliği araştırmacıları eski Türk toplumunun büyük bir kısmını göçer bir toplum olarak kabul etmeye yönlendirmektedir⁴⁴.

Yine de Eberhard Türklerin ataları hakkında tespitinde:

“Onları ilk tanıdığımız en eski zamanlarda bile bilhassa at yetiştirirler ve insanlarla hayvanların kışlık yiyimlerini temin için ziraatla meşgul olurlardı. Göçebe kavimlerin yalnız hayvan besledikleri gibi fikirlere ayrılmamız lâzımdır. Hemen bütün göçebeler kışlık yiyeceklerini temin etmek için ziraat ile de meşgul olmak zorundadırlar ve bunu yapmayan kavimlerde istisna teşkil ederler” (Eberhard, 1943b: 22) demektedir⁴⁵.

⁴⁴ Türklerin ataları MÖ 6000'lerden beri hayvancılık yapmaktaydı (Zekiyev, 2007: 143). Göçer gruplara üs teşkil eden bölgelerde yerleşik uzantılar yaşamaktaydı (Arık, 1967: 60). Sıklıkla karıştırılmış olsa da Türkler özellik olarak göçebeden ziyade bozkır kültürü özelliğini taşımaktadır (Kafesoğlu, 2012: 487). Göçerlik kavramı ya da yörük (yürüyen-ilerleyen) kavramı Orta Asya'dan batıya göçler sırasında aldıkları geçici bir isimlendirmeden öteye geçmemelidir. Bu zorunlu hareket kelime kökünde tam bir “göç” hareketidir. Yukarıdaki tanımlarda dikkate alındığında Türk yaşam tarzı söz konusu olduğunda “göçer” terimi bozkır kültürüne has bir göçer-yarı göçer-konargöçer tanımına karşılık gelir (Yılmaz ve Telci, 2010). Göçerlik ve kentlilik düşünüldüğü gibi bir çatışma ortamını yaratmaz. Örneğin eski Çin kentinin yükselişi ve oluşumu geçim bölümünün (tarımın el sanatına karşı bölünmesi ya da tarımın ticarete bölünmesi gibi) ya da kutuplaşmanın (kent-kırsal alan kutuplaşması) kaçınılmaz sonucu değildir. İnsan topluluğunun ilerlemesi, kan bağına dayalı bir formdan coğrafi bağlara dayalı bir forma dayalı olarak evrilmesidir (Qingzhu, 2007: 137). Hareketli Türk toplumlarının büyük nüfuslu Çin karşısında kazandıkları başarılar onların konar-göçer yapısına bağlanabilir. Gündelik hayatları çobanlık ve avcılık gibi uğraşlarla geçen göçerlerin aksine ziraatla uğraşan devletlerde süvari yetiştirmek için para ve vakit gerekiyordu. Oysa göçer bir toplumda bu yetenek doğal şartlarla elde ediliyor, nüfusun hemen hepsi savaş sırasında hazır birer süvari olarak ortaya çıkıyordu.

⁴⁵ Tabi ki tarım ve konar-göçerlik veya hayvancılık tamamen yaşanılan coğrafya ile alakalı olmalıdır. Örneğin Sibiryada tarım imkansızlığından dolayı oradakiler av hayvanları ve onların yan ürünü olan kürklerinin ticaretiyle meşguldüler. Burada elde edilen kürkler Kürk Yolu ile taşınırdı (Taşağıl, 2013: 34)

Türkler kışlaklarında ziraat ile yaz göç noktalarında ise hayvancılıkla meşgul oluyordu⁴⁶. Böylece, Türklerde ikili ekonomik sistem oluşuyordu (Ögel, 2000: 3). Hükümdarların ve orduların da yazlık-kışlık yerleşim yerleri vardı (Taşağıl, 2013: 34).

Çalışma başlığımız olan Karabalğasun ilk düzenli Türk şehri olarak anılmaktadır. Bu noktada birden bire bir şehir kurmak ve göçerlikten yerleşikliğe birkaç on yıl içerisinde geçildiğini varsaymak hata olacaktır. Aşağıda da değineceğimiz üzere yüzyıllardır yerleşiklikle konar-göçer⁴⁷ yaşamın birlikteliği iç Asya Türk yaşam tarzının tanımı olabilir. Şüphesiz ki Hun devletinden Uygur devletine kadar geçen sürede Türk topluluklarının büyük kitlesi (Özellikle bozkır kuşağının Asya'da kalan kısmında) konar-göçer bir yaşamı benimsemiş veya bu yaşama uyum sağlamış olmalıdır. Bunun yanı sıra özellikle Doğu Türkistan coğrafyasından Fergana bölgesine kadar kurulan şehirlerde diğer etnik unsurların yanı sıra Türklerinde bulunduğu aşağıda da değineceğimiz gibi tarihi kayıtlarla sabittir⁴⁸.

Neyse ki yeni araştırmalar Hun ve Göktürk dönemine ait yeni verileri gün ışığına çıkararak bu devletlerin bazı yerleşim yerleri olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır. Göçebe kültür tezi bu araştırmalarla değişmeye başlamıştır. Kyzlasov'un bu konudaki özeleştirisini bu eski bakış açısını oldukça iyi özetlemektedir.

"Araştırmacılar tarafından bozkır halklarının ihmali bilimdeki gelişmeyi yavaşlatır. Karakteristik Aryan küstahlığımız Bozkır halkının rolü, manevi ve kültürel borçlanma öyküsü için doğru bir anlayışın kurulmasını engellemektedir. Bugün bile derin köklü fikirler sıklıkla mevcut kanıtları yeterince değerlendirmemizi engelliyor ve bazen de geleneksel teorilere uymayan verileri yok saymamızı sağlıyor. Araştırmacılar hâlâ psikolojik olarak bir önceki araştırmanın seyrinde

⁴⁶ Göktürk kitabelerinde geçen; "...Ötüken yerinde kışladım...", "...Amga kurgan'da kışladım...", "...yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım..." ve "...yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım..." ifadeleri bunu örnekler (K. Özcan, 2005: 252).

⁴⁷ Taba'i el Hayavan adlı eserin Minorsky tercümesinde "Türkler, boy ve alt boylardan oluşan geniş insan topluluklarıdır. Bazıları köy ve şehirlere bazıları ise çöl ve ekilip biçilemeyen arazilere yerleştiler." demektedir (Sağır, 2006: 35). Kaşgarlı Mahmut'un "Yatukkişi" açıklaması: "Oğuzların bir bölümü vardır ki, şehirden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlar. Onun için, bunlara "yatuk" denir. Bu söz, tembeller ve bir tarafa atılmışlar demektir" (Ögel, 2000: 16). Oğuzlar 11. yüzyılda şehirde yaşayan diğer Oğuzları hakir görerek onlara yatuk (tembel) demektedirler. 15. yy da Ak Koyunlu devleti kurucusu Kara Yülük Osman Bey oğullarına "sakın oturak yaşayışa geçmeyiniz çünkü beylik ve hakimlik yörüklük hayatla olur" diyerek onları Yörüklüğe yönlendirir (Sümer, 1993: 19).

⁴⁸ Türk soyunun prototipi halkları Altaylar-Sayan dağlarını güneybatısında yaşamaktaydı (Salman, 2013: 4). Baykara Türklerin eski yerleşim yeri olarak Aral gölü doğusundan Baykal gölüne kadar olan kısmı işaret eder (Baykara, 1991: 2). Eberhard'a göre ise Mançurya'da Tunguzlar, sarı ırmak ve batısında Moğollar, bunların da batısında, Ordos'un batısından Wei nehrine Türklerin ataları oturuyordu. (Eberhard, 1943b: 22).

fark edilmemiş fenomeni aramaya ve analiz etmeye hazır değildir. Bununla birlikte, tarih öncesi ve ortaçağ Sibiryası'nın yerli halklarının kimliğinin özünde yer aldığı düşünülen "göçebe ruh" sözcüğünün kalıcılığına karşı çıkan dini öğretilerle çelişen, giderek daha fazla gerçek ortaya çıkar. Farklı tarih ve dönemlere ait çeşitli arkeolojik eserler, çeşitli yerleşim birimleri ekonomisi ve kent kültürünü başlatan başlangıçlar gibi büyük ölçekli bir gelişme ile tartışılmaz kanıtlar sunan çeşitli tarihsel kanıtlar, yeni yazılmış eserler, yeni arkeolojik kanıtlar ve Han döneminden kalma yazılı kayıtlara yapılan dikkatli bir çalışma, Hunların kuvvetlendirilmiş şehirler inşa ettiğini ispatladı” (Kyzlasov, 2010:163).

Çalışmamızın ana başlığı için Türklerin en azından bir kısmının yerleşik kentlerle ilişki içinde bulunduğunu anlamak, bu kentlerdeki inanç ortamları ile ilişkilerini saptamak, kalıcı yerleşim ve kent yaşam kültürüne aşina olduklarını belirlemek kanaatimizce Karabalgasun kentinin daha sonra da değerlendireceğimiz gibi birden bire ortaya çıkamayacağı fikrini desteklemek için gerekli argüman desteğini sağlayacaktır⁴⁹. Yukarıda saydığımız nedenleri bu başlık altında detaylandırmak için bu bölümde Uygur devleti kuruluşuna kadar İç Asya ve Türkistan’da Türkler ve yerleşik kültür ile ilişkileri üzerinde biraz durmayı uygun gördük.

Bozkır kuşağının güneyindeki coğrafya Hint-İran kültürleriyle ilişki içerisindeydi ve göçerlerle karışmış bir halk kitlesi barındırıyordu (Bilici, 2009: 1). Bozkır kuşağının Asya’da kalan kısmı “İzole kalmış bölgeler” ve “Geçiş Bölgeleri” olarak ikiye ayrılmaktadır (Yılmaz, 2015: 29). Çalışmamızda değineceğimiz yerleşikliğe geçişin ve kültürel etkileşimlerin kaynaklarının çoğu bu geçiş bölgesi çevresinde oluşmuştur. Kırım, Fergana bölgesi ve Ordos bölgelerinden oluşan geçiş bölgelerinde (Yılmaz, 2015: 29-30) bozkır kültürünün yerleşik kültürle teması ve bozkır kültürünün nasıl etkilendiği çalışmamızı doğrudan ilgilendirir.

⁴⁹ İlk kentler (Doğu Kentleri-Hindiçin) ya da ilk uygarlık merkezleriyle, Türklerin atalarının ilişkisi başlangıçta yalnızca uygarlık komşuluğudur. Bu komşuluk, en baştan beri çeşitli sıkıntılar taşısa da tarafların vazgeçemediği bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkinin en önemli niteliği iki yönlülüğüdür. Türklerin ataları ve tüm göçebe halklar da bir şekilde uygarlıkla (ya da kentle) ilişkiye zorunlu oldukları gibi, kentler de (en azından yeryüzünün ilk kentlerinin bir bölümü) Türklerin coğrafyasındaki hammaddelere gereksinimleri nedeniyle Türklerin ataları halklarla ilişkiye zorunlu olacaklardır (Okan ve Ertürk, 2004: 195).

A. DOĞU TÜRKİSTAN'DA TÜRK VARLIĞI VE YERLEŞİK KENTLERLE İLİŞKİLERİ

Türklerin iç Asya'nın belirli bir bölgesinde sıkışıp kalmış hareketsiz bir toplum olduğu düşünülemezine göre kültür etki kaynaklarını doğal olarak iç Asya'nın güney sınırlarında da aramak hata olmayacaktır⁵⁰. Asya bozkır kuşağının güney kesiminde doğudan batıya doğru Ordos bölgesi, Türkistan'ın vaha devletleri (Turfan, Tarım havzasındaki kentler), Fergana ve Maveraünnehir bölgeleri bulunur. Bu çizgide kalan kültürler Türk inanç ve kent kültürünün oluşumunda önemli etkilere sahiptir.

Türkistan; Batı Türkistan⁵¹ ve Doğu Türkistan olarak iki kısımdan oluşur (Harita 6). Günümüzde Doğu Türkistan, Çin'in batısındadır ve nüfusunun çoğu Uygur Türküdür. Sinkiang (Sincan-Yeni toprak) isimli bu bölge tarih içinde Türk yurdu olarak görülür. Çinlilerin T'ie-le (Ting-Ling) adını verdikleri ve Uygurların da mensup olduğu çok sayıda Türk boyunun bazıları milat sınırında Barköl'de bulunuyorlardı⁵². Balkaş Gölü⁵³ “*Batı Türkleri veya Kuzey Türkleri*” diye anılan Karluklar (Ko-lo-lu) ve Usunlar'ın (Wu-sun), daha Batıda yer alan Talas⁵⁴ ve Çu Nehri civarı da Batı Göktürk,

⁵⁰ Türk kültür ve kent yapısının oluşumunda çok büyük etkisi olan Türkistan coğrafyası çok kültürlü yapısıyla kendine has bir yapı ortaya koymuş ve bu yapı Çin, Tibet ya da Türk baskın karakterli olmadığı gibi bu kültürlerden izole de gelişmemiştir.

⁵¹ “*Türklerin en eski yaşam alanlarından biri olan Batı Türkistan, Hazar Denizi'nin doğusundan başlayıp bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ile kuzey Afganistan (Afgan Türkistan'ı olarak da bilinir) topraklarını içine alır*” (Taşağıl, 2013: 81).

⁵² MS 489 da Barköl'de iki Taoist iki de Budist mabet vardı (Turgenev, 1983: 10). Uygur devleti yıkılınca Uygurların büyük kısmı Doğu Türkistan'a gelmişlerdi. Kitanlar 924 tarihinde Kırgızlara saldırarak Karabalgasun'u ele geçirdiklerinde Uygurlara eski başkentlerine dönebileceklerini bildirmişler ancak Uygurlar Doğu Türkistan'dan ayrılmak istememişler ve Kitanların bu önerisini kabul etmemişlerdi (Roux, 2012: 168,169). Bu da Uygurların bu toprakları vatan olarak kabul ettiklerinin bir göstergesidir.

⁵³ Daha doğudaki Almatı ve Karaganda Oblusu sınırlarında İli Nehri ve Lepsi Cayı'nın döküldüğü Balkaş Gölü'nün de bulunduğu bir tarım havzası olan bu topraklara tarihte *Yedi Su Bölgesi* denilmektedir (Baypakov ve Ternovaya, 2004'ten Akt. Deniz, 2015:141)

⁵⁴ Talas ovasında buranın en eski şehri Taraz olmalıdır. Taraz adının kaynaklarda görülmeye başladığı tarihte burası Batı Göktürk hâkimiyetinde bir bölgeydi. 568 de Zamarkos bu çevrede Taraz dışında başka bir şehirden bahsetmezken Türgiş ve Karluk dönemlerinde 9-10 yüzyıllarda birçok şehir olduğu İslam kaynaklarında geçer. 630 yılında Taraz'ı görmüş olan Hsuen Tsang “*orada çeşitli ülkelerden tüccarlar karışık olarak otururlar*” demektedir. Kazı buluntuları Zerdüştlükle ilgilidir. Ancak İslam ordularının Taraz'ı aldıktan sonra bir kiliseyi camiye çevirme kaydı burada Hristiyanlığın da olduğunu gösterir (Cezar, 1977: 46).

Türğiş⁵⁵ ve Oğuz Boylarının vatanydı (Akt. Deniz, 2015: 142⁵⁶) Çinliler Doğu Türkistan'a "Hsi-yu" yani "Batı Toprakları" diyordu⁵⁷ (Yıldırım, 2012b).

Göçebe akınlarının birbirini takip ettiği günlerde buradaki halkın kendi sosyal kuruluşlarının ve dinlerinin hususiyetlerini bu yol üzerinde koruyabilmeleri çok güç bir şeydi. Böylece, Hunların, Yueh-chi'lerin, Wu-Sunların, Juan Juanların, Tukyuların, Çinlilerin, Uygurların ve nihayet Tibetlilerin akınlarına uğramış bulunan Doğu Türkistan çeşitli medeniyetlerin bir kaynaşma noktası olmuş ve çeşitli kültür unsurlarını kendinde toplamıştı. Daha ziyade Hint, İran ve Çin olmak üzere üç kültür sahası içinde kalmıştır diyebiliriz (Özerdim, 1958: 118). Taklamakan Çölünün çevresinde bulunan vaha şehirleri doğu batı ipek yolu ticaretinde durak noktaları olarak gelişmiştir. Dolayısıyla bu kadar kervanın uğrak yeri olan Doğu Türkistan topraklarının kültürel bir vaha olduğunda söylemek gerekir. Dolayısıyla Kaşgarlı'nın naklettiği "Uzak yerin haberini kervan getirir" sözü daha fazla anlam kazanmaktadır.

1. Hun Devleti Dönemi Doğu Türkistan

Çinliler eskiden Türk dünyasının doğusu olarak anılan ve kendi ülkelerinin batısında kalan bu toprakları Hunların atalarının oturduğu topraklar olarak görüyorlardı (Harita 7). MÖ 1. yüzyılda Shih Chi⁵⁸'de Batı Türkistan sınırları şöyle özetlenmektedir: "Fergana⁵⁹ (Ta-yüan) Hunların güney-batısındadır. K'ang-chü,

⁵⁵ Ögel Göktürklerden doğan diğer Türk devletleri başlığının hemen altında alt başlık olarak "Türğiş devleti ve şehirlileşme" alt başlığını kullanmaktadır (Ögel, 1971: 61). 766 da Karluk Devleti onların toprakları üzerinde kuruldu (Taşağıl, 2013: 47). Sarı Türğişlerin kağanı Süyab'ta Kara Türğişlerin kağanı Talas'ta oturuyordu. Uygurlar tarafından yenilen Karluklar batıya göç ederek Süyab'ı aldılar ve Türğişlere son verdiler (Sümer, 1993: 22).

⁵⁶ Chavannes 2007: 42-142, 279

⁵⁷ Han Sülalesi (MÖ 206 - MS 220) döneminden itibaren *Doğu Türkistan* İpek Yolu güzergâhı demektir

⁵⁸ Chang Ch'ien'in (ölümü MÖ 114) seyahatname olarak sunduğu Shih Chi'de (MÖ 109-91) de"Batı Toprakları" ifadesi geçmez (Yıldırım, 2012a: 425).

⁵⁹ Hem yazılı kaynaklar hem arkeolojik veriler (nümizmatik kayıtlar) Fergana Türk meliklerinin kasan (muğ dağı) kalesinden 7-8. yüzyıllarda Pencikent'te (Pencikent Semerkant'ın 60 km doğusundadır) hüküm süren sikke basan üç bey ve iki hatunun (1-Amogyan, 2-Çakın-Çor, 3-Adsız Hatun, 4, Divaşni, 5-Adsız Hatun) olduğu tespit edilmiştir (Cezar, 1977:254). Bölge Eftalit, Göktürk egemenliğinde yaşamış olsa da Pencikent mezarlığında yapılan incelemelerde Zerdüş mezar tiplerine ve Soğd mezarlarına sıklıkla rastlanmıştır. Yine de bölgenin yönetici valisinin Türk olduğu gibi halkının bir kısmının da Türk olduğu düşünülebilir. Duvar resimlerinden birinde yüğ törenini gösteren bir cenaze merasimi işlenmiştir. Cenaze başında ağlayanlar saçlarını yolanlar yüzünü çizenler izlenir (Cezar, 1977: 259).

Fergana'nın kuzey-batısındadır..." (Ögel, 2000: 151). K'ang-chü, bugünkü Zereşan vadisinde yer alan Semerkant ve Buhara gibi şehirleri içinde toplayan bir deyiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Zereşan ve Fergana vadilerinin kuzeyinde, artık büyük bozkır İmparatorlukları başlıyordu. Bu vadi devletleri, çoğu zaman, Hunların birer vassalıydı (Ögel, 2000: 151).

Biraz daha geç çağlara ait olmasına rağmen, ünlü bir Çin generalinin MÖ 36'daki şu sözleri de Türkistan'ın Türklerin eski yerleşim yerlerinden biri olduğunun kanıtı olması açısından önemlidir:

"Türkistan, başlangıçta Hunlara ait idi. Şimdi de Hun hükümdarı Chih-chih, orada kendi kendine nüfuzunu genişletmektedir. Wu-sun'lar ve Fergana (Ta-yüan)'yı hücumla dize getirdi. Semerkant (K'ang-chü)'ı kendine bağlama planını da gerçekleştirdi. Her iki yer de artık kendisinin oldu." (Ögel, 2000: 152)⁶⁰.

Çin, feodal yapısından kurtulup tek yönetim altında birleştikten sonra artı ürünlerini satabilmek için dış pazarlara göz dikti⁶¹ ve ilk önce verimli otlaklarıyla meşhur Ordos bölgesindeki ticaret yollarına (İpek Yolu, Harita 8) sahip olmak amacıyla Doğu Türkistan'a yöneldi. Böylelikle "*Hunların sağ kolunu kesme*" olarak adlandırdıkları politikayla Hun devletinin ekonomik kaynağı kesilecek ve kendi ekonomileri geliyecekti. MÖ 1. yüzyılda bu amaçla Hun ve Çin devletleri beş kez savaştı (Ekrem, 2007: 9).

İslâmiyetten önce Türk devletleri vassal (bağlı) devlet vergileri, haraç ve halk vergileriyle geçiniyordu (Taşağıl, 2013: 34). Hun devletinden itibaren gelir kaynağı olarak görülen İpek Yolu üzerindeki zengin şehir devletlerini yönetmek Türklerin ekonomik olarak önem verdiği bir konuydu. Dolayısıyla bu şehirlere yöneticiler, askerler ve tüccarlar yerleştirilerek üst sınıfı Türkleştiriyorlardı.

⁶⁰ Aslında tarih kaynaklarındaki bu bilgilere, ancak akınlar dolayısı ile tesadüf edilir. Mesela Isıg-göl ile Fergana arasındaki bir krallık, Hun hükümdarlarına kız veriyordu. MS 58-60 arasındaki taht kavgalarında ise bir Hun şehzadesi, Batı Türkistan'daki kayınpederinin memleketine sığınmıyordu (Ögel, 2000: 151-152).

⁶¹ İpek yolu Büyük okyanustan Atlas okyanusuna büyük bir coğrafyayı ekonomik ve kültürel olarak bağlıyordu (Bedirhan ve Öztop, 2015: 305). İpek yolunun doğudaki başlangıcı için Tarım bölgesi ve Turfan havzası oldukça önemlidir. Tarım havzası coğrafi olarak kapalı ve korunaklı olması yanı sıra geçitlerle batıya bağlanıyordu (Ekrem, 2007: 7-8). Bu bölge tüccar halkların kolonileştiği bir bölge haline gelmiştir. Tüccar kolonilerinin başında Soğd kolonileri gelmektedir (Tokuda, 2010: 85).

Doğu Türkistan şehirleri, Hunların sağ kolu gibi idi. Hunlar, devlet ve ordularının beslenme maddelerini buralardan temin ediyordu. Bunun yanı sıra Hunların Batı'ya dönüşü devletin devamlılığını sağladı. Batı şehirleri, Hun imparatorluğunun bir nevi hazinesi yerindeydi. Hunlar, kendi imparatorluklarının kaderini Türkistan'ın elde tutulmasına bağlamıştı. Hunlardan sonraki Orta Asya imparatorluklarında da durum aynıydı. Bu sebeple Türkistan'ın jeopolitik durumunun elde tutulması bir mantık gereği idi (Ögel, 2000: 150). Göçerlerin askeri gücü vaha bölgesinin ekonomik gücü ile birleşmeden İç Asya'da büyük bir devlet kurmak ve devleti sürekli kılmak imkânsızdı (Tokuda, 2010: 41).

Türkistan, Han sülâlesi (MÖ 206-MS 220) döneminde Hun hâkimiyetindeydi. Milattan sonraki ilk yüzyıllarda sürekli el değiştirdi ve sonunda Çin'in hakimiyetine girdi (Özertim, 1957: 209)⁶². Doğu Türkistan'ın Hun devletinin gerileme dönemiyle aynı zamana denk gelen bu istilası Türklerin bu topraklardan tamamen çıktığı anlamına gelmemektedir. Türklerin bu topraklarla bağlantısı asla kopmayacak hatta Moğol hâkimiyetine kadar Çin devletinden daha fazla nüfusa sahip olarak devam etti. Örneğin Han hanedanı döneminde Hun devletinden kaçan gruplar Çin tarafından Çin seddi güneyinde yerleştirildi (Akt. Tokuda, 2010: 28). Çin devletinin içlerine yerleşmiş Hunlar Çin'de ortaya çıkan zayıflık döneminde bağımsızlıklarını ilan ettiler. MS 304 yılında bağımsızlığını ilan eden Hunlar önce Liu Yüan önderliğinde İlk Chao'yu (Han Devleti) (304-329) kurdular. Ardından Sonraki Chao (319-352), Büyük Hsia (407-432) devletlerini kurdular. En son Kuzey Liang (397- 439) devletini görmekteyiz⁶³. Böylece Sarı Irmak çevresindeki bu devletlerde büyük bir Türk nüfusu yerleşikliğe geçmişti⁶⁴ (Baykuzu, 2009: 111; Baykuzu, 2008c: 2).

⁶² Çin ticaret yollarını geliştirebilmek için elçi Kan Ying MS 97 de Merv, Astrebad, Hamedan, Hire, Basra Körfezi, Hint Okyanusu, Kızıl Deniz, Akabe, Şam gezisine gönderilir. Kendi kaynaklarında bu topraklara daha önce hiç giden olmadığı ve bu gezinin keşif amaçlı olduğunu yazmaktadır (Yıldırım, 2013: 34-35).

⁶³ Bu Hun ardıl devletlerinin Çin'de birçok saray yaptırdığından Çin kaynaklarında bahsedilmektedir (Baykuzu, 2008a: 94).

⁶⁴ 304'de *Ping-chou*'da bulunan 20.000 Hun ailesinin göçe zorladığını biliyoruz (Baykuzu, 2004: 8). Burada görüldüğü üzere *Ping-chou*'da önemli sayıda Hun nüfusu vardı. Tang hanedanı imparatoru Taizong'un onayı ile 631'de yaklaşık 10,000 ev Türk Chang'an şehrine taşınmıştır. Şehrin nüfusunun önemli bir bölümü Türklerden oluşuyordu. Şehirde Türk kültürü oldukça yayılmıştı. Hatta Taizong'un velihtü Li Chengqian Türk modasında konuşma ve giyinme yapmaktan hoşlanıyordu. Li Chengqian tiyatro oyunlarında bir zamanlar ölen Türk kağanı rolünü oynuyordu. Yandaşları onun oyundaki ölümü sonrası yüzlerini kesiyor ve atlarıyla cenazesinin etrafında dönüyordu. İmparatorun

Kan-su yakınındaki Ku-T'sang (Ejder kenti⁶⁵) ve Altay Dağları'na uzanan askeri yol üzerinde konumlanmış Hun hakanı Teoman'a atfedilen T'ouman Ch'eng⁶⁶ Hunlara ait ilk yerleşkelerdi (K. Özcan, 2005: 252). Türklere atfedilen bir diğer şehir ise Büyük Hsia lideri Ho-lien Po-po (381-425) tarafından Ordos Bölgesi'nde yaptırılan T'ung-wan Ch'eng şehridir (Baykuzu, 2009: 111). İmparator tarafından şehrin girişine yazılan yazıtta *“Sağlamlık açısından uzaktaki Hsien-yang şehrinden daha sağlam, güzellik bakımından ise Luo-yang şehrinden daha güzeldir”* yazmaktaydı (Baykuzu, 2009: 113). İki bölümlü doğu ve batı şehri olarak inşa edilen şehir yaklaşık 550×750 m.lik dikdörtgendir. Han sarayı batı şehirde bürokrat sarayları ise doğu şehirdedir (Baykuzu, 2009: 116).

Uzun süreler Çin hakimiyetinde kalsa da Türk nüfusu bu bölgenin esas unsurlarından biri olmaya devam etmiştir. Bu gün Uygur Özerk bölgesi olarak anılan bu coğrafyanın yerleşim temelleri milattan önce Hun devleti döneminde Çin'in bu topraklara girmesinden çok önce atılmıştır. Hem Hun devleti döneminde hem de ardılları olan Hun devletleri döneminde Doğu Türkistan coğrafyasında önemli bir yerleşik kültür ortaya çıkmış Türkler bu yerleşik kültürün unsurlarından biri olarak varlığını sürdürmüştür.

2. Göktürk Devleti Dönemi Doğu Türkistan

552 yılında Bumin Kağan (T'u-men) Göktürk devletini kurduktan yedi yıl sonra Çin'le ticarete başlamıştı. Bu, göçebelerin gelişme hızını açık bir şekilde ortaya koymaktadır (Tokuda, 2010: 50). Göktürk devleti döneminde de Türklerin Türkistan coğrafyasında varlıklarını devam ettirdiklerini görüyoruz.

Sui sülâlesi (581-618) zamanında Doğu Türkistan, Batı Tukyular ve Tölöslere (T'ieh-le) aitti. Güneyde Kuei-tzu (Kuça), Yü-t'ien (Hotan) krallıkları vardı. Orta T'ien-shan'da ise Kao-ch'ang (Turfan/Koçu) devleti bulunuyordu. T'ang hanedanının (618-906) ilk devirlerinden itibaren güçlenen Çin bu bölgeye tamamen sahip olmuş

yeğeni Wu Yanxiu Türk tarzında konuşabiliyor, dans edebiliyor ve şarkı söyleyebiliyordu (Xiong, 1988: 178-179)

⁶⁵ Güney Hunlarının kurduğu Ku-tsang şehri Liang-chou'da bulunuyordu. Bu şehirde ejder ibadeti önemliydi (Esin, 1968: 140).

⁶⁶ ch'eng kelimesi Çince de hem duvar hem de şehir kelimeleri için kullanılmaktadır (Xiong, 1988:6).

bölgeyi dört garnizona (Hotan, Kuça, Kaşgar ve Karaşar) bölmüştü (Özerdim, 1957: 210).

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hun devrinde Çinlilerin Hunları güney sınırlarını korumaları için Çin sınırına yerleştirdiklerini biliyoruz. Yine benzer bir uygulama T'ang hanedanlığının 630 yılında I. Göktürk devletini yıkmasından sonra görülür. Çin kaynaklarında da bu kararın Han hanedanlığı kararından esinlenerek alındığı belirtilir (Akt. Tokuda, 2010: 28) ancak farklı bir kayıt bu sefer yerleşen Göktürk yerleşimcilerinin ziraatla uğraşma istekleridir⁶⁷. Talas ve Çu vadileri toprak yapısıyla Orta Asya'da en çok tarım yapılan alanlardı (Baykara, 1991: 13). Bu kaynaklara göre Türk halkı orada ziraat uğraşmıştı (Tokuda, 2010: 28).

Türkler Göktürkler döneminde göçerlikten yerleşikliğe geçiş teşebbüslerinde bulunmuşlardı (Gabain, 1944: 685). Yukarıda da bahsettiğimiz gibi yedinci yüzyılda, güney Moğolistan'da yaşayan birçok teşkilatlı Türk kabilesi Çin'in güney sınırlarında yarı mecburî olarak sınır korumalığı yapmıştı (Gabain, 1944: 685). Çin sınırlarında Çin'in egemenlik şartları altında yaşayan Türk boylarından biri beraberindekilerle birlikte önce Yin-Şan dağlarına sonra Hangay dağlarına çekildi. Bu boyun başında Kutluk (İleriş kağan 681-693) bulunuyordu. Bilge komutan Tonyukuk da kendisine katıldı ve ikinci Göktürk devleti kurulmaya başlandı. Peki, yeni kurulan bu hakanlığın yaşam tarzı teşkilatı nasıl olacaktı. Çin kaynaklarına göre Bilge Kağan içerisinde Buda ve Tao tapınakları olan bir şehir kurmak isterken (Ögel, 2000: 177) Kararı Tonyukuk verir Türkler eski ataları tarzında yaşayacaktır⁶⁸ (Gabain, 1944: 686). Önce Oğuzlar

⁶⁷ Doğu Göktürk döneminde Kapağan Kağan 697 yılında Çin'e elçi göndererek tohumluk buğday ipeklilik kumaş ve ziraat aletleri ve demir istemiş T'ang imparatoriçesi Wu 40 bin ölçek tohumluk buğday ile 3 bin adet ziraat aleti göndermiştir (Akt. Baykara, 1991: 11). W. Eberhard Hunlarda ekinciliğin yalnız buğday ve darı ekmekten ibaret olduğunu söyler (Baykara, 1991: 11).

⁶⁸ Çin tarihleri bu olayı şöyle anlatıyordu:

" . . . Küçük - Şad, (yani Bilge Kağan), etrafı surlar ile çevrili bir şehir yaptırıp, içinde Tao ve Buda dinine ait mabetler kurmak istemişti. Bunun üzerine (Vezir) Tonyukuk, ona şöyle dedi: 'olamaz! Çünkü Türklerin sayıları çok azdır. Çin'deki nüfusun yüzde biri bile değildir! Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz doğrudan doğruya buna şükredelim. Çünkü biz, suları ve otlakları takip ederek (sürülerimiz ile) dolaşıyoruz. Bununla beraber, halkımızın hepsi de savaş sanatı ile uğraşmaktadır. Kendimizi güçlü hissettiğimiz zaman, askerlerimizi yağma akınlarına gönderiyoruz. Zayıf olduğumuz zamanlarda da, dağlar ile vadilerin derinliklerine kaçıp, oralarda saklanıyoruz. Çin askerlerinin sayıları çok olsa bile, onlara bu akının hiçbir yararı olmuyor. Eğer biz, etrafı surlar ile çevrilmiş şehirler kurup içlerinde oturur ve bizim eski alışkanlıklarımız ile geleneklerimizi değiştirir isek, bir günde yeniliriz. Böylece de, Çin hakimiyeti altına girmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise, daha çok sulh içinde yaşayan ve sessiz, uysal kişiler içindir. Bu dinler, insanları böyle yetiştirir. (Bu

bir savaş neticesinde kendilerine bağlanır ve bu olayı diğer birçok boy takip eder (Gabain, 1944: 687). Kutluğ'un oğlu Bilge (716-734) zamanında Çin siyaseti değişmiş savaş yağma yerini dostluk ilişkilerine bırakmış böylece şehir kültürü Türk hayatına daha fazla girmeye başlamıştı (Gabain, 1944: 690).

Bu noktada Göktürk hâkimiyetindeki topraklardaki sosyal yapıyı iyi algılayabilmek için seyyahların bilgilerine başvurmak gerekebilir. Budist rahip Xuan Zang (596?-664) "Batı Bölgeleri Kayıtları" adlı bir rapor hazırlamıştır (Kırilen, 2013: 63). Bu raporda:

"...Ronglar⁶⁹ genellikle aynı adetlere sahip olsalar da boylar halinde ayrılmışlardır; topraklarının sınırlarını çizmişler, arazileri pay etmişlerdir. Büyük bölümü yerleşiktir, kentler kurmuşlardır, tarım yapıp hayvan yetiştirirler; her tür zenginliğe sahiptirler. İnsanî ve toplumsal ilişkiler bakımından zayıftırlar. Kız alıp verirken tören (düğün) yapmazlar. Ast-üst (ilişkilerinde) sıra yoktur. Ölülerini yakarlar, matem sürelerinin uzunluğu değişir; [merhumun arkasından] yüzlerini çizer [kanatır], kulaklarını keserler. Saçlarını başlarını yolarak elbiselerini yırtarlar. Ölünün ruhu için düzenlenen törenlerde sürüyle hayvan kesilir. Hayırlı işlerde ak, kötü durumlarda kara giyerler. Farklı yöneticilerin farklı yöntemleri vardır..." (Kırilen, 2013: 71).

Batı bölgeleri kayıtları bize Göktürk dönemi şehir hayatı adına önemli bilgiler vermektedir. Yukarıda bahsedilen yerleşik halkın milliyeti hususunda bilgi verilmese de bu kayıta ve daha sonra bahsedeceğimiz kayıtlardaki yönetici ve askeri kesimin Türk olduğu gibi adet ve törelerinden hareketle Türk halk tabakasının da bu şehirlerde diğer halklarla birlikte yaşadıklarını anlayabiliriz⁷⁰. Nitekim kayıtların devamında:

"...suyu takiben kuzey batıya 250 küsur km ilerlendiğinde Su-ye-shui Kenti'ne (Suyab) ulaşılır. [Xuan Zang burada] ava çıkmış olan Türk Kağanı [Tong] Yabgu ile karşılaşır...Kağan rahibi kabul ettiği çadırında elçi ağırlar içki ve müzik eşliğinde eğlenilir. Rahibe inancı gereği yiyebileceği şeyler ikram edilir ve rahipten Budist öğretiyi dikkatle dinler. Gececeği ülkelerden rahat geçmesi için yanına bir Tarkan (vererek) geçiş mektupları ve hediyelerle uğurlar. Şaş, Fergana, Sutruşna, Semerkant Buhara, Betik gibi

dinler), savaş yapmak ve güç kazanmak isteyenlere göre değildir. Bundan dolayı biz (mabetler) yapmayız!" (Ögel, 2000: 177).

⁶⁹ "Rong" terimi çinin batısında kalan halklar için kullanılan genel bir terimdir. Yabancı, düşman, savaşçı anlamlarını taşır.

⁷⁰ Bozkır kültürü yas adetlerine dair en eski yazılı kaynaklardan biri olarak Herodot Tarih'inde İskitler hakkında: "Bir kulak memesini keserler, başlarını çepeçevre kazırlar, kollarının etini çizerler, alınlarını ve burunlarını yırtarlar, sol ellerine ok saplarlar" tanımlamaları dikkat çekicidir (Herodot, 1973: 312-313).

Göktürk topraklarından sonra Demirkapıya ulaşır buradan Toharistan'a girer. Burası (Kunduz şehri) Tong Yabgu Kağan'ın oğlu Tardu Şad'ın yönetimindedir. Eskiden bir Tohar toprağı olan bu ülke, yaklaşık 1,5 km'lik bir çevrede yer alır. Başkentinin çevresi ise 10 km kadardır. Aynı bir hükümdara sahip olmaksızın Türk yönetimine bağlıdır... Halkın büyük çoğunluğu Üç Hazineye (Budizm) inanır. Pek az kişi ruhlara tapar. On küsur tapınak ve yüzlerce rahip vardır, hem Küçük Araç'ı hem de Büyük Araç'ı öğrenirler. Hükümdarı Türk'tür. Demirkapı'nun güneyindeki bütün küçük devletleri O yönetir. Sürekli burada kalmaz ve bir kuş gibi sürekli yer değiştirir” (Kırilen, 2013: 72).

Göktürk devletinin bu kadar güçlü olduğu bir dönemde Kağanın Suyab gibi gelişmiş bir ticaret ve tarım şehrinde bir sarayda oturmak yerine şehrin yakınında otağ kurdurması göçerlik ve yerleşiklik olgusuna en üst kademe bile bakış açısının göstergesidir. Diğer yandan göçerliğin askeri stratejinin bir parçası olduğu düşünülebilir⁷¹.

Xuan Zang Talas'ın yakınlarında bir yerleşimde Türkleşmiş Çinlilerden bahseder. Bu savaş esirleri imar amacıyla buraya yerleştirilmiş bir grup olabilir (Sümer, 1993: 17). Türkler'in bu amaçla yerleşimler kurdukları düşünülmektedir. Selçuklular zamanında Anadolu'dan göçürülen Hristiyanların İran'da yerleştirilerek sanayi gelişimine katkı yaptırıldıkları bilinmektedir (Sümer, 1993: 17). Bu geleneğin Hun devrinden beri süregeldiği düşünülebilir.

Hun devrinden Göktürk devrine kadar Ordos bölgesi, Turfan ve Tarım Havzalarında Türklerin siyasi varlıkları üzerine verileri kısmen aktarmaya çalıştık. Bu alanlardaki şehirlerin en azından bazılarının (Koço ve Yar-Hoto) kurgularına ve dini yapıların kent ile ilişkilerine dair bir şeyler söylemek Karabalgasun kentinin plan oluşumunda inancın ve mimari anlayışın temellerini algılamamızda fayda sağlayacağını düşünüyoruz.

3. Koço Şehri

Koço; Qoço, Kao-ch'ang, Karahoco, olarak da bilinir. Kara Koço eski Çin ismi olan Kao-chang'e⁷² karşılık bir söyleyiştir. Şehrin unvanı ise İdik Kut'tur (İdikut,

⁷¹ Tong Yabgu da seyyah Xuan Zang'ı Çadırında ağırlamıştı. Bu belki Çinlileri Kağanların sürekli yer değiştirdiğini ve göçer olduğuna inandırmak için bir güvenlik stratejisiydi.

⁷² Çinliler tarafından buradaki halka Kü-Şi adı verilmekteydi. M.Ö 176 yılında Çin sınırlarından İç Asya'nın güneyine inen Kuşanlarla ilişkilendirilmektedir. İrani veya Hint Avrupa soylu bir halk veya

kutsal haşmet) (S. Güngör, 2000: 13). Han devrinden beri (MÖ 209- MS 220) Turfan, Koço ve kuzey-doğusundaki Hami, Uygurların mensup olduğu Tölös boylarının yurtlarıydı.

Şehrin kalıntıları Turfan'ın 30 km güneydoğusundadır. Bu yüzden Turfan adıyla da bilinir⁷³. Xuan Zang'ın verdiği bilgilere göre Koço Han döneminin Batı bölgeleri yüksek katipliğinin ve Wuji Garnizonunun da merkezidir (Kırilen, 2015: 32). Çin düzlüklerinin Türkistan ve Orta Asya ile bağlantısının sağlandığı Hexi geçidinin stratejik önemi dolayısıyla bu bölge birçok kez el değiştirmiştir (Kırilen 2015: 32). Shiji⁷⁴'deki Hun monografisi bölümünde yer alan Mete'nin MÖ 176 yılında Han hükümdarına gönderdiği mektupta "*Yüeh-chih'leri bozguna uğratarak tümünü yok edip onları ele geçirdim. Loulan'ı (Shanshan, Çarklık), Wusun'u, Hujieleri ve çevrelerindeki yirmi altı devleti yönetimim altına alıp hepsini Hun yaptım*" demektedir (Kırilen 2015: 3). Görüldüğü gibi Turfan çevresi çok erken devirlerde daha İpek yolu ticaretinin başlamasından önce önemli bir ticari, tarımsal bölgeydi ve Çin, Tibet, İç Asya ve batıyı birleştiren merkezdi.

Chou devrinde (561-565) batı yolculuğuna çıkan Budist rahip Tao-p'an Koçu Devleti'nin Göktürlere bağlı bir küçük ülke olduğunu ifade etmektedir (Ekrem, 2007: 20). 692 de Tibet istilaları sırasında Karluklar Tibet'i Uygurlar ise Çin'i destekliyorlardı. Beşbalık Karluklar ve Basmillar arasında el değiştirirken Koço ise Uygurlar ve Türgişlerin arasında el değiştiriyordu (Turgenev, 1983: 13).

Koço üzerine araştırmalar yapan Grünwedel, A. Von le Cog ve Sir Aurel Stein dir. Grünwedel ve sonra A. Stein tarafından yayınlanan şehir planlarına göre şehir kare sayılabilecek dörtgen planlıdır (Resim 1). Mimari inşa malzemesi olarak kerpiç kullanıldığından bazı yapıların yıkıntısı dahi günümüze ulaşmamıştır (Cezar, 1977: 72). Koço'da ilk devirlerde yalnızca hükümdar kalesi "Han-tura" vardı. Daha sonra

Türk boyu olduğu yönünde tartışmalar vardır. Pelliot Türkîş boylarından Kuşu (veya Koşu) ile ilişkilendirilerek Koço şehrinin adının da buradan geldiğinden bahseder (Turgenev, 1983: 8).

⁷³ Kuzeyinde Tamgan (Kin-Ling) dağları ile sınırlanmış, doğu merkezi Koço (Kao-c'hang), batısında Yargöl (Yar-Hoto), Beşbalık ve Kin-man, Yarış (Cungarya) ve Akuyunu (Karaşar) bulunan Turfan, kültür olarak MS ilk beş yüzyılda Budizm'in yoğun olarak yayılması ile Hint ve İç Asya'nın güneyi kültürleriyle tanıştı (Turgenev, 1983: 8).

⁷⁴ Büyük Tarihçinin Kayıtları" MÖ 109 - MÖ 91

tapınaklar⁷⁵ inşa edilmeye başlanmıştı (Özerdim, 1958: 110). Çin sınır kentlerindeki gelişimlerde gördüğümüz gibi bu kent de bir kaleden gelişmişti. Benzer bir gelişimi Karabalgasun kentinde de görmekteyiz.

Kare biçimindeki kent 75 burçlu bir sur ile çevrelenmiş ve aksiyal caddelerle bölünmüştü (Cezar, 1977: 72). Hükümdar sarayı (Han Tura) şehrin merkezindeydi ve etrafı duvarla çevriliydi (Cezar, 1977: 73). Saray duvarlarının dışında tapınak ve stupalar bulunuyordu (Cezar, 1977: 75). Buradaki büyük tapınaklar Doğu Türkistan tapınak ve manastırları gibi külliye niteliğindedi (Taşağıl, 2013: 36-37). Koço şehrindeki evlerin, bu gün dahi kullanılan ve kilden yapılmış evler gibi korunaksız olduğundan halkın savaş zamanında manastırların sağlam duvarları içine sığındıkları düşünülmektedir (S. Güngör, 2000: 13-14; Cezar, 1977: 73-77). Karabalgasun da gördüğümüz yüksek duvarlı geniş avlulu tapınak mekanının da benzer bir işlev gördüğü düşünülebilir.

Tapınakların kutsal bölümlerinin verandaları ve bazılarının etrafında pasajlar veya antreye bakan duvarın arkasında kubbeli binaları vardır. Bu kubbeler kemerler üzerine inşa edilmiştir. Koço şehri içindeki Budist stupalar (Koş-Gumbaz⁷⁶) yüz adet kadardır (Resim 2). Burada bulunan Stupalar çok köşeli zemin üzerine kubbeli yapılmıştı (Özerdim, 1958: 110-111). Bu kubbeli yapılar Müslüman Türk türbelerinin öncüsü sayılabilir. Kent içerisinde Maniheizt, Budist tapınaklar ve Hıristiyan kiliseleri aynı bölgededir. Bu bölge ve kent suru arasında konutlar, mezarlıklar ve kervansaraylar bulunur (Cezar, 1977: 75).

Koço'nun çevresinde birçok köy bulunur ve bu yerleşimlerde de tapınaklar önem arz eder⁷⁷ (Resim 3). Koço büyük artı değer üreten ticari bir şehirdir (S. Güngör, 2000: 14-15). Ticari zenginlik yanı sıra kent içi gelişen sanayi ve dini merkez olma getirisi kenti geliştirmiştir. Bu özellikleriyle Karabalgasun'un gelişimine de ışık tutar.

⁷⁵Koço devletinin resmî dini Budizmdir (Stebleva, 2001:208). Budizm'in yanı sıra gök inancı ile yakınlık gösteren Taoculuk burada yayıldı ve tapınakları yapıldı (Turgenev, 1983: 10).

⁷⁶ Kuş konmaz?

⁷⁷ Koço çevresinde Toyuk, Subaşı, Lamcin, Hando, Pişan gibi yerleşimler bulunur (Cezar, 1977: 76). Toyuk'ta kesme taş ve kerpiç tuğla kullanımı dikkat çekicidir. Mağara tapınakları önemlidir. İslamiyet sonrası eshab-ı kehf (yedi uyurlar) türbesine çevrilmiş bir Budist mezarı bulunur. Bu bina Karahanlı, Selçuklu erken devir kubbeli yapılarının bağlantısını gösterir (Cezar, 1977: 77). Yine Murtuk'ta yer alan Bezeklik mağara tapınakları ve duvar resimleri sanat tarihimiz açısından önemli eserler ortaya koyar (Cezar, 1977: 78).

Koço'nun Türkler tarafından iyi bilindiğinin ispatı ise Uygur devletinin yıkılışından sonra büyük bir Uygur topluluğunun buraya gelerek yeni devletlerinin merkezi yapmaları gösterilebilir. Nitekim Uygur kağanının Kışlık başkenti Koço'dur (S. Güngör, 2000: 13).

Turfan'a giden elçi Wang Yen-te burada son olarak 637 de yapılmış bir Budist mabedini gezdiğinden, bunlardan başka bir de Mani'ye ait bir mabedin bulunduğundan, bunların hepsinin şehirden uzak yerlerde inşa edildiğinden bahseder ve başka bilgi vermez (Özerdim, 1958: 114).

Manicilik, Koçu'daki Batı Uygur seçkinleri arasında 10. yüzyılın sonlarına kadar ayrıcalıklı bir konuma sahip olsa da, yerleşim yerindeki sadece iki tapınak alanının Mani tapınağı olduğu doğrulandı (Wong, 2016: 196). Bunlar Albert von Le Coq tarafından belirlenen K⁷⁸(Resim 4) ve Alfa tapınaklarıydı. K tapınağı Kağan Sarayı olarak adlandırılan Han Tura'nın güneyindedir. Le Coq'a göre, tapınak dört bölümden oluşuyordu: 1) kuzeyde küçük kubbeli bir grup, 2) doğuda bir kütüphane grubu, 3) merkezde üç büyük salon ve 4) batıda büyük kubbeli bir alan. Tüm kompleks bir duvarla çevriliydi (Wong, 2016: 197). İçerisinde yapılan kazılarda 84 cm lik sekizgen ahşap direk üzerindeki Uygurca tapınak vakıf beyanı bulunan Alfa yapısı ise 11. yüzyılda Budist tapınağına dönüştürülmeden önce Maniheizt bir tapınaktı (Wong, 2016: 200-201).

Sonuç olarak Koço şehri Türk egemenliği döneminde şekillenmişti. Mimari tarz olarak buradaki kent yapısı ve mimari Çin'den ziyade İran, Hindistan ve yerel kaynaklı gelişmiştir. Uygur kentleri bölümünde de değineceğimiz gibi Uygurlar döneminde de bu bölge Türkler tarafından iskân görmüş ve devlet eliyle tapınaklar yapılmaya devam edilmiştir.

4. Yar-Hoto Şehri

Yar-Hoto, Turfan'ın 10 km batısında bulunur. MÖ 108-450 yıllarında yerel bir krallığa başkentlik yapmıştır (Harita 9). Kentin eski isimleri Jiaohe, Yarçoto, Yar-choto, Yargol'dür. Unesco Japonya Vakfı'nın sponsorluğunda 1992 ve 1995 yılları

⁷⁸ Mumyalanmış keşiş cesetleri kübbelerinde mani diliyle yazılmış metinler bulunur ayrıca yapının kütüphane olarak adlandırılan bölümünde mani el yazmaları ve resimleri görülür. 198-199

arasında yapılan çalışmaların raporlarına göre sitede tapınaklar, konutlar, pagoda ve devlet daireleri gibi önemli sayıda yapının kalıntıları bulunmaktadır (Unesco, 1999: 7). Yar-Hoto M.Ö 1. yüzyılda Hun yönetimi altındaydı (Unesco, 1999: 54). Daha sonra Çin'in batı politikalarıyla Çin yönetimine girdi. Orta Asya'da ve İç Moğolistan'da altıncı yüzyılın ortasında Göktürk devletinin gelişmesiyle Yar-Hoto'da Rouran, Türk, ve Soğd halkları sayısı giderek arttı (Unesco, 1999: 53).

Yar-Hoto kuzeybatıdan güneydoğuya 1700, doğudan batıya ortalama 600 metredir. Akarsuların biraz ilerisinde, yani şehrin iki yanında hayli derin durumda dik bir yar uzanır. Böylece şehir bu yönlerden doğal savunma duvarına sahip haldedir. Şehrin doğal savunma imkânlarının varlığına rağmen, lüzum hissedilen yerlere kesme taş ve çamur kullanılarak gözetleme kuleleri yapılmıştır (Cezar, 1977: 80). Şehir planı merkezine yakın bir yerde bulunan kalesi haricinde diğer şehirlerin kareye yakın plan gelişimine benzememekle birlikte doğal alanın savunmaya yönelik kullanılması fikri bu gibi şehirlerin de gelişimini sağlamıştır. Her ne kadar çevresi yarılarla çevrili olsa da şehir planı geleneksel dikdörtgen plan yerleşimi esaslarına topografyanın izin verdiği ölçüde uymuştur⁷⁹.

Şehrin güney ve doğu olmak üzere iki kapısı bulunur (Resim 5-6). Yerleşim yerleri kuzey-güney bulvarının batı yakasındadır (Unesco, 1999: 12). Büyük tapınağın kuzeybatı ve kuzeydoğusunda, Kuzeybatı küçük tapınağı ve daha küçük tapınaklar vardır. Kuzeydoğu küçük tapınağının kuzeyinde, 101 adet büyük ve küçük pagoda ve Pagoda Grove bulunmaktadır (Unesco, 1999: 12). Stupalar iki grup halindedir. Kule biçiminde stupalar birbirine simetrik dört sıra halinde sıralanmıştır. Bunlar bir grup teşkil ederler. Daha yüksek ve geniş yapılmış stupalar ise merkezi grubu meydana getirirler. Gruplardan biri diğerini yanlardan çevirir haldedir. Hayli harap olmalarına rağmen, stupaların kuruluş yerleri saptanabilmiştir. Böylece stupaların plânlı bir

⁷⁹ Don nehri ile derin yar arasında kalan doğal yükseltiye kurulmuş Hazarlara ait Sarkel kalesi buna güzel bir örnektir. Bu kalenin kurulduğu topografya da Yar-Hoto gibi yarılarla çevrili olsa da kale planı dikdörtgen esasıyla inşa edilmiştir. Bizanslı mühendislerle Türk ustaların (Tuğlalarda çok sayıda Türk tamgası yer alır) birlikte inşa ettikleri bu kaledeki nizam Asya'nın iki ucundaki mimari yaklaşımların pek de farklı gelişmediğini göstermektedir (<http://www.khazaria.com/sarkel.html>). Nitekim Sarkel kalesinin bir Oğuz garnizonu olduğuna dair görüşler vardır (Vasilyev, 2008: 15). Hazarlara ait Sarkel kalesi Şehrinde de meydanlar vardır. Kale 180×125 m dir. Ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan halk şehrin dışında yaşıyordu. Surların dört köşesinde kuleler vardı. Kulelerin arkalarında hububat depoları bulunmaktaydı. 10. yy a doğru şehir genişlemiş sur kavramı ortadan kalkmıştır (Ögel, 1984: 223-226).

düzenlemeye göre inşa edildikleri ortaya çıkmaktadır (Cezar, 1977: 80). Söz konusu alan, geçmiş kazı araştırmaları ve mevcut koşulların gözlemlenmesinden anlaşılacağı üzere bir mezarlık olarak kabul edilebilir (Unesco, 1999: 12). Tapınaklar bölgesinin dışında da küçük boyutlu tapınaklar bulunuyordu. Bunlar yerleşim yerleri ile iç içeydi (Unesco, 1999: 13-14). Büyük tapınakların devlete ait olduğu ve küçük tapınakların ya şahsi mülkiyet veya münferit konutlara ait olduğu düşünülmektedir. Kuzey-Güney Bulvarının kuzey ucunda yer alan Büyük Tapınak, dikdörtgen şeklindedir (88×59 metre) güneyde yer alan büyük bir kapı ile tapınağa giriş yapılıdır (Unesco, 1999: 17).

Kuzeybatı Küçük Tapınağı neredeyse kare (21.4×21.7 metre) olup en içteki alanın merkezinde stupa bulunur (Resim 7). Sol ve sağdaki çevre duvarın içinde ayrı odalar bulunmaktadır⁸⁰. Bazı odalarda hala, odaların muhtemelen keşişler tarafından kullanıldığına dair kanıt sağlayan duman kanalları vardır (Unesco, 1999: 17).

Kuzey-Güney Bulvarının doğu tarafının kuzey yarısında yoğunlaşan konutlar bitişik nizamda sıkı bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Tang Hanedanı döneminde yürürlükte olan yasaya göre evlerin bulvarlara açılan kapıları bulunmasını yasak olduğu düşünülmektedir bu da Yar-Hoto gibi şehirlerdeki evlerin sıkışık nizamını açıklayabilir (Unesco, 1999: 17). Güneydoğu bölümünün doğu yarısı, askeri eğitim ya da bir pazar olarak kullanıldığı kabul edilen geniş bir boş arazidir. Bu özelliklerden, bu alanın kamuya açık bir karaktere sahip olduğunu ve yerleşim alanı olmadığını varsayılır (Unesco, 1999: 17). Yar- Hoto'nun merkezindeki ana tapınağa çıkan yol üzerindeki bu alan ve tapınağın önünde yer alan genişçe boş alan İslâmî devir Türk şehirlerinin merkezindeki cuma camilerinin önemini ve işlevini hatırlatır (Cezar, 1977: 80). Yar-Hoto üzerinde epeyce duran A. Stein, konumuzla ilişki kurabilecek bazı karakteristik noktalara da dokunmaktadır.

“Yukarda belirtilen esas ana yolun dışında ona paralel olan iki yahut üç tane daha dar yol vardır. Bu yollar ve ona karşı olan yollar kayalardan geçit veren dar yollarla ve küçük yol şebekesi ile birbirine bağlanır. Bu yollar, Orta Çağ'dan beri çok az değişen İtalyan şehirlerinin merkezine yahut bir Hint şehrinin «galis»ine benzer. Bu dar yollarda ve ana yollarda kapı sayılabilecek sadece birkaç açıklık var ki, bu, Akdeniz'den Sarı Denize kadar birçok doğu şehrinde müşterek olan bir noktadır. Bir pazarın mekânını belirten hiç bir inşaat izine rastlamadım. Fakat büyük aksiyal yol, çamurdan

⁸⁰ Bina plânının bir Selçuklu medresesi plânı ile karşılaştırılması, medrese plânlarının kaynağı açısından ışık verici olacaktır (Cezar, 1977: 80).

tuğlalı veya üstü sıvalı çitlerden meydana gelecek binacıkların inşa edilmesine imkân verecek genişliktedir. Birçok Türkistan şehrinde mutad haftalık alış-veriş günleri için böyle yerler geçici olarak işgale hazır tutulur” (Cezar, 1977: 80).

Sonuç olarak MÖ 1. yüzyıldan itibaren Hun devleti yönetimi altına girmesiyle birlikte yüzyıllarca Türk nüfusu da barındıran Yar-Hoto şehri yerleşim planı olarak tapınak, yönetim binaları ve bu yapılara uzanan ana cadde fikriyle diğer Türkistan şehirlerinde gördüğümüz kent planlarına benzemektedir. Şehir, merkez aks üzerinde yönetim binaları ve en son tapınak yerleşkesi ile Karabalgasun kent planına uzanan ve daha sonraki kentlerde de devam eden geleneğin kökenleri üzerine bir öncül olarak sayılabilmektedir.

B. BATI TÜRKİSTAN’DA TÜRK VARLIĞI ve YERLEŞİK KENTLERLE İLİŞKİLERİ

9 ve 10. yüzyıllardan itibaren Karahanlı devleti ile başlayan Türk göçleriyle nüfus olarak yeni bir çehreye bürünen Batı Türkistan, İran ve Anadolu bu yüzyıllardan çok daha önce Türk halkları tarafından bilinen ve iskân edilen yerlerdi. Çin’den Hindistan’a 8. yüzyılda yola çıkan Kore asıllı Budist rahip Hui Chao, dönüşte karayolunu kullanarak Batı Türkistan bölgesinde yaşayan Türklerin, yaşam şekilleri, gelenekleri ve kültürleri ve söz konusu dönemde Türklerin yaşadıkları bölgeler ve bu bölgelere giden yollar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Seyyahın verdiği bu bilgilerin kaynaklarda geçen kayıtlarla örtüşmesi değerini arttırmaktadır (Saritaş, 2010: 105).

Hui Chao’nun 8. yüzyılda Çin’den Hindistan’a yolculuğunu aktardığı seyahatnamesinde:

“Jiantuoluo⁸¹ ülkesinin hükümdar ve ordusu Türktür, halkı ise Hu’lara mensuptur. İçlerinde Polomen (Hintli) olanlar da vardır...Onların Aye adında bir Türk hükümdarı vardır.” demektedir (Saritaş, 2010: 110-111).

Hui Chao seyahatnamesinde Türk hükümdar ailesinin inanç çerçevesi ve dini yapılar hakkında da bilgiler verir.

⁸¹ Gandhara olarak bilinen bu ülke, Pakistan’ın kuzeybatısında bulunan Peşaver’in olduğu yerde idi.

“...Buradan kuzeye doğru gidildiğinde Xiye Zheduo (Hetuo)⁸² ülkesine varılır. Bu ülkede birçok Budist tapınağı bulunur. Buranın hükümdarı Türk olmasına rağmen koyu bir Budizm inancındadır. Hükümdarın kendisi ve ailesi, yönetimi altındaki halkına öncülük ederek tapınakların inşasına yardım eder.⁸³ Buranın hükümdarı ile kuzeydeki Türk hükümdar arasında önemli farklılıklar vardır. Onun oğulları ve kızları da kendisi gibi mabetler inşa ederler ve dini törenler düzenleyerek tapınaklara çeşitli hediyeler sunarlar. Onların yaşadıkları şehir, Xingtouda Irmağı'nın kuzey kıyısındadır. Lanbo ülkesinden batıya doğru sekiz günlük bir yolculuktan sonra Jibin ülkesine varılır. Burası da Jiantuoluo ülkesine bağlıdır. Hükümdarları yazın Jibin'de, kışın ise Jiantuoluo'da yaşar. Bu ülkenin halkı Hu'lardandır. Orduları ve hükümdarları Türktür” (Saritaş, 2010: 111). “Shaxi Tapınağı adı verilen bir tapınak vardır. Hükümdar ve saray ileri gelenleri ve halk her gün buraya gelip ibadet ederler...” (Saritaş, 2010: 112) “Jibin ülkesinden batıya yedi günlük bir yürüyüşten sonra Xieyu ülkesi gelir. Onlar kendilerine Shehu Luosa Dana adını verirler. Halk Hu'lara mensup olup, hükümdar ve orduları Türk'tür. Hükümdarları Jibin hükümdarının yeğenidir (kardeşinin oğlu). Hükümdar başka bir ülkeye tabi değildir. Hükümdar ve maiyeti Türk olmasına rağmen koyu Budist inancındadır. Çok sayıda tapınak ve keşişleri mevcuttur. Budizmin Hinayana mezhebine aittirler. So Duogan adında büyük bir Türk liderleri vardır. Bu hükümdar her yıl bir defa, oldukça fazla miktardaki altın ve gümüşü Budist tapınağına hediye olarak sunar”. (Saritaş, 2010: 112). “Kang ülkesinden doğu tarafına doğru gidildiğinde Bahana'ya varılır. Onların iki hükümdarları vardır. Fucha Irmağı bu ülkenin ortasından batıya doğru akar. Irmağın güney kesiminde Dashi'lara⁸⁴ rastlanır... Budizm'e inanmadıkları için tapınak ve keşişleri yoktur. Bu ülkenin doğusunda Guduo adında bir ülke vardır. Yerli halkın yarısı Türk, diğer yarısı ise Hu'lara mensuptur. ..Halkın bir kısmı Türkçe ...konuşurlar. Hükümdar, liderler ve halk Budizm'e inanırlar. Birçok tapınak ve keşişlere sahiptirler. Budizm'in Hinayana mezhebine dâhildirler. Yabancıların da dedikleri gibi, bu ülkeler ancak Çin'in bir eyaleti büyüklüğündedir” (Saritaş, 2010: 113) “Bu Hu ülkesinden kuzey yönüne doğru yol alındığında Beihai'a (Baykal gölü) ulaşılır. Buradan tekrar batıya gidildiğinde ise, Xihai'a Bostan Gölü'ne varılır. Bu bölgede yaşayan Türkler Budizm'i bilmezler, dolayısıyla tapınak ve keşişleri de yoktur” (Saritaş, 2010: 113) Şehirleri ve evleri olmadığı için çadırlarda yaşarlar, Su ve

⁸² Pakistan'ın kuzeyindeki Suat Irmağı'nın güney taraflarıdır.

⁸³ “Üstelik hükümdar her iki yılda bir kez olmak üzere dini törenler düzenleyerek kendisine ait her tür eşya, kadın, fil ve at gibi hediyeleri tapınağına sunar. Kadınlar ve filler hariç, diğer hediyelerin fiyatlarını keşişlere sorarlar ve onları tekrar satın alır. Bunların dışında kalan deve, at, altın, gümüş ve elbise malzemelerini keşişler kendi gönüllerince satın parasını harcayabilirler.” (Saritaş, 2010: 111).

⁸⁴ Tang döneminde (618-907) Araplara verilen isimdir.

otlakların bulunduğu yerlerde göçebe hayatı sürerler.” (Sarıtaş, 2010: 114).

Yukarıda alıntılanan metinlerden açıkça anlaşılmaktadır ki Batı Türkistan’daki şehirlerin ahalisi içerisinde Türk unsurlar hem yönetici hem asker hem de halk unsurları olarak kuvvetle yer alıyorlardı. Dini olarak ise Budizm’e yoğun bir katılım olduğu da bir gerçek olmakla birlikte özellikle yöneticilerin Budist yapıların hamileri oldukları da görülür.

Isıg-göl çevresinde pek çok küçük yerleşim mevcuttu. Göktürk çağına ait olması muhtemel kaleler, daha ziyade Güney Fergana tipindeki kalelere benzer. Isıg-göl şehirlerinden Barshan harabeleri bize Göktürk çağındaki tipik bir Soğd şehrini hatırlatmaktadır (Ögel, 1984: 173). Soğd kolonileri Göktürk çağında bilhassa Isıg-gölün hemen kuzeyindeki Yedisu bölgesinde çok sık olarak yerleşmişlerdi (Ögel, 1984: 189).

Çu havzasında Göktürk devrinden evvel kurulmuş Soğd şehirleri Göktürk çağının güçlü döneminde hızla gelişmiştir. Soğdlar her bakımdan göçer Türklerin yerleşik hayata geçmelerinde yol göstermiş ve rehberlik etmişlerdir. 8. Asrın ikinci yarısında Karlukların buraya gelmeleriyle şehir nüfusu artmıştır (Ögel, 1984: 318). Balasagun⁸⁵ şehrinde Buda mabedinde Türgiş dönemine ait bulunan paralar kültür eğilimini gösterir. Paraların şekli Çin, yazıldıkları alfabe Soğdca, dili ise Türkçedir (Ögel, 1984: 326). Aynı mabette Türk silah aletleri bulunmuştur. Balasagun Doğu Türkistan’daki Budist medeniyet ve sanatla Batı Türkistan’daki Ateşperest kültürün ortasında kalmış, her iki medeniyet unsurlarını kendisinde toplamıştı. Mabedin çatı sistemi ve genel planı ortaçağ Çin Budist mabetlerini hatırlatırken inşa tarzı, taş tuğla koyma şekilleri İran mimarisinden izler taşımaktadır. Aynı uygulamalar bölgedeki İslam yapılarında da etki göstermiştir. Mabedin kubbe şeklinin İslam kümbetlerinin prototipi olduğunu öne sürenler vardır (Ögel, 1984: 327).

Özetle Doğu Türkistan’da gördüğümüz gibi Batı Türkistan’da da yoğun bir Türk nüfusu buradaki kentlerde iskan etmekteydi. Özellikle doğu Türkistan’da

⁸⁵ Türk devletlerine başkentlik etmiş olan Balasagun şehrinin Ak-Beşim, Suyab hatta Burana şehirlerinden hangisi olduğu konusunda tartışmalar vardır. W. Barthold, Z. V. Togan, Bahaeddin Ögel Balasagun’un Ak-Beşimde olduğunu savunurlar (Cezar, 1977: 29).

merkezi Göktürk devleti tarafından yönetici zümre olarak buralara yerleştirilen kişiler yerleşik yaşama inanç ve kültürel olarak olduğunca adapte olmuş gözükmektedirler.

C. İÇ ASYA SURLU YAPILARI ve YERLEŞİMLERİ

Trans Baykal ve Tanrı Dağları arasında kalan bölgede MÖ 2. yüzyıldan Uygur devleti'nin kuruluşuna kadar geçen 9 yüzyıl boyunca Doğu ve Batı Türkistan yerleşik kentlerinden oldukça farklı bir kültür gelişimi görülmektedir. Moğolistanın Dundgovi eyaletindeki Baga Gazaryn Chuluu sahasındaki Hun dönemi mezarları Hun devletinin Moğolistan'daki varlığını MÖ 2. yüzyıla kadar indirmektedir (Waugh, 2010: 101). Han Hanedanı'nın Hun aleyhindeki saldırgan hamlelerinin etkisi Hun yönetiminin merkezini değiştirmiş ve kuzey sınırları üzerinde bazı ilerlemeler yaşanmış olmalıdır.

Orhun vadisinde yapılan “*Multidisiplin Jeoarkeoloji Arazi Çalışması*” süresince Orta Orhon vadisinde 96 arkeolojik alan kaydedilmişti⁸⁶ (Bemmann, Ahrens ve diğerleri, 2011: 73). Hunlara kadar uzanan bir gelenekte Orhun vadisi bölgesi, imparatorluk kamplarının, kutsal yerlerin ve şehirlerin bir alanıydı. Doğrudan arkeolojik bulgulara dayanmamakla birlikte, Hun devletinin başkenti Lung-Ch'ien'in (Ejder Kenti) Orhun Vadisi yakınlarındaki Hangay dağlarının güneydoğu kesiminde bulunduğu düşünülmektedir (Rogers, 2007: 259; Bemmann, 2011: 442).

Bu coğrafyada surlarla çevrili kale yerleşimlerine benzer, daha çok askeri garnizon işlevli ve çoğunlukla kare planlı kalıntılar bulunmuştur. Genel olarak, Moğolistan'daki bu duvarlı alanların işlevi henüz netleşmemiştir⁸⁷. Siteler sadece

⁸⁶ Belgelenen anıtlar arasında bir kentsel yerleşim, 21 duvarlı muhafaza, 14 açık yerleşim, 1 saray ve 3 diğer site, bir Budist manastır ve bir Stupa sitesi, dört muhtemel işaret kulesi, bir fırın kompleksi, 16 mezar kompleksi ve 6 tek mezar, bir petroglif alanı tespit edilmiştir. Üst Orhun vadisinde, 2008, 2009 ve 2010 yıllarında yapılan saha çalışmaları sırasında 928 ayrı anıt bulunan toplam 225 arkeolojik alan kaydedilmiş ve belgelendirilmiştir. Bir yerleşim, 16 buluntu alanı, yazıtlı 12 site, 854 mezar (khirigsuurlar, döşeme mezarları, dairesel, kare, dikdörtgen ve halka biçimli mezarlar ve belirsiz taş düzenlemeleri), petroglifli 7 bölge, 8 üretim alanı (Taş ocağı, fırın kompleksi vb.), 7 stel alanı (antik insan biçiminde stelleri, geyik taşları, Baba taşları) ve 23 diğer site (ovoos, budist siteleri vb. .) bunlar arasındadır (Bemmann, Ahrens ve diğerleri, 2011: 73).

⁸⁷ Hun duvarlı muhafazaların yerleşim yerleri birkaç yeni keşifle derlenmiştir. Baykal gölünün güneyinde, Ulan Batur'un doğusunda doğarak Hulun gölüne dökülen Kerulen ırmağı boyunca uzanan alan yakın zamanda incelenmiştir. Duvarlı muhafaza ve yerleşimler, dağ ormanı-bozkır bölgesinde dağınık olarak dağılmış görünmektedir ve gözlemlendiği kadarıyla, yıl boyunca su sağlayan nehirlerin yakınlarında bulunmaktadır. Önemli mezar alanları yanı sıra kalıcı ve kapalı yerleşim yerleri çoğunlukla dağ ormanı-step bölgede bulunduğu için, bu bölgede de başkentin veya merkezin aranması gerekir. Kentlerin ve duvarlı muhafazaların görünüşü gelişmekte olan

boyut ve konum açısından farklı değil, görünüşte içyapıların ve düzenin biçim ve boyutunda olduğu kadar buluntuların spektrumunun niceliği ve kalitesinde de belirgin farklılıklar vardır (Resim 8) (Bemmann, 2011:451). Honeychurch, yazılı kaynaklarda belirtildiği üzere, merkezin hareket kabiliyetinden yani çeşitli yerleri veya alanları ziyaret güzergâhı (İmparatorluk güzergâhı) olarak mevsime bağlı hareketlerinde duvarlı alanların istasyon olarak görev yaptığını varsaymaktadır. Bu istasyonlar Türk Orduğ (kale) geleneğini ortaya koyar. Hun kenti İvolga⁸⁸'daki gibi çiftçilerin ve zanaatkarların yerleşim alanları, yönetici konutları ve tapınak veya kült yapıları ile bu güzergah siteleri arasında ayırım yapılmalıdır (Bemmann, 2011:451). Biri yerleşim veya kent olarak anılabilecek özellikleri taşıırken diğer surlu alanlar daha çok askeri garnizon işlevli Orduğlardır.

Bemmann Orhun vadisinin Hun devletinin merkezi olup olmadığını araştırdığı makalesinde kalıcı yerleşimler üzerinde dururken bu alanlardaki tarım potansiyeli ve endikasyonları üzerine de yorumlar yapmıştır. Hun devletinin sürekli olarak yerleşim yeri olup olmadığı ve tarımla uğraşmak isteyip istemediği araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Bemmann "*T. Barfield'in Hun devletinin fethedilmesi veya tarım arazisi elde etmesi için hiçbir şehri olmadı tezi belirgin bir şekilde duruyor*" dedikten sonra J. Harmatta'nın farklı görüş belirterek "*Hunluların tarımla uğraştığı ve el sanatlarının geliştiği birkaç kalıcı müstahkem yerleşim yeri vardı*" görüşünü bize sunar. Rogers ve diğerleri, bu bakış açısını: "*Hun imparatorluğunun başlangıcında (MÖ 200-MS 155), kent merkezlerinin büyük bir çoğunluğu, kıvrımlı düz hatlı muhafazalardan oluşmaktadır*" diyerek desteklemektedirler (Bemmann, 2011).

imparatorlukların varlığı ile yakından bağlantılıdır. Bu konfederasyonlar parçalanmaya başladığında, bu belirli yerleşim biçimleri de yok olur. Günümüzdeki araştırmalar için, bu yıkılmış kentlerin daha sonraki zamanlarda kullanılmaması büyük avantajdır. Kural olarak, yeni şehirler ve duvarlı muhafazalar görünüşte eski duvarlı muhafazaları yeniden işgal etmekten ziyade yeni açık alanlara yapılmaktaydı. Bu nedenle, bu duvarlı alanların araştırmaları, daha yoğun bir şekilde gerçekleştirilmelidir; çünkü bunlar, bozkır devletlerinin iktidar sistemini ve ekonomik stratejilerini daha derin bir şekilde anlamak için önemli bir araçtır (Bemmann, 2011, 459).

⁸⁸ İvolga G. P. Sosnovkiy (1928–1929) ve A. V. Davidova (1955–1974) tarafından kazılmıştır (Kalan, 2012: 8). Şehir dörtlü bir duvarı olan ve 3000 vatandaşa kadar yerleşmiş bir yerleşimdir (Waugh, 2010: 100). Yapılan kazılarda büyük bir yapı, konutlar ve atölyeler bulunmuştur (Kalan, 2012: 8). İvolga şehri 340×340 metredir. Nüfusun en azından bir kısmı ocakta yanan ateşin duvarlar içerisindeki kanal sistemiyle ısıtıldığı kerpiç evlerde yaşıyordu (Waugh, 2010: 100). Kısmen Kuzey Kore'nin ve Mançurya'nın Bohai Kültüründen, ancak daha muhtemel olarak Han Hanedanlığından ilham aldığı bilinen bu ısıtma sistemleri, yüzyıllar sonra Moğolistan'daki bazı kentsel bölgelerde de kendini göstermiştir (Waugh, 2010: 100).

Duvarlı alanların ve yerleşimlerin yorumlanmasını çevreleyen tüm tartışma, İvolga'daki (Resim 9-10) kazı sonuçları ile büyük ölçüde sonlanmıştır. İvolga'da tarım endikasyonları o kadar büyüktür ki bu durumda Hunların tarım ile uğraştıklarına artık şüphe yoktur (Bemmann, 2011, 458). Transbaykal bölgesinde Kradin'in İvolga bölgesindeki analizi yerleşik tarımcıların (2500 ila 3000 kişi) Hun İmparatorluğunun büyük bir bölümüne önemli miktarda tahıl ve sebze tedarik edebileceğini göstermektedir (Rogers, 2007: 253). İvolga sitesiyle, yerel diyetin en azından bir bölümünün bazıları yerel olarak yetiştirilen tahıllardan oluştuğu kanıtlanmıştır. Kazılarda birçok tarım aleti bulunmuştur (Kalan, 2012: 3). Dolayısıyla, büyük ölçüde göçebe bir toplumun Çin tarihçelerindeki tablosu tamamen doğru olamaz⁸⁹. Bununla birlikte, genellikle ekim faaliyetlerini yürütenlerin yerli halk değil, bunun yerine Çin savaş esirleri veya mültecileri olduğu düşünülmektedir.

8. yüzyılda Uygur devletinin kuruluşundan hemen önce Türkistan coğrafyasını dolaşan Hui Chao İç Asya topraklarına ulaşıp bu topraklar için seehatnamesinde şöyle yazmıştır:

“Bu Hu ülkesinden kuzey yönüne doğru yol alındığında Beihai'a (Baykal gölü) ulaşılır. Buradan tekrar batıya gidildiğinde ise, Xihai'a Bostan Gölü'ne varılır. Bu bölgede yaşayan Türkler Budizm'i bilmezler, dolayısıyla tapınak ve keşişleri de yoktur” (Saritaş, 2010: 113) *Şehirleri ve evleri olmadığı için çadırlarda yaşarlar, Su ve otlakların bulunduğu yerlerde göçebe hayatı sürerler.”* (Saritaş, 2010: 114) demektedir.

Bu tespit kısmen eksik olsa da büyük oranda bozkır kuşağının kuzeyindeki inanç ve yaşam tarzını yansıtır. İnanç olarak eski Türk inancı yaşam tarzı olarak da göçer yapı bozkır kuşağının kuzey bölgesindeki Türklerin büyük çoğunluğunu tanımlamaktadır.

Yukarıda da gördüğümüz gibi Türkler Hun devrinden itibaren Çin içlerinden Batı Asya'ya, Sibiry'a dan Güney Asya'nın kuzeyine kadar Türkistan coğrafyasındaki yerleşimlerde yoğun olarak yaşamışlardı. Bu yerleşimlerin pek çoğu Türk devletlerinin hakimiyeti altında gelişmiş ve büyümüşü. Türkler büyük şehirlerde yaşamının yanı sıra daha küçük ölçekte yerleşimler, tahkimatlı kaleler kurarak kısmen

⁸⁹ Bir Çin kroniğinde Hunlar için: *“Surlarla çevrili sürekli ikamet ettikleri şehirleri olmadığı gibi, su ve otlakların peşinde oradan oraya göç ederler, tarımla uğraşmasalar da herkesin kendine ait bir toprağı mevcuttur”* demektedir (Kalan, 2012: 1).

yerleşik yaşam tarzını da deneyimlemişlerdi. Yine yukarıda aktarmaya çalıştığımız ve daha sonraki bölümlerde de değineceğimiz üzere Türkler birçok inanç ile tanışmış bunları yaşadıkları şehirlerde tapınaklar, kutsal alanlar inşa ederek günlük yaşamlarının bir parçası haline getirmişlerdi. Böylelikle Karabalgasun şehrinin bozkırda büyük bir şehir olarak ortaya çıkışının temelinde Türklerin geçmiş kentlilik deneyimlerinin etkisi olduğunu söylemek bir idda olmaktan çok arkeolojik verilere dayalı bir gerçek olacaktır.

III. UYGUR KAĞANLIĞI VE İNANÇ

Kenti oluşturan unsurlardan biri olan inanç ve inanç yapıları kent incelemelerinde esas alınacak araştırma konularından biridir. Karabalgasun şehri Uygur devletinin inanç değişimi sonrası şekillenmişti. Türklerin Uygur dönemine kadarki inanç çevreleriyle olan sosyal, kültürel ve siyasi etkileşimi onları kent ve ekonomik kalkınma arasında ilişki kurma düşüncesine itmiş olmalıdır. Çünkü daha önce yerleşikliği deneyimledikleri kentlerde gördükleri ihtişamlı tapınaklar tarımsal ve ticari ürünlerin depolandığı veya el değiştirdiği noktalardı. Bu ilişkiyi kurmalarında tapınakların abideviliği, kentteki konumları, inancın sosyal ve siyasal yönlendirmeye etkisi de etken olmalıdır. Kent, inanç ve ekonominin ilişkili olduğu düşüncesi Türkleri pek çok kez Budizm gibi inançlara eğilim göstermeye yöneltmiştir. İnanç ve onun şehirdeki tezahürü olan ibadet yapılarının şehirliliğin gereği mi yoksa sonucu mu olduğu sorusu da bir ilgilendiğimiz konudur.

A. UYGURLAR ve ESKİ TÜRK İNANCI

Uygur Yağlakar ailesi Türklerin başına geçene kadar Türklerin başlıca inancı Eski Türk inanç sistemiydi (Gömeç, 1998: 39). Eski Türk inanç sisteminin tanımını “Şamanist” veya “Tengricilik” olarak kabul etmenin başlı başına bir hata olacağı kanaati birçok uzmanın ortak görüşüdür (İnan, 1976: 1; Gömeç, 1998: 39). Göktürk kitabelerinde Kam veya Şaman gibi kelimeler bulunmamaktadır. Şaman sözünün ise Budizm kaynaklı bir kelime olarak Türkçeye girdiği açıktır⁹⁰. Adı ister “Kam” ister “Baksı” isterse “Şaman” olsun bu kişilerin Türk İnanç sisteminde önemli bir yeri vardır⁹¹. Kam ve baksı gibi inanç sistemi içerisinde kendilerine önemli yer verilen din

⁹⁰ Kuzey Liang Hun Devletinde (397-439) de "Şamana, Samana" adı verilen Budist rahipler vardı. Çince "Sha-men" denilen bu kişiler bilici, yıldızcı veya büyücü gibi görev yapıyorlardı (Baykuzu, 2007: 198).

⁹¹ Taba'i el Hayavan adlı eserin Minorsky tercümesinde:

adamları, Animist özellikleri ile birlikte fetişist öğeler taşıyan Tengricilik, Yer-Sub inançları ve Atalar Kültü bütününe çalışmamızda “Eski Türk İnancı” olarak yer vermeyi uygun buluyoruz.

Bozkır kuşağında doğayla mecburi iletişim içerisinde bulunan insanın uçsuz bucaksız steplerde dağ, orman, bozkır ve doğa şartlarıyla yaşaması doğal olarak inanç sistemini de şekillendirmiştir⁹². Bunun etkisiyle Türklerde evren anlayışı; Tengricilik, Yer-Su (Animistik yaklaşım⁹³) ve Atalar Kültü düşünceleri üzerine temellendirilmiştir (Çandarlıoğlu, 2003: 97-98) ve bu evren anlayışı *üniversalizm* ya da *üniversizm* olarak adlandırılmıştır (Güngör, 2007: 2). Üniversalizmin inanç olarak sistemleşmesi MÖ 1. bin yılda daha sonra Çinileşecek Chou devleti (proto-Türk) döneminde gerçekleşmiştir (Esin, 1978: 43). Daha sonra Çin resmi inancı olacak olan Taoizm Chou sarayında görevli bulunan Lao-Tse tarafından MÖ 600’lerde sistemleştirilmiştir. Hem eski Türk inancının hem de Taoizmin üniversalist yaklaşımı içerisinde animistik inanç ve atalar kültü önemli bir yere sahipti. Hunların ve Göktürklerin Lao-tse (Taoizm) dinine hürmet ettikleri ve hatta bu dinin tapınaklarını yaptırdıkları tarihi kayıtlardan tespit edilmektedir (Esin, 1978: 48). Her iki inançta da iyi veya kötü talih gökten geliyordu. Mesela *T’ang-şu* kaydında 7. yüzyılda Çin’e karşı savaş kaybeden kağan Ho-lu’nun bunu göğün kızgınlığına bağlamasından bahsedilmektedir (Akt.

“Kırgızlar önceleri inançlarına göre ölülerini yakarlarmış. Onlar ateşin ölüleri temizleyerek günahlardan temizlediğine inanırlarmış. Ölülerin yakılması onlar arasında eski zamanlardan kalmaydı. Müslümanlarla komşu olduklarından ölülerini gömmeye başlamışlardı. Kırgızlar’da her yılın belirli bir gününde ‘Faghinün’ denilen bir kişi davet edilir, onun huzurunda oyuncular, sarkıcılar toplanır ve bir ziyafet baslarmış. Ziyafet sonunda topluluk dağılır, Faghinün krize girip kendinden geçermiş. Faghinün bu haldeyken etrafındakiler ona, gelecek yıl neler olacağı hakkında sorular sorarlarmış. Faghinün böylece gelecek yıl yağmurlu mu kurak mı, neler olacağını söylemiş. Faghinün’un kehanetleri (söyledikleri) halk için mutebermiş. Söylediklerinin olacağına inanırlarmış” (Sağır, 2006: 31-35).

⁹² Bu bağlamda Dalkıran Şamanizm’in lirik bir tarifini şöyle yapar:

“Bozkırın ve onun sonsuzluğunun şarkısıdır Şamanizm. Kavurucu sıcaklar, dondurucu kışlar ve fırtınalarla biçimlenmiş; afet saçan bir doğanın kucaklarında, kılığın ve açlığın şiddetinde evrilmiş bir inanç sistemidir. İçine doğduğu coğrafya zor, koşullar acımasızdır. Bir yanda Sibiry’a’nın buzdan toprakları, öbür yanda yağış yüzü görmeyen çöller. Kışları eksi elli derecedeki bozkırlarda donan göller, nehirler. Burada ancak doğanın yasalarına uyanlar yaşayabilirdi. İşte Şamanizm, çetin demenin alçak gönüllük sayılabileceği bir ortamda Türklerin ve çevrelerindeki toplulukların, İç Asya ve Orta Asya’da yaşadıkları bölgelerde milattan önceki yıllardan bu yana uyguladıkları Şaman ya da Kam olarak isimlendirilen din adamları aracılığı ile gerçekleştirdikleri bir inanç ve uygulamalar bütünüdür ilk ve en çarpıcı biçimdir Şamanizm” (Dalkıran, 2008: 374-375). Şaman, ruhlarla konuşan, ve ritüelleri yöneten veya ritüelin bir parçası olan kişidir.

⁹³ Animistik yaklaşıma örnek olarak Taoizm’de sistemleşmiş “Wu wei” yaklaşımı verilebilir. Wu Wei doğal akışa müdahalede bulunmadan kabul etmek anlamındadır (Abudukelimu, 2011: 36).

Çeşmeli, 2015: 59). Ayrıca hükümdarlık Kut'u da yalnızca tanrı tarafından veriliyordu⁹⁴.

Tengri veya Tao antropomorfik özellikler taşımaz. Ayrıca Tengrizimde *hierogamie*⁹⁵ yoktur (Güngör, 2007: 1). Ancak Tanrılar arası Hierogami olmaması Tanrıların çocukları olmaması anlamına da gelmez⁹⁶. 19. yüzyılda yapılan alan araştırmalarıyla sınırları belirlenmeye çalışılan Orta Asya Şamanizm'i bin yıldan önceki Türk inanç sistemini açıklamaya yetmeyecek düzeydedir. Birçok dini etki ile değişim gösteren, evrimleşerek 19. yüzyıldaki halini alan eski Türk inancı ile Hun, Göktürk dönemi inançlarını anlamaya çalışmanın yetersiz olacağı kanaatindeyiz. Bu noktada elimizdeki yegâne birincil kaynak şüphesiz Göktürkler döneminden kalma yazıtlarda bildirilenlerdir. Göktürk kitabelerindeki Tengri'nin anlam kapsamının hala tam olarak tanımlanamadığını da düşünmekteyiz.

Yukarıda bahsettiğimiz Üversalist anlayış bir süre sonra üç katmanlı yapıya dönüşmüştür (Güngör, 2007: 2). Bu üç tabaka anlayışı tanrısal gökyüzü, yaşanan yeryüzü ve kötülüğün merkezi yeraltıdır⁹⁷. Yer altı, yer ve gök kavramı günümüze kadarki anlatılarda yer bulmuştur. Her bir katmanın ruhları vardır. Hemen hemen bütün ilkel inançlarda ve daha sonra sistemleşmiş inançlarda görülen dikotomik (ikili zıtlık⁹⁸) eski Türk inancında da mevcuttu. Ak-kara, güney-kuzey gibi zıtlıkları kitabelerde sıklıkla görmekteyiz (Güngör, 2007: 2). Animistik yapısıyla Türk inancında her katmanda iyi ruhlarla kötü ruhlar bulunabilmekte ve bu ruhlar insanlara etki edebilmekteydi (Öger ve Altın, 2016: 23). Benzer dikotomik yapının Çin, Hindistan ve İran inançlarında da kuvvetli bir şekilde varlığı bilinmektedir. Maniheist

⁹⁴ Taoizmde de çok benzer bir gök tanrı vardır (T'ien-Şen). Çin İmparatorları da Kağanların aldığı "göğün oğlu" ünvanını kullanıyorlardı (Çeşmeli, 2015: 59).

⁹⁵ Tanrı tanrıça birleşmesi, kutsal evlilik

⁹⁶ Ülgen yedi oğla, dokuz kıza sahipti (İnan, 1976: 21). Erlik yedi veya dokuz oğla ve kıza sahipti (İnan, 1976: 29).

⁹⁷ Gökte on yedi yerde yedi veya dokuz kat vardır. İnsanlar bu katlar arasına ulaşamaz. Bu yüzden şaman önemli ayinlerde bulunarak bu katlar arası seyahat eder. (Gömeç, 2003: 83).

⁹⁸ Çin inanç sisteminde de görülen ikili zıtlık (ying-yang) (Öger ve Altın, 2016: 19). Mani inancındaki ak kara veya Hint inancındaki siyah beyaz (Guénon, 2005: 221-222 gibi Türklerde de arutöz ve kara töz gibi tanımlar yer alır (İnan, 1998: 270)). Düalizmin doğu etkisinde siyah ve beyaz grift unsurlardır. Aslında bir birliğin iki yanını ve tamamlayıcılığını temsil ederler. Manihaizm'de de bu böyledir. Ancak belgelerde geçtiğine göre cenaze törenlerinde beyaz giyme geleneği Uygurlarda vardır burada Hint etkisinin Çin ve eski Türk inançlarının önüne geçtiği görülür.

ve Budist inançlarının özünde yer bulan ikili zıtlık kavramı aslında insanın özündeki gerçeğe uygun olarak tüm inanç sistemlerinde kendini gösterir.

Eski Türk inancında totemist, Animist, fetişist yaklaşımlar ve büyü vardır (Güngör, 2007: 2). Cilalı Taş devrinde hayvan ruhları ile ilişkili olan animizm insan ruhu ile iletişime dayanmış ve atalar kültü ortaya çıkmıştır (Güngör, 2007: 2). Eski Türkler ruh inancını büyük oranda putlaştırmamıştır (Gömeç, 1998: 48). Erken devre ait bu görüş daha sonra belki de Budizm’le birlikte değişmiş atalara ait heykelcikler yapılması geleneği oluşmuştur.

Görüldüğü üzere Türklerin etkileşim içerisinde buldukları kültür çevrelerinde gelişen dinlerden tamamen kendilerini soyutlayarak kendi inanç sistemlerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları ve hiçbir grubun yeni bir inanç sistemine dâhil olmadığını söylemek zor olacaktır. Yine de Uygur devletine kadar geçen sürede kitleler halinde bir inanç çevresine girildiğine dair elde yeterli veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte Türklerinde içinde bulunduğu Hun devleti ardılları olan devletler döneminde büyük kitlelerin ve yöneticilerin Budist olduklarını biliyoruz. Burada karşımıza kaynak sorunu ile birlikte çevresel etkiyi belirlemede kullanacağımız coğrafi sorunlar da çıkar. Tabii ki Türk çevresini Orta Asya’dan ibaret saymak Türkistan dışında bir Türk varlığından bahsetmemek yanlış olacaktır. Bozkır kuşağı⁹⁹ olarak adlandırılan geniş alanda onlarca devlet kurmuş göçerlerin binlerce yıllık yerleşik kültüre sahip olan halklarla etkileşim içinde olduğunu kabul etmek gerekir. Dolayısıyla önceki ve ilerleyen bölümlerde bulunan seyyah notlarından da anlaşılacağı üzere inanç olarak iç Asya’dan Doğu Türkistan’ı, Afgan Türkistanı’nı ve güney Asya’yı mutlak ayrı görmek gerekir.

B. UYGURLAR BUDİZM ve DİĞER İNANÇLAR

Mançurya’dan Avrupa içlerine kadar uzanan topraklarda doğu batı yönlü hareket halindeki Türk topluluklarının birçok yerleşik kültürle etkileşim içinde olduğundan bahsetmiştik. Yine de bozkır kültüründe yaşayan halkların dış etkilere tamamen kapalı olduğunu söylemek kadar tamamen açık olduklarını söylemek de hata

⁹⁹ Bozkır kuşağı Güney Sibiryadan Macaristan’a uzanmaktadır. Tüm bu kuşak benzer bir yaşam şekline sahiptir. Bu belki de etnik bir benzerliğe de işaret eder (Yılmaz, 2015: 28).

olacaktır¹⁰⁰. Türkler kültürel olduğu kadar inanç anlamında da iletişime açık ancak özellikle töre (örfi) alanında oldukça kapalı olmayı yeğlemişlerdir. Yayılmacı evrensel dinler kendilerini yegâne kurtuluş dini, sentezci, anlamlandırmacı olarak kabul ederler. Ancak yayılmacı olmayan Eski Türk inancı İslam dininin kabulüne kadar karşılaştığı Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlık gibi inançları kendi bünyesinde eriterek yine kendi inanç sistemine uydurmuş halk dinini¹⁰¹ oluşturmuştur.

Türkler Eski Türk İnancı yerine geçecek bir inancı toptan kabul etmişler midir sorusu araştırmacıların ilgisini çekmiş ancak bu konuda araştırmaların sayısı kısıtlı kalmıştır. Ancak eldeki verilere göre Türklerde İslam inancıyla karşılaşılana kadar en çok ilgiyi Budizm çekmiştir.

İran ve İç Asya'da oldukça eski ve yerleşik bir yeri olan ateş kültü (zerdüştlük) İslamiyetten önce oldukça yaygındı. Daha sonraki dönemde Helenizm'le birlikte tanrı tanımları bölgesel olarak kısmi değişikliklere uğradı. Daha sonra Budizm, Maniheizm ve az da olsa Hristiyanlık yaygınlık gösterdi. Özellikle Budizm Doğu Türkistan'da hızla yayılsa da siyasal veya nüfus olarak Hint varlığı buralarda görülmemektedir (Yıldırım, 2012a: 426)

4. ve 5. yüzyıllarda Hun ardılı devletler Budizm'i kabul ettiler. Bu dönemde çeviriler yapılmış aynı zamanda Budist sanat eserlerini kendi tarzlarında yaratarak yeni bir tarz yakalamışlardır. Dun-huang Bin Buda mağaraları bu eserlerin en eskilerindendir (Baykuzu, 2007: 194). Tabgaç Hun Devletinden kalma stupa mimarisine ait bir kalıntı kalmamış ya da tespit edilememiştir. Yine de Chü-ch'ü ailesinden Sung Ch'ing ve karısı için yapılmış minyatür bir stupa Tabgaç stupa mimarisi hakkında bize bilgi verir (Resim 11).

Çin'de yabancı kavimler tarafından kurulan devletlerin Çin Konfüçyüsçülüğü'na karşı Budizm'i desteklemeleri siyasetin inançla ilişkilendirildiği gerçeğini ortaya koyar. Bu çok eski bir politik yaklaşımdır. Budizmin Doğu

¹⁰⁰ En eski yazılı anlatılardan biri olan Herodot tarihinin dördüncü bölümü Melpomene de İskitlerin geleneklerine ne kadar bağlı olduğu ve Yunan geleneklerini kabul eden Anakhsarsis'in kral tarafından öldürüldüğünden bahseder (Herodot, 2006: 325).

¹⁰¹ Kendi geleneksel olgularını evrensel bir din içerisinde değerlendirilerek kabul edilmesine, fenomenlerin evrenselinkiyile birlikte yaşadığı fenomenler bütününe halk dini denir (Ünal, 2007: 98).

Türkistan'da bu kadar güçlenmiş olması Çin dışındaki diğer (Türk, Moğol, Tibet) siyasi yapıların ne kadar etkin olduğunu kanıttır.

Hun devletinden sonra Türk devletinin başına geçen Tabgaçlar¹⁰² bir konfederasyon devletiydi. Tao (Tai Wu Di 424-452) döneminde Budizm yasaklansa da (Gömeç, 2003: 80) 4. yüzyılın sonlarına doğru Budizm devlet inancı olarak kabul edildi. Hatta İmparatoriçe Xiao Ming Di (515-528) Ak Hunlara rahip gönderip onları hidayete davet edecek kadar inançlı bir Budist'ti (Taşağıl, 2013: 10). 479'da yalnız başkentte yüzden fazla rahip bulunuyordu (Çandarlıoğlu, 2003: 39). Yine de bu dönemdeki Budizm eski Türk inancı öğelerini barındırmaktaydı. Budist rahipler (sharamana) şamanlar gibi büyü işleriyle ilgileniyorlardı (Kırilen, 2013: 67). Bir başka anlatıyla eski Türk inancı Budizm gibi daha sistematik bir inançla yorumlanıyordu.

Göktürkler Budizm, Ateşperestlik ve Nesturilik inançlarına da yoğun olmasa da inanmışlardır (Gan, 2000: 366). Batı Türkistan topraklarında daha sonraki bölümlerde sıklıkla bahsedeceğimiz Soğdlularla olan ilişkilerde de Zerdüşt Soğdların arasında Budist Türklerin yaşadığına dair yazılı kayıtlar mevcuttur. Örneğin Sui hanedanı yıllığında K'ang devleti seyahatnamesi şu şekilde geçmektedir:

“K'ang Devleti¹⁰³, eski Kang chü'lerinden gelmekteydi. Konar-göçer yaşarlardı...Kralın eşi, Göktürklerden Ta tu Kağanının kızıdır. “Hu” (kendilerinin) yasaları vardır, bu yasalara göre ceza Zerdüşt tapınağında verilirdi. Büyük suç işleyene ölüm cezası keserler... Çok ticaret yaparlardı. Yabancılar ticaret için bu ülkeye toplanırdı. Evlilik ve cenaze törenleri Göktürkler ile aynıdır. Devlet, ataları için mabetler kurup 6. Ayda onlara kurban verirler ve bütün ülke buna katılırdı. Genelde Budizm'e inanırlar, Hu dilinde kitapları vardır.” (Tokuda, 2010: 79-80¹⁰⁴).

Yukarıdaki metinde dikkat çeken Zerdüştlük, Budizm ve Atalar Kültüne ait veriler oldukça önemlidir. Bunun yanı sıra Türkler ve Soğdlar arasındaki siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin ne kadar yoğun olduğunu göstermesi açısından da bu kayıt önem taşır.

¹⁰² Kaşgarlı “Tabgaç: Türklerden bir bölüktür” demektedir (İnayet 2007: 1175). “Tabgaç veya Toba konfederasyonunda 31 kabileden oluşur. Batı devletleri Çin'e bu yüzden Tabgaç demektedir (Akt. İnayet 2007: 1179)

¹⁰³ Semerkant

¹⁰⁴ SS. Sui Shu (Sui hanedanı yıllığı) c.83, s.1848

Göktürklerde Mu-kan ve Taspar Kağanların daha önce örneklerini gördüğümüz şekilde Çin Konfisçuluğuna karşı Budizm'i kullanma siyasetiyle bu inanca yöneldikleri düşünülebilir (Esin, 1978: 127). Türkler için Çin'in katı bir şekilde savunduğu Taoizm ve onun yorumu Konfisyusçuluğa karşı diğer inançları desteklemek gelenekselleşmiş bir politik görüştü. Yine aynı şekilde Budizm ve Maniheizmin korunmasıyla Doğu Türkistan desteğinin sağlanması politikası Uygurlar döneminde de uygulanmıştır.

Ch'ang-an'da Tobalar devrinde yapılan Budist tapınaklar Çinliler ve Türkler tarafından kullanılıyordu. Bunun yanı sıra büyük Hun Kağanı Mu-han (553- 572) adına bir tapınak yaptırılmıştı. Mu-kan Kağan'ın Budizm'i kabul ettiği bilinmemektedir. Ancak Türkler için bir Budist tapınak yaptırıldığı düşünüldüğünde önemli bir Türk yerleşimin Ch'ang-an'da bulunduğu düşünülebilir. Bu nüfus A. von Gabain'e göre 6000 kişidir (Klimkeit, 2009: 95-96).

Bumin Kağan'ın (ölümü: 552) oğullardan Mukan Kağanın Budizm'e yöneldiği yönünde görüşler vardır¹⁰⁵. Yine halefi Taspar Kağan Budizm'e ilgi duymuş hatta sutraların Türkçe çevirilerini istemiştir. Bu istek doğrultusunda "Nirvana-sutra" çevirisi yapılmıştı¹⁰⁶ (Akt. Stebleva, 2001: 208). Hatta Taspar Kağan Buda dinini korumaya da kalkmıştı (Çandarlıoğlu, 2003: 44). Göktürklerin en güçlü döneminde Taspar Kağan¹⁰⁷ (572-581) da ağabeyi Mukan Kağan gibi Çin'de hüküm süren iki devlet üzerindeki baskı politikasını sürdürdü (Taşağıl, 2013: 11).

Bugut yazıtının Göktürk Kağanlarının 6. yüzyılda Budizm'i kabulü konusunda başvurulabilecek kaynaklardan biri olduğu kabul edilmektedir (Esin 1978: 127). Yazıtın üç yüzü Soğdca diğeri Sanskritçedir (Alyılmaz, 2003: 12-13). Sanskritçe yüzde Budizm ile ilgili bir anlatım vardır (Ölmez, 2015: 75). Soğdca yüzdeki "*Büyük yeni bir Samgha (Tapınak- Okul) kur!*"¹⁰⁸ ifadesi gayet açıktır. Yazıt Budizm'in

¹⁰⁵ Mukan Kağan (716-734) yerleşikliğe geçme isteğiyle Budist ve Taoist tapınaklar yaptırmak istedi (Esin, 1968: 159)

¹⁰⁶ Shi-Ts'ing tarafından yapılan bu ilk Budist çevirinin alfabesi bilinmemektedir (Klimkeit, 2009: 96). ayrıca Sin Qing tarafından da bir metnin çevrilerek Taspar Kağan'a sunulduğu Çin kaynaklarında yer alır (Gan, 2000: 369-371). Şingko Şeli Tutung'dur gibi çevirmenler daha geç dönemlerde de çeviriler yapmıştır (Klimkeit, 2009: 101-102). Göktürkler gibi Kırgızlar da 9. Yüzyılda Çinden çeviriler istemişlerdi (Taşağıl, 2013: 46). Bu bir yandan siyasi yakınlaşma isteğiydi.

¹⁰⁷ Tatpar, Ta-po (T'a-po) Kağan

¹⁰⁸ Yazıtın Soğdca'dan çevirisinde: "(9)... "şöylece: ('bak!) Ve Bey Bumin Kağan buyurdu: 'Ey Bey Taspar Kağan, yapmalısınız büyük kurtuluşu için" (10) ... ve o buyurdu: Yeni, büyük bir samgha

yayılması ile ilgili teşvik içerir (Klimkeit, 2009: 98). Yoşhida Sanskritçe yüzde bir Sütra olduğunu düşünür. Soğdca yüzün başında okunan “*kanun taşı*” (Ölmez 2015:75) bu düşünceyi destekler. Yine de dikkat edilmesi gereken bir diğer şey yazıtta kullanılan inanç ile ilgili kelimeler Zerdüş (Mazda) dilindedir. Bu da Zerdüş inanca olan eğilimin bu dönemde diğerlerinden daha fazla olduğunu gösterir (Roux, 2012: 97).

Sui Shu (Sui hanedanı yıllığı)’nun Göktürk kayıtları bölümüne göre Taspar Kağan döneminde Hui Lin adındaki Budist keşiş Taspar Kağan’a “*Çin ülkesinin zengin ve kuvvetli olmasının sebebi Budist oluşlarından*” demiştir. Bu kayda göre Kağan Budizm olmuş ve bir tapınak inşa ettirmişti¹⁰⁹ (Sümer, 1993: 5; Gan, 2000: 370; Yıldırım, 2016: 52¹¹⁰). Bu kayıtların ne kadar güvenilir olduğu ve bu bilginin Çin kaynaklarına hangi yolla ulaştığının bulunması gerekir (Yıldırım, 2016: 42). Yine de İç Asya’da olmasa da I.Göktürk devleti döneminde Doğu Türkistan’dan Keşmir ve Kandahar’a kadarki coğrafyada bölgesel Türk yöneticileri eliyle birçok tapınak yaptırılmıştı¹¹¹ (Roux, 2012: 101).

5. yüzyılın başlarında Ch’ang-an şehrinden Hindistan’a doğru yola çıkan Fa Hsien, 400-412 yılları arasında Türkistan topraklarından geçmiş ve görüp duyduklarını kaleme almıştır (Yıldırım, 2015b: 46). Fa Hsien Kao-ch’ang (Koçu, Kara Hoca) de ve Hoten’de büyük araba¹¹² (Mahāyāna) mezhebinin hakim olduğundan ve on binlerce

(*Budist cemaati*) meydana getir! Ve sonra o zaman” (Çağatay ve Tezcan, 1976: 251). Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *Amga Korgan* ve *Amğı Korgan*’ın bu kelime ile ilişkisi olabilir. Belki de burada bahsedilen kale Budist cemaat için kurulmuş bir yerleşimdi.

¹⁰⁹ İslam halifesi Hz. Osman 651’de Tang Hanedanlığı imparatoru Yung-Wei’ye elçi göndererek onu İslam’a davet etmiştir. İmparator, İslami öğretilerin Çin’de geleneksel Konfüçyanizm öğretilerine çok yakın olduğunu, bundan dolayı saygı duyduğunu arz ederek, Müslüman elçilerin burada mescit yapmasına izin vermiş, fakat kendi dininde kalmayı tercih etmiştir (Abudukelimu, 2011:6). Benzer şekilde türkler de kendi ülkelerinde Budist tapınağa izin vermiş ve yine kendi inançlarında kalmış olabilirler.

¹¹⁰ Sui Shu, s. 1865 Satır 3: “*Qi (Devleti’nde), shamen (şramana) Hui Lin vardı, yağmaya uğrayıp Tujué (Gök-Türk)’lere girdi, bundan sonra Tuobo (Taspar)’ya (şöyle) dedi: “Qi Devleti’nin zenginliği ve gücü, Buda’nın dharma’sındandır”. Sonra konuşmak üzere sözler söyledi, sebep ve sonuç (Satır 4) işleri (hakkında). Tuobo (Taspar) dinledi ve ona inandı, bir qiélan (samgharama; manastır) inşa ettirdi, Qi Âilesi’ne elçi ile hediye gönderdi, “Jingming” (Vimalakirti Rirdesa), Niepan (Nirvana), Huayan (Avatamsaka) gibi sutraları ve Shisonglü (Sarvastivada Vinaya) (sutrasi) (rica etti). Tuobo (Satır 5) da kendisi et yemeyi bıraktı, pagoda etrafında döndü, iç topraklarda (Çin’de) doğmadığı için pişmanlık hissetti” (Yıldırım, 2016: 52)*

¹¹¹ II. Göktürk devleti döneminde daha milliyetçi ve tengrici eğilimlerin artması belki de I. Göktürk devletinin yıkılışında Çinleşme ve Budistleşme eğilimlerinin sebep olarak görülmesindedir.

¹¹² Mahayana (büyük sal/Araba/Araç) dünyadaki yaşayan tüm varlıkların kurtuluşu ile kendi kurtuluşunun olacağını düşünen ruha sahip olmayı Hinayana (küçük sal/Araba/araç) ise kurtuluşun

keşişten bahseder. Burada her evin önünde bir pagodanın olduğundan ve en küçüğünün 2 chang (1 chang 3 metre) olduğundan bahseder (Yıldırım, 2015b: 49). Shan'da da (Çakılık) Küçük Araba (Hīnyāna) mezhebine bağlı 4000 keşiş olduğundan bahseder (Yıldırım, 2015b: 48). Görüldüğü gibi bu topraklarda hayli Budist bulunmaktadır. Budizm'in oldukça yoğun yaşandığı bu topraklarda yaşayan Türklerin Budizm'le tanışık olmamaları düşünülemez.

Taspar Kağan'dan sonra karışıklık ve zayıflık döneminde Doğu'da başa geçen İşbara (cha-po-lıo, şapolyo 581-587) Çinden yardım almalıydı. Çin geleneklerini kabul etmek istediğini (Sümer, 1993: 5) Sui hanedana bildirerek bu desteği almayı umuyordu.

Tong Diaı Eserinin 193. bölümündeki kayıt şöyledir:

"Doğu Göktürkler zamanında da Budizm'e inananlar vardı. Göktürkler arasında Sarı Irmak sınır olarak belirlenmişti. Bu nehrin kuzey kıyısında Foyün Tapınağı vardı. Göktürkler Çinlilerin buldukları yere saldırmadan önce. Mutlaka tapınakta dini tören düzenleyip şanslarının iyi gitmesi için dua etmeliydiler."

Bu olay Kapgan Kağan (694-716) dönemine aittir (Akt. Gan, 2000: 372-373¹¹³).

Bilge Kağan (716-734) ile ilgili bir Çin metninde:

"Bilge Kağan da şehirler ve mabetler inşa ettirmeyi düşünmüş, fakat veziri Tonyukuk buna şöyle itiraz etmişti: "Bu olmamalı. Göktürklerin nüfusu Çinlilerin yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder akınlar yaparız. Zayıf isek bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Çin ordusu ne kadar fazla olursa olsun bize zarar veremezler. Çinliler gibi şehirler inşa ettirip oralarda oturursak, eski törelerimizi değiştirmiş oluruz. Eğer bir defa yenilgiye uğrarsak çöküntümüz kaçınılmaz olur, Çinli filozofların da belirttikleri gibi (Lao Zi) fiziki güç kullanmadan zafer elde etmenin yolu bizim yapımıza uygun değildir" (Gan, 2000: 373)

Hui Chao adlı ünlü Budist rahip "*Beş Tianzhi Ülkesine Seyahat*" adını verdiği seyahat notlarında:

bireysel olduğunu savunur (Demir ve Yılmaz, 2001: 156). Botan'da, Gomati Viharı'nda, Orta Asya'da başlıca Budist mezhep olacak, Türkçe "Ulug kolungu" (Ulu gemi, Büyük Araba veya kağnı) denen Mahayana mezhebi geliştirildi. Hinayana (Kicig kolungu küçük araba) denen asli Budizm'e nispeten, "Ulug kolungu" nun adı şöyle izah edilir: "Kicig kolungu" şahsi bir hayat felsefesi idi. "Ulug kolungu" ise, Üniwersalizme benzer olarak, bir toplum dini olmak amacındaydı. "Ulug kolungu" mezhebinde Üniwersalizm tesirleri o kadar belirgindir ki, bunu izah için, Taoistler, Lao-tse'nin Çin'den kaçtığı zaman, Hint illerine giderek, Buda Sakyamuni'yi irşad ettiğini ileri sürüyorlardı (Esin 1978: 60). Tabi bu Taoistlerin kabulünün aksine Budizm'in kendisini Çin Taoistlerine kabul ettirme amacından başka bir gerçeğe dayanmıyordu.

¹¹³ *Tong Dkan*. Bölüm 198. Göktürkler 11.

"Jiantuo (Gandhara) ülkesinde bulunan hükümdar ve askerler genel olarak Türk'tür. Yerliler Hu (Soğd) kökenlidir. Bunların içinde BraJunanlar (Hindistan kast sisteminin tepesinde bulunanlar) da bulunmaktadır... Bu hükümdar Türk olmasına rağmen Budizm'in kurucusuna Budist eserlere ve Budist rütbelerine çok değer vererek inanmaktadır. Hükümdar ve kraliçe, prens, liderler ayrı ayrı mabetler inşa ettirmişlerdir." demektedir (Gan, 2000: 371-372).

Wu Kong 8. Yüzyıldaki Gandhara¹¹⁴ ziyaretinde Göktürk prensleri tarafından yaptırılan Budist Tapınaklardan bahseder. Bunlardan Katun tarafından yaptırılan Jislu Miluo'daki Hatun Mabedi Prens tarafından yaptırılan Ye Li Tegin Mabedi ve Tegin Sa tapınakları örnek verilebilir (Gan, 2000: 372).

Elbette ki her Türk boyunun farklı inanç çevresi ve ibadetleri bulunmaktaydı. İbn Fadlan yolculuğunun başlangıcını 4 Mart 922 de Cürcaniyye'den hareket etmesiyle başlatır ve ilk durağı Türk Kapısıdır¹¹⁵ (Şeşen, 1975: 29). Muhtemelen Fergana bölgesine ulaşan İbn Fadlan buradaki Türklerden bahsederken onların herhangi bir dine inanmadıklarından ve ibadet etmediklerinden bahseder ve Büyüklerine "Rab" (Tengri) dediklerini ekler (Şeşen, 1975: 30).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Türkler ezeli beri Eski Türk İnancına saplanıp kalmamış büyük kitleler halinde olmasa da birçok inanç çevresine inananlar vermiş ve bu inançların kültürü ile yakından tanışmışlardır. Eski Türk İnancı başlangıç safhalarından itibaren Taoizm gibi inançlarla ilişkili olmuş, Uygur devrine kadar genel hatlarını korusa da özellikle Budizm'den hayli etkilenmişti. İlerleyen bölümlerde değineceğimiz Maniheizm ve Uygur ilişkisi içerisinde görülen inanç çevresinin değişimi hususunda daha önceki dönemlerde Türklerin diğer inanç çevreleriyle olan ilişkilerini göz önünde bulundurmak ve birden bire bambaşka bir inanç çevresine geçişin ani kültür değişimlerine sebep olmadığını anlamak gerekir. Çünkü İç Asya, Türkistan coğrafyasında karşılaşılan senkretik yapıları inançların (Budizm ve Maniheizm) yerel inanç (Taoizm, Konfüçyusculuk ve Atalar Kültü) sistemlerini reddetmek veya ortadan kaldırmak gibi bir hedefleri bulunmamakla birlikte bu inançlara kendi içerisinde yer vererek taraftarlarını çoğaltmak gibi bir eğilimleri vardı.

¹¹⁴ Gandhara eski Hindistan'a verilen isimdir. Bugünkü Pakistan'ın Peşaver kenti ile Afganistan'ın doğusu.

¹¹⁵ Demirkapı adına Orhun âbidelerinde "Temir Kapı" şeklinde rastlanmaktadır. Burada geçen Demirkapı, muhtemelen Hazar denizinin güney doğusunda Maverâünnehir bölgesindedir. Orta Asya'da Baysun dağı silsilesinde, 10-18 m. genişliğinde ve 3 km. uzunluğunda olan, Buhara ve Semerkant'tan Belh'e giden ana yol üzerinde yer alan geçittir (Mehmedoğlu, 1994:153).

Bu noktada Türklerin asıl kültürel değişimlerini 9 ve 10 yüzyıllar sonrası İslam çevresine girmeleriyle tanımlamak gerekir. Bu bağlamda kentliliğin gerekliliklerinden biri olan inanç ile ilişkisini yukarıda saptadığımız Türk devletlerinin yerleşik kentlerle sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğunu, Amgı Kurgan, Kağan Stupa¹¹⁶ gibi inanç merkezli kaleler (Orduğlar) kurduklarını, Chang-an, Louyang, Turfan, Koço gibi önemli kentlerde ibadethaneler kurduklarını görüyoruz. Dolayısı ile Türklerin ilk kentlilik deneyimleri ile inanç deneyimlerinin paralel ilerlediğini, Türklerin kaynaklarda aktarıldığı kadarıyla kentlilik isteklerini inanç ile ilişkilendirerek Budizm gibi inanç çevrelerine girmeyi kentliliğin ve medeniyetin gereği olarak gördüklerini öne sürmek yukarıdaki bilgiler ışığında yanlış olmayacaktır.

C. UYGURLAR ve MANİHEİZM

Çalışmamızın bu bölümünde Uygur devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra Böğü Kağan döneminde Maniheizmin kabul edilışinden bahsedeceğız. Bu bahis içerisinde Eski Türk inancı ve gelenekleri ile Maniheizmin uyuşma, çatışma ve uygulamalarına ve toplumun bu aşamalarda ve sonrasında nasıl bir kültürel değişim geçirdiğine bakabilmek için Maniheizm'i (en azından İç Asya'da var olduğu haliyle¹¹⁷) tanımlamaya çalıştık. Maniheizm öncesi Türklerin dünyasının bir parçası olan ancak bu dönemden sonra ortak bir inancı paylaşma durumuyla çok daha etkin bir topluluk olarak Uygur tarihinde yer alan Soğd halkından ve onların kültürel etkilerinden de bahsedeceğız.

1. Maniheizmin Kabul Ediliş

Çalışmamızın daha önceki bölümlerinde değindiğimiz gibi An-shi isyanı sonrasında Böğü kağan Çin İmparatorundan Mani rahiplerinin gönderilmesini

¹¹⁶ Bu şehir Göktürk çağında "Kağan" adını taşıırken, Uygur çağında "Uygur" sözü ile vasıflandırılmıştı. "Uygur F'utu Vadisi" ile "Kağan F'utu", şehrinin aynı yerde bulunması gerekmektedir. Aslında Uygurlar 605 yılından itibaren kısa sürelerle Beşbalık bölgesini ellerinde tutmuşlardı (Ögel, 2000: 135). Yine de şunu eklemek gerekir ki Uygur devleti yıkıldıktan sonra belki de eskiden beri bildiklerinden olsa gerek Uygurlar ilk önce Beş Balık şehrine gelmişlerdir.

¹¹⁷ Maniheizm'in "Dinaveriye" mezhebi (Güngör, 1989: 89).

istedi¹¹⁸. 762 yılında gelen rahipler¹¹⁹ Kağan'ı bu inanca davet etti. Uygurların *Moçak*¹²⁰ dedikleri rahipler Karabalgasun'a geldiğinde Uygurlar birden Maniheist oldular diyemeyiz. Bu inanç başlangıçta yalnızca yönetici sınıfta karşılık bulmuştur. Karabalgasun Kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla Böğü Kağan'ın çabalarıyla kısmen yayılmıştır (Gömeç, 2003: 81).

Mani (216-277) tarafından “Üç ödkü nom” ve “iki yıldız”¹²¹ olarak sistemleştirilen inançta Hıristiyanlık, Budizm ve Zurvanizm¹²² birleştirilmiş ve senkretik bir yapıya kavuşmuştur (Tokyürek, 2012: 2890).¹²³ Mani bir peygamber olarak bu inançları birleştirmesi gerektiğini düşünüyordu (Rudolph, 2002: 385). Sadaka, zekat, vakitli ibadet, Komünyon, ikili zıtlıklar, önceki dinlerin kabulü gibi birçok özellikle birleştirici bir dile sahipti (Güngör, 1989: 82)

R. Haardt Maniheizm'i “*Gnostisizm'inin mantıklı düzenlemesi*” olarak anlatır (Rudolph, 2002: 378). Mani *Kephalaia*'da şöyle der:

“Yazılı metinler, hikmet, vahiyler, meseller ve daha önceki tüm kiliselerin (dinlerin) ilahileri her yerde toplandı ve benim kiliseme (dinime) gelip, benim vahyettiğim hikmete eklendi. Nasıl ki suya su eklenirse çok su olur, bu şekilde eski (daha önceki) kitapları benim eserlerime ekledim ve eski (daha önceki) tüm nesillerde (şimdiye kadar) ortaya konmamış türde büyük bir hikmet oluştu. Benim yazdığım kitaplar (daha önce) ne yazıldı, ne de vahyedildi.” (Rudolph, 2002: 386).

¹¹⁸ 3. Yüzyılda ortaya çıkan Manihaizm ile An-Shi isyanı öncesinde hiç ilişki kurulmaması düşünülemez ancak bu ilişki tarihi kayıtlara yansımamış olabilir. Manihaizm'in doğduğu topraklar ile Türklerin ilişkisi hayli eski bir döneme dayanır (Karakaş, 2014: 187) Her dönemde ilişki halinde olan iki halk şüphesiz birbirlerinin inançlarından da yakinen haberdar olmalıydı.

¹¹⁹ Dört rahibin başındaki isim Ruixi (Dzui-Sik) adlı rahiptir (Ölmez, 2015: 263).

¹²⁰ Uygurcada “açarı” kelimesi öğretmen, hoca olarak kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 2).

¹²¹ İki prensip: aydınlık-karanlık, iyi-kötü zıtlıklarıdır. Üç zamanın öğretisi ise dün, bugün, yarın) (Karakaş, 2014:195)

¹²² Zerdüştlüğün ilk Prensip" (primordiyal yaratıcı tanrı) olarak Zurvana'ya inanılan bir kolu. Mani dini metinlerinde geçen “Azrua” Zurvanizmdeki baş ilah “Zruuan” dı. Türk Maniheist metinlerinde Zurvana'ya büyük bir paye verilmiş ve “Ulug İlig Tengri Hanı” veya “Yezdan” olarak kabul edilmiştir (Esin, 1973: 125). Zamanın sahibi olan Zurvan türk mitolojisinde yer alan zaman tanrısı “Ödle” ile ilişkilendirilmiş olabilir.

¹²³ Senkretizm farklı geleneklerin birbirlerini etkilemesi sonucu oluşan yeni kültürel yapıları, gelenekleri veya düşünce biçimlerini ifade etmekte kullanılan ve Türkçe yaygın çevirisiyle “bağdaştırmacılık” anlamına gelen bir kavramdır. Maniheizmin senkretik yapısı hakkında daha fazla bilgi için bknz. Pettipiece, T. (2005). A Church to Surpass All Churches: Manichaeism as a Test Case for the Theory of Reception. *Laval théologique et philosophique*, 61(2), (Dan, 2002: 247–260)

Kısa zamanda yayılan bu inanç önce İran'da Mazdaizm daha sonrada batıda Hristiyanların saldırısına uğramıştı (Harita 10). 637-674 yılları arasında Medain, Horosan ve Buhara'nın İslam ordularınca ele geçirilmesiyle Mani taraftarları zor durumda kalmış en son Abbasîler devrinde burada barınamayıp Maverâünnehir'e ve Türkistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır (Güngör, 1989: 82). İslam içinde de gizlenen Maniheistlerin çeşitli İslami mezheplere etki ettiği düşünülmektedir¹²⁴.

Mani inancının Uygurlar arasında yayılması veya devlet dini olarak kabul edilmesinin siyasi temellere dayandığı iddiasında bulunmak belki de Mani sürgünlerinin Türkistan'a göçleriyle bu nüfusun Uygur hâkimiyetine alınmasının ve bu nüfusu kullanarak Uygur nüfuzunu Türkistan şehirlerinde arttırmak istenilmesine bağlanabilir¹²⁵. Bunun yanı sıra Çinlilerle gittikçe yakınlaşan Uygurların Budizm'i olduğu gibi, bu dini de siyasi ve kültürel sebeplerle kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür.

Uygurların Maniheizm'i kabullerine dönecek olursak ister inanç olarak cazip gelmesinden isterse siyasi sebeplerle kabul edilmiş olsun Maniheizmin Uygurları birçok yönden derinden etkilemiş olduğu bir gerçektir¹²⁶. Dış kaynaklar bir yana bırakılırsa Uygurların Maniheizm'i kabulü başkentlerinde bulunan Karabalgasun-I kitabesinde açıkça anlatılmaktadır. Kitabenin Soğdca bölümünün okunabilen kısımlarından 8-12 satırları arasında “(8-11) ... Yanan ateş dini (yerine?) (sen) Tanrı(gibi olan) Mar Mani'nin dinini kabul ediyorsun...” (Ölmez 2015: 250) diyerek yeni inancın kabulünü taşa yazdırtmışlar ve ebedi kılmışlardır. Aynı yüzün 19-22 satırlarında “... Hükümdar muazzam ve büyük dini anıt (yaptı?)” (Ölmez 2015: 251)

¹²⁴ V. yüzyılda Hristiyanlar Manicilere zendik demişlerdir. Kelime İslam literatürüne inanmayan anlamında zındık olarak geçmiştir (Yasin, 2015: 87-88).

¹²⁵ Turfan vahasında bulunmuş Mani dinine ait on bir metin ele alınarak, tarihi hâdiseler aydınlatılmağa çalışılmıştır. Ele alınan 5. Metinde Böğü tenrik-en-imiz (bizim hükümdarımız Böğü) denmesi dikkat çekicidir. Zira metnin yazım tarihi olan 760 ta Koço Uygur devletine iltihak etmemiş olmasına rağmen (Koço, Karaşar, Beşbalık 800 yılında fethedildi (Gabain, 1944: 694) Böğü'nün Mani dinini kabul etmesinin Turfan bölgesindeki şehirlerde heyecan yarattığı görülür. 7. Metinde Böğü Kağanın bizzat Koço'ya Mani ruhani reisi ile görüşmek için maiyetiyle gittiğini yazar. 9. Metinde ise Hakandan “şarkın hükümdarı” olarak bahsedilir. 11. metinde gördüğümüz ilahi kitabının dua kısmında önce Uygur hükümdarı ve ailesine sonra sırayla Beşbalık, Çinaçkent, Kaşi ve Parwan (bedeşan) şehirlerinin yöneticilerine sonra da Koço valisine dua eder (Gabain, 1950: 377-378)

¹²⁶ Maniheizmden sonra unvanlarda “ay” ve “kün” gibi tanımlar kullanılır. Yine de ay ve gün eskiden beri kullanılan ifadelerdir. Buna göre güneş ve ay inançlarını yalnızca Manihaizm ile birlikte değerlendirmek hata olabilir.

denmektedir. Bu dini anıt daha sonra bahsedeceğimiz Karabalgasun şehrinde bulunan saray-tapınak alanındaki pagoda olabilir.

Yazıtın Çince yüzünün H.D. Nimetullah Ma çevirisinde özetle dört rahibin yüksek hitabet gücü ve derin dini bilgileri sayesinde Maniheizmin Uygurlar arasında yayıldığı, önce Kağan'ın Maniheizm'i kabul ettiği söylenir. Valiler, bakanlar ve kumandanlar tövbe ederek Maniheist olmuşlardır. Yazıtın devamında (Karabalgasun-I kitabesi 8-10) Kağan maiyetindekilere emir ediyordu:

“Kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını yakın. Ruhlara dua etmekten ve şeytanlara tapmaktan vazgeçin ve ışık dinini kabul edin... sıcak kan içme kötü adetlerini değiştirerek yemek pişirme âdetine kavuşan (Et yiyen bir halktan sebze ile beslenen bir halka dönüşen) bir şehir oluyor ve kavga şehri olmaktan çıkarak bir fazilet diyarı belirliyordu (Ölmez 2015: 258-259).

Ayrıca daha geç dönemdeki metinde:

“...rahipler kağana siz lider olarak günahkâr olursanız halkınız büyük karışıklıklar yaşayacak dağılacaksınız” demektedirler.

“Kağan Böğü Han kendisi rahiplerin bulunduğu cemaate geldi ve rahiplerin (önünde) diz çöktü, günahları için af dileyip saygıyla şöyle dedi: size eziyet çektirdim. Dünyada evde barkta yaşamayı hiç sevmem. Saltanatım beyliğim gözümde değersiz. Artık sözlerinize ve öğütlerinize göre hareket edeceğim.”

Aynı metnin ilerleyen bölümlerinde:

“Bu sırada haşmetli hükümdar şehre girdi tacını giydi. Kırmızı giyip altın tahtına oturdu. Beylere halka yerinde bir buyruk buyurdu «Şimdi sizler bütün ışık ... sevinin ... bilhassa rahipler ... gönlünüzü teskin ettikten sonra kendimi sizlere veriyorum. Ve ben geldim, tahtıma oturdum. Sizlere buyururum: Rahipler sizlere ... ruh ziyafetine teşvik etseler, öğüt verseler sizler onların sözlerine ve öğütlerine göre hareket edin, seve seve saygı gösterin. Sonra haşmetli hükümdar şöyle bir kanun koydu. Her on kişinin başına bir adam dikti. Ve bunları iyi amellere teşvik edici yaptı. Kim dini ihmal eder, günah işlerse ona (doğru yolu) öğretin dedi»” (Akt. Güngör, 1989: 87).

Karabalgasun'daki kitabelerde Böğü Kağan için “Mani'nin tezahürü” (zahag i Mōni) denmektedir. Karabalgasunda Bir Mani rahibi dini başkan olarak görevlendirilmişti ve devlet meselelerinde ona danışılıyordu (Grousset, 1980: 130).

Önceden seküler yapılı siyasi bir organizasyon olan devlet dini bir karaktere bürünüyor Kağan dinin yayıcısı görevini üstleniyordu (Güngör, 1989: 93).

Muruc el-zeheb'de Mes'ûdî şöyle yazıyor:

“Tokuz Oğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır. Bu güne, (H.332, M.943) kadar Türkler arasından, onlardan daha kuvvetli, kudretli, memleketi iyi idare edenler çıkmamıştır. Onların hükümdarına Uygur Hanı (Uyghurkhan) unvanı verilir, dinleri ise Mani dinidir. Türkler arasında bunlardan başka Mani dinine inananlar yoktur.” (Yasin, 2015: 85-86).

Uygurlar bu inancı Çin'de yaymak ve onun koruyuluğuna soyunmak için birçok girişimde bulunmuş çoğunda o dönemin güçsüz imparatorluğu karşısında istediklerini almışlardır (İzgi, 1989: 20). Çin'de ibdethaneler ve bununla birlikte koloniler kuruluyordu (Taşağıl, 2013: 30; Grousset, 1980: 131; İzgi, 1989: 20). Böylelikle Çin'den Maveraünnehir'e kadar Maniciler Uygurların himayesine giriyorlardı¹²⁷. Böylece Uygurlar Doğu Türkistan gibi yerlerde kuvvetleniyorlardı (Gabain, 1944: 693-694).

2. Uygur Kağanlığı ve Soğdlar

Bu noktada Soğd¹²⁸ halkından ve onların Türk dünyasındaki yerlerinden bahsetmek doğru olacaktır. Göçer yaşamdan yerleşik yaşama geçişte Uygurlar kendilerine has bir kent kültürü oluşturmuşlardır. Soğd, Çin ve Hint kültürlerinin bu değişimde önemli katkıları bulunur (İzgi, 1989: 13). Tüccar olarak maharetli olan Soğdlar Uygur devleti tarafından desteklenerek yüksek gelir elde ediyorlar böylelikle Karabalgasun'a önemli ekonomik katkı sağlıyorlardı. Bu ilişki büyük oranda devletin Maniheizmi resmi inanç olarak kabul etmesi sonrasında kuvvetlenmişti. Dolayısıyla diyebiliriz ki Maniheizm Uygur-Soğd ilişkisini kuvvetlendirmiş, Soğdlar da Uygur ekonomisini daha önce görülmemiş bir hızla arttırmışlardı. Bu ekonomik kalkınma Karabalgasun'un hızla gelişmesinde ve sonunda büyük bir kent olmasında etki

¹²⁷ İslam devrinde Abbasi halifesi El-Mehdi (775-785) ve sonra El Muktedir Maniheist kitapları Bağdat kapısında yaktırmış Horasan'a kaçan Maniheistleri öldürmek istedilerse de söz konusu Maniheistler Uygurların müdahalesi ile kurtarılmışlardır (Cezar, 1977:264).

¹²⁸ Soğdlular İrani bir halk olmakla birlikte kültürel bakımdan İranlı Perslerle birlikte değerlendirilmez (Eker, 2012:86).

etmiştir. Ekonominin yanı sıra Soğdlar şehircilik, tarım ve kültürel katkılarıyla Uygur medeniyetinin yükselmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Maniheistlerin Türkistan'a zorunlu göçleri gibi MS 736 yılında Arap ordusu Soğdiyana¹²⁹ bölgesini ele geçirince Soğd halkı doğuya sığınmış ve bu bölgeyi önemli oranda etkilemişlerdir (Tokuda, 2010: 62). Bu döneme kadar Soğd bölgesi genellikle 'komşu' güçlerin 'gevşek' kontrolü altında bulunmuştur (Eker, 2012: 80). Soğd ekonomi-politiği, savaş ekonomisinden ziyade barışa, el sanatlarına, tarıma ve özellikle sınır aşan ticarete dayalıydı. Soğdlular yansız etnik kimlikleriyle ticari ve diplomatik ilişkilerde iyi karşılanıyorlardı (Eker, 2012: 80-81). Çok geniş bir coğrafyaya dağılan Soğdca anıt ve diğer arkeolojik buluntular bu diplomatik başarının sonucu oluşan Soğd diasporalarına işaret etmektedir.

Çinliler de Soğdluların ticaret için doğduklarını düşünüyorlardı. Soğd'lu çocuklar beş yaşında ticarete başlıyor, on iki yaşında ticari faaliyetler için komşu devletlere gidiyorlardı. Maniheizm Soğdların ticari başarısının bir parçasıydı. Bir mani ilahisinde şöyle denilir “Çevreyi tüccarlar gibi iyice gez, Bu şekilde dünyayı elde ederiz. İnsanların benim dinime girmesini sağla. Yaratılanı öğretiyle doldur.” (Akt. Karakaş, 2014:189).

Birlikte yaşadıkları halklarla simbiyotik bir ilişki bağı ile hareket eden Soğdlar birlikte yaşadıkları halkları etkiledikleri gibi aynı zamanda karşı etkilere de şeffaf duruyor, onların adetleri ve yaşayışları içerisinde görünmez oluyorlardı¹³⁰ (Eker, 2012: 86). Kaşgarlı da eserinde konuyu Soğdak maddesinde “Balasagun'a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Soğd'dandırlar. Soğd Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır” şeklinde açıklar (Karakaş, 2014:190).

Türkler ticaretle uğraşarak birçok şehir dolaşan Soğdların dünya görüşünden etkilenmişler onların ticari zekâlarından faydalanmışlardır hatta elçilik heyetlerinde

¹²⁹ Ktesias'ın India Antiquarise'si, Strabon'un Coğrafya'sı ve Herodotos'un Historya'sına göre Soğdların ana vatanı olan Soğdiyana bölgesi, genel anlamda Amu Derya (Ceyhun) ve Sir Derya (Seyhun) nehirleri arasındaki bölgedir. Bugünkü Batı Türkistan'dır. Kısaca şimdiki Semerkand ve Buhara civarındadır. İki büyük ırmak arasındaki bu bölge hem bereketli toprağı hem de stratejik konumundan ötürü önemli olduğundan, eskiden beri Doğu Asya ve Batı Asya'yı birbirine bağlayan ticaret yolunun önemli bir nakliyat merkezi olmuştur (Tokuda, 2010: 77-78).

¹³⁰ Taşkentli olanların en tipik Çince soyadı *şi* idi. Semerkant'lı Soğdluların soyadları ise 'kand' sözcüğündeki seslerden hareketle *Kang* idi (Eker, 2012:86).

Soğdlara özellikle yer vermişlerdir (Tokuda, 2010: 90). Göktürkler döneminde Soğdlular önemli elçilik görevlerinde bulunmuşlardır. 6. yüzyılda Göktürklerin Bizans'a elçi gönderdiği Soğd tüccarı Maniah buna bir örnek olarak verilebilir (Tokuda, 2010: 91).

Çin özellikle Türklerle işbirliği içerisinde ticaret yapan Soğdlardan oldukça rahatsızlık duymaktaydı. 7. yüzyıla ait Çince bir metinde P'ei Chii: *"T'u-kueler (Türkler) basit ve kandırılması kolay yapıda insanlardır. Onları yönetmek ve birbirlerine düşürmek oldukça basittir. Ancak ne yazık ki pek çok şeytan zihniyetli kurnaz 'hu' (Soğd) onların arasında yaşamakta ve onları içten içe yöneterek onlara rehberlik etmektedir."* (Çağatay ve Tezcan, 1976: 250; Klimkeit, 2009: 99).

Soğdların ekonomik katkıları ile Uygur devletinin güçlenmesi arasında sıkı bir ilişki vardır. Çin An-Shi isyanı sonrası siyasi olarak Uygurların etkisi altına girmişti. Uygurlar Soğdları yakından tanıdıkları için Çin ticaretinde onları kullanmayı düşünmüş olabilir. Soğdların da ticaretlerinin devamlılığı için güçlü olanla işbirliği yaparak Uygurların yanında yer almaları olağandır. Bu ilişki ağının kurulmaya başlandığı kısa süre içerisinde Maniheizm belki de bir fırsat ortamında kabul edilmiş olabilir.

Sonuç olarak yüzyıllardır kentli bir halk olan Soğdlarla ilişki kuran Uygurlar onların bu birikimlerinden geniş ölçüde faydalanmış kentleşmeleriyle birlikte ekonomilerini ve siyasetlerinde de onları öncü olarak kabul etmişlerdir.

3. Kültürel Değişimler

Soğdların Uygur devleti içinde kendilerine güçlü bir yer bulmuşlardı. Onların Uygur devletine ekonomi, tarım, şehircilik, mimari ve kültür konularında önemli katkı sağladığını söyleyebiliriz. Ancak tüm bu katkıları sağlamak için gerekli ortamı Maniheizmin kabulü sağlamıştır. Çin An-shi isyanıyla zayıflamıştı, Güneybatı Asya İslam devletiyle mücadele halindeydi, Uygurlar askeri ve ekonomik olarak oldukça kuvvetliydi. Tüm şartlar lehlerine olan Uygurlar hızla kalkınıyor, kentler kuruyor ve ekonomik güçlerini arttırıyorlardı.

Hızlı ekonomik gelişim Başkent Karabalgasun'u çekim merkezi haline getiriyordu. Göçerlikten kentliliğe geçişteki bu hızlı ve keskin ivme Bozkır devlet geleneğini de derinden etkileyerek örfi kanunlar ile kültürel yapıda değişimlere sebep

oluyordu. Tsu-chih T'ung-chien de geçen şu yorum bize bu değişimlerin sebebini Çinlilerin gözünden basitçe aktarmaktadır:

“Başlangıçta Uygurların göreneği basittir. Hükümdar ile halkları arasında fazla fark yoktur. Bu yüzden ilişkileri güçlü ve düşmanlıkları yoktu. Sonradan (Uygurlar) T'ang hanedanına destek verdikleri için Çin (Uygurlara) çok hediye vermiştir. Tu li Kağan şıarmaya başlamıştır. Kadınları için saray inşa etmiş... ve barbarların göreneği bozulmuştur.” (akt. Tokuda, 2010: 109).

Bu değişimin etkileri devletin en küçük birimi olan aile yapısına kadar etki ediyordu. Türk kültüründe önemli bir yere konumlandırılan kadın Budizm ve Maniheizm gibi inançların etkisiyle sarsılmıştı¹³¹. Budizmde kadın aşağı bir varlık görülüyordu (Tokyürek, 2016: 308). Karabalgasun kitabesinde gördüğümüz Kağan'ın din adamları önünde eğilmesi ve bizzat dinin yayıcısı olarak görev yapması seküler devlet anlayışından çıktığını gösterir. Bu ani değişim aile yapısından devlet yapısına değin tümünden bir etkiye sahiptir.

Mani inancının kabulü, Soğdluların etkilerinin geleneksel bozkır devlet anlayışını değiştirdiği bir gerçektir. Bu değişimin bazı olumsuz yanları da elbette vardır. Bununla birlikte inanç değişimlerinin olumlu kültürel etkileri de görülür. Bunlar ekonomik kalkınma, kentlilik, tarım kültürü gibi gelişmelerdir. Bunun yanı sıra kültürel etkilerden biri olan yazı ve edebiyat ürünleri oldukça fazla sayıda örnekle günümüze kadar ulaşmıştır¹³². Bu yazı tüm Türkistan boyunca yayılmış hatta Uygur devletinin yıkılmasından sonra Moğollar Uygur alfabesiyle yazı yazmaya ve onların edebiyatlarını okumaya devam etmişlerdi.

Dini metinlerle gelişen bu edebiyat uzun bir süre etki bırakmıştır. Runik yazıdan Uygur alfabesine geçiş bir gereklilik sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Yazının ortaya çıkışı için gereklilik tanımını ticari veya iletişim olarak yapmak gerekliliğini

¹³¹ Geniş bilgi için bkz : Murat ELMALI, Eski Uygur Türkçesinde Üçüncü Günaha Ait Belgeler. *Türkiyat Mecmuası*, 2013, Cilt 23, Sayı 1.

¹³² Eski Türkçe metinler Runik, Estrangelo, Mani, Soğd, Uygur, Tibet ve Brahmi yazılarıyla yazılmıştır (Gabain 2013: 215-206). Uygur edebiyatı ve yazın diline dair araştırmalar günden güne gelişmektedir. Ancak ne yazık ki bu eserler dünya üzerinde oldukça dağınık şekildedir. Stein 11000 eseri Londra British Library'ye göndermiştir. Sekiz Yügmek, Irk Bitig, Huastuanift gibi önemli Uygurca eserler bunların arasındadır. Almanlar 1902-1914 yılları arasında Grünwedel ve A. Von le Cog birçok eseri Berlin'e göndermişlerdir. 1908 de Bin Buda mağaralarına giden Pelliot 7000 eseri Paris'e götürmüştür. Japonlar da birçok eseri götürdükten sonra Ruslar bölgeden topladığı on bine yakın yazmayı Petersburg'a götürmüştür. İsveçli S. Hedin Stocholm müzesine birçok eser götürmüştür. C. Mannerheim 65 Uygurca eseri Helsinki Üniversitesi kütüphanesine götürmüştür (Demir ve Yılmaz, 2001: 156).

düşünen Clauson Türklerin tüccar bir millet olmadığını, içlerinde ticarete uğraşanların köken olarak Çinli veya Soğd asıllı olduğunu, bunların da kendi dillerini kullandıklarını söyler. Dolayısıyla ilk Türk yazıtlarının sadece iletişim amaçlı ortaya çıktığını savunur (Clauson, 2012: 164). Göktürk döneminde ortaya çıkan runik alfabe Clauson'a göre İstemi¹³³ kağan döneminde Sasani ve Bizans ile yapılan Ticari anlaşmalar ve elçilik işlerinin sonucunda siyasal gereklilik olarak 6. yüzyılın üçüncü çeyreğinde gelişmiştir. Uygur devleti dönemindeki yazınsal değişimdeki gereklilik ise ekonomik ve kültürel gelişme ile birlikte dini değişimin ve yeni tebaa olan halklar ile Türklerin karşılıklı entegrasyonu için olan gereklilikti. Uygurlar Soğd alfabesinden gelişen Uygurca ile birlikte Brahmi ve Tibet alfabelerini de kullanarak Çince ve Tibetçeden Maniheizm'e, Budizm'e, Hristiyanlığa ilişkin metinleri çevirmişler çeviriye dayalı zengin bir edebi gelenek oluşturmuşlardır (Demir ve Yılmaz, 2001: 155). Bu dönemden sonra Uygurlarda okuma yazma oranının da arttığı bilinir. A. Von Le Cog bu devir Uygur Türklerinin aynı devir Avrupa toprak sahibi şövalyelerine nazaran okuma yazma oranının hayli yüksek olduğundan bahseder (Caferoğlu, 1934: 4).

Elbette Maniheizmin, Soğdların veya Çinlilerin Uygur kültürü üzerindeki etkilerini geniş ölçüde aktarabilmek için burada söylediklerimizden çok daha fazlasını söylememiz gerekir. Ancak konu başlığımız açısından bu kadarla yetinmek durumundayız. Yine de şunu söylemek gerekir ki Uygur kültürü içinde bulunduğu gelişmeye açık ortamı iyi değerlendirmiş ve kısa zamanda hem edebi hem de teknik gelişmeleri büyük bir çabukluk ve hızla geliştirmiştir.

Peki, tüm bunların kent ile ilişkisi neydi? Ticaret şehiri gerekli kılıyordu. Ticari malları ve artı ürünleri otağlarda barındırmak olanaksızdı. Böylelikle 758 yılında Bilge Kağan tarafından Çinli ve Soğd'lu mimarlara yaptırılan *Bay-Balık gibi* Uygur şehirleri ortaya çıkıyordu.

4-Tapınak Mimarisi ve Planların Etkileşimi

İnanç ve kent ilişkisi incelemelerinde en önemli araştırma ve tartışmalar tapınaklar üzerinden yapılmaktadır. Çünkü diğer ilişkiler (sosyal, ekonomik ve politik)

¹³³ Clauson Eştemi'ye dipnot olarak şunu düşmüştür "Türkü imlasıyla Çin ve Bizans transkripsiyonlarının karşılaştırılması, bu ismin genellikle söylendiği gibi *Istemi*: değil, *Eştemi*: olduğunu kanıtlamıştır.)

daha karmaşık bir etkileşim ağını barındırdığından izlemesi daha zordur. Büyük kentlerin ortaya çıktığı İlk Çağ kent yerleşimlerinden itibaren tapınaklar saray mimarisi ile birlikte yerleşimin silüetini oluşturan temel unsurlar olmuştur. Burada tapınak planlarının ve tapınakların kente göre konumlarının Asya'daki kökenlerine kısaca bakmaya çalışacağız. Bu bölümde ele alacağımız konuların daha sonraki bölümlerde tartışacağımız plan şema uygulamalarının inanç değişimleriyle nasıl bir dönüşüm gösterdiğine temel olacağını düşünmekteyiz.

Karabalgasun şehrinde Uygur Kağanlığı döneminde inşa edilen ve kazıları henüz tamamlanmamış olan Saray-Tapınak kompleksi dışında Uygurlar tarafından Çin'de inşa edilen Mani tapınakları günümüze ulaşmamıştır¹³⁴. Mani tapınaklarının günümüze ulaşmaması bu tapınakların özelliklerini bilmemizi zorlaştırmaktadır¹³⁵. Maniheizm'in senkretik yapısı gereği İç ve Doğu Asya'da Mani tapınaklarının Budist Manastır¹³⁶ şeklinde inşa edilmiştir (Rudolph, 2002: 390). Şekil itibariyle bu ibadethaneler Doğu Türkistan'da karşılaştığımız Budist Manastırları gibi yüksek duvarlarla çevrelenmiş bir giriş avlusu ve bu avlunun çevresinde rahip odaları, açık eyvanlı mekanlar ve dikdörtgen planın bir ucunda ibadet mekanı olarak şekillenmişlerdi. Belki de daha küçük olanları kare planlı, giriş açıklıklı Budist tapınaklar şeklindeydi.

İç Asya'da yaşayan Türklerin özellikle Doğu Türkistan'dan kültürel olarak etkilendiklerini biliyoruz. Budist ve Zerdüş tapınaklarının şekilsel özellikleri ve Çin

¹³⁴ Birçok Maniheist tapınak 9. yüzyılda Uygur devletinin yıkılmasının ardından Budist tapınaklara dönüştürüldü. Bunu Bezeklik'teki mağaralardan, Budist motiflerle süslenmiş yeni duvarların ardındaki bulunan Maniheist duvar resimlerinden anlayabiliriz. Ayrıca Çin kaynaklarında Maniheist manastırların tahrip edilmesinden bahseden metinler vardır (Skjærvø, 2006: 38). Tang imparatoru Wuzong 845 yılında Çin'i ekonomik ve sosyal olarak kalkındırmak amacıyla diğer inançlara karşı savaş açtı. Wuzong Çin'in asıl inancı olarak Taoizm'i görüyordu. Başta Budizm olmak üzere diğer dinlerin tapınakları vergi muafiyeti statüsündeydi. Bu tapınaklar kapatılarak bu tapınaklarda birikmiş olan mal ve zenginliklere el konularak ekonomik kalkınma hedeflenmiş ve bu olay zulme dönüşmüştür (Reischauer, Edwin O. *Ennin's Travels in Tang China*. New York: Ronald Press, 1955. https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Anti-Buddhist_Persecution)

¹³⁵ Çin'de günümüze ulaşan bir Mani tapınağı bulunmaktadır ancak pek çok yenileme sonucu asıl mimarisi hakkında bilgimiz kalmamıştır. Maniheizm yedinci yüzyılda (Tang Hanedanlığı) Çin'e getirildi. Güney Song Hanedanı'nda inşa edilen Maniheist Cao'an tapınağı Yuan Hanedanlığı döneminde (1339) yenilenmiş taş bir yapıya dönüştürülmüştü. Huabiao Dağı'nın eteğinde yer alan mevcut taş yapı, iki katlıdır. Ana salon 3 oda uzunluğunda ve 3 oda genişliğindedir. Mani heykeli içindeki kayalık duvarda oyulmuştur. Peygamberin heykeli lotus pozisyonunda, rozet üzerindedir ve yüksekliği 154 cm, genişliği 80 cm'dir. Heykeltıraş, heykele genel bir aydınlık ve gizemli bir izlenim vermek için baş, beden ve elleri farklı renk tonlarındaki taşlardan oymuştur. Buradaki Mani heykeli dünyadaki tek örneğidir (http://www.bricschn.org/English/2017-08/25/c_136554437.htm)

¹³⁶ Burada şekil kadar kullanım amaçlarında da benzerlik olabilir (Karakaş, 2014:189).

Taoist tapınakların biçimleri ve her birinin kuvvetli unsurlarının bir araya gelmesiyle özellikle Doğu Türkistan'da mimari bir sentez ortaya çıkmış olması olağandır. Türkistan coğrafyasında Batı ve Güney Asya etkilerini anlamlandırabilmek için İlkçağ ve erken Ortaçağ dönemi tapınaklarından kısaca bahsetmek gerekirse MÖ 2. binde İç Asya'nın güney ve batısında Hint-İranlı toplulukların hâkimiyeti görüldü. Bu tapınaklar genel olarak yükselti üzerine dörtgen planda inşa edilmişlerdi ve çoğunlukla ritüel koridorları, avlu ve ritüel (hoama¹³⁷ soama bitkilerinin hazırlandığı) odaları bulunuyordu. İlk Çağdan Orta Çağın sonuna değin binlerce yıl sonra bile (merkezi avlunun üstü örtülerek cellaya dönüşse de) çevre koridoru ve avlu çevresine yerleştirilmiş ikincil kullanım mekanlarını Türkistan coğrafyasının tamamında görülebiliyordu (Resim 13).

Ak-Beşim¹³⁸ şehrinde yapılan kazılarda tespit edilen 4 kültür katının ilki 5-6. yy. son katı 9-10 yy.lara tarihlenir. Şehir kazılarında iki büyük Buda tapınağı¹³⁹, bir kilise ve bir saray açığa çıkarılmıştır (Resim 14) (Cezar, 1977: 31). Şehrin batı köşesinde yer alan kalenin yüz metre güneybatısında yer alan 1. Budist tapınağı¹⁴⁰

¹³⁷ Haoma içkisinin (veya tütsü) kullanımı daha geç dönemlerde de görülür. Örneğin Kuzey Çin'in Liaoning Eyaleti, Chaoyang'daki Kuzey Pagoda, 5. yüzyılın sonlarında Tabgaç devleti (Kuzey Wei, Toba) döneminde inşa edilmiştir. 1984 - 92 yıllarının restorasyon çalışmaları sırasında, on ikinci kuşak içindeki el değmemiş kalıntı odası açıldı ve artık bölgede yeni bir müzede sergilenen nesnelerin hazinesini açığa çıkardı. Yapının metinsel ve süsleme unsurlarının karmaşıklığı, hazine altındaki kalıntıların zenginliği ve litürjik pratiklerle olan ilişkileri özellikle dikkat çekicidir (Waugh, 2011: 53). Pagodanın merkezinde yer alan gizli bölme içerisinde minyatür stupalar, litürjik malzeme ve kaplar ele geçmiştir. Ele geçen kaplardan birindeki bitkiler haoma soama ile ilişkilendirilir (Waugh, 2011: 65).

¹³⁸ Ak-Beşim şehri ne tam anlamıyla bir Türk şehri ne de Soğd yerleşimidir. Yine de burasının batı Göktürklerle ve Sulu çor Kağan döneminde kurulan II. Türgiş devletine başkentlik etmiş bir yer olduğu bir gerçektir. Ak-beşim Çu havzasındadır. Budist tapınakların yanında Süryani harfleriyle yazılmış Türkçe Hristiyan mezar taşları bulunmuştur. 1953-54, 1955-58 yıllarında Rus arkeolog Kızlasov Ak-Beşimde kazılar yapmıştır (Cezar, 1977: 30). Türk devletlerine başkentlik etmiş olan Balasagun şehrinin Ak-Beşim, Suyab hatta Burana şehirlerinden hangisi olduğu konusunda tartışmalar vardır. W. Barthold, Z. V. Togan Bahaeddin Ögel Balasagun'un Ak-Beşimde olduğunu savunurlar (Cezar, 1977: 29). Kale, yerleşim alanı, rabat (ticari alan, Pazar) bölümlerinden oluşan şehirde ortada yerleşim alanı yer alır. Kale ise şehrin batı köşesindedir. Surlar şehri çevreler. Daha kısa surlar ve tümseklerle çevrelenmiş bir dış sur sisteminin içinde de yerleşim alanları bulunur. Yerleşim muntazam caddelerle birleştirilmiş mahallelerle oluşturulmuştur. Taş döşeli caddeler kenarlarında kesme taştan su kanalları ve yaya kaldırımları, su ihtiyacını karşılamak için künk sistemi bulunur.

¹³⁹ Kuşan hükümdarları zamanında Budizm devletin resmi diniydi (Cezar, 1977: 31).

¹⁴⁰ Birinci Buda tapınağında kazılar yapan Kızlasov tapınağın 7-8. yüzyıllarda inşa edildiğini 8. yüzyılın ikinci yarısında tahrip edildiğini (766 yılında Türgişlerin başkenti Balasagun ile Taraz Karluklar tarafından zaptedilmiştir) 9-10 yüzyıllarda tekrar kullanıldığını yazar. Buradaki Budist tapınaklarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında Türgiş paraları, Türklere özgü silah ve malzemeler ele geçmiştir. Ayrıca tapınağın aynı zamanda mahkeme salonu olarak kullanılması tapınağın egemenlik sahibi gruba aidiyetinin delilidir (Cezar, 1977: 33).

doğu batı yönlü (22×76 m) uzanır ve girişi doğudandır. Cephenin ortasında anıtsal girişi bulunur. Sivri kemerli girişten sonra heykelli rölyefli bir sahanlığa buradan da açık avluya geçilir. Giriş kısmında bulunan sağlı sollu küçük odalar vardır. Buraların görevlilerin kaldığı yerler olduğu odalar içerisinde yükseltilmiş yatak sekilerinden anlaşılır (Cezar, 1977: 33). Avlu uzunlamasına ahşap direklerle taşınan düz örtüye sahipti ve arkeolojik verilere dayanılarak buranın alışveriş ve mahkeme olarak kullanıldığı düşünülür (Cezar, 1977: 34). Avludan 8 ahşap kolon ile taşınan salona geçilir. Salondan 5 basamakla tapınağa girilir. Kare planlı (6.33×6.38 m) tapınağın üzeri tuğla kubbe ile örtülüdür. Yapının genelinde masif kalın duvarlar vardır. Temele yakın kısımlar samanla karıştırılmış kil bloklardan (50-60×80-90 cm) üst kısımlar kerpiç malzemedir (44-48×22-24 cm.) inşa edilmiştir. Dar yerlerde tonoz, kare alanlarda kubbe, kolonlarla taşınan alanlarda düz çatı uygulamaları görülür (Cezar, 1977: 34). Ana tapınak mekânını çevreleyen çevre koridoru uygulaması burada da görülmektedir. V. Nusov Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan arkeologlarının Ak-Beşim tapınağını andırır birçok tapınak bulduklarını aktarırken bunları Soğdların yaptığını ekler. Ancak Soğdlar arasında Budizm'den ziyade Mazdeizm, Zerdüştlük ve Mani dinlerinin daha yaygın olduğu eklenmelidir (Cezar, 1977: 36). Yine Ak-Beşim'de bulunan 2. Tapınak ise kare planlıdır. Kerpiç malzemeli 90 cm.lik bir podyum üzerine oturur. Tonoz ve kubbe kullanımı burada da görülür. Duvarlar iki kat sıva üzerine alçı çekilmiş süslemeler bunun üzerine yapılmıştır. Bu tapınakta da Türgiş paraları bulunmuştur (Cezar, 1977: 36). Bu iki Budist tapınağı Uygur kağanlığı dönemi ile yakın yüzyılları işaret etmesi açısından önemlidir.

Dört ana yöne bakan dörtgen planlı ve avlulu tapınaklar Doğu Türkistan Budist tapınaklarının kökeni olarak almak yanlış olmayacaktır. Binlerce yıllık gelenekte çok az değişim göstermiş merkezi planlı dörtgen kullanım veya pronaos-naos kurgulu kullanım boyut ve malzeme boyutunda değişiklik gösterse de varyasyonların çeşitli inanç dairelerinde benzer uygulamalar taşıdığı görülebilir.

MÖ 2. binin sonunda Baktriana ile Margiana bölgelerindeki tapınaklar oldukça benzerdir. Özbekistanda bulunan Car Kutan Tapınağı dörtgen planlı ve dört ana yöne bakan tapınak örnek verilebilir (Çeşmeli, 2014: 20-21). İran'da Erken Antik Çağ'da

ateş tapınakları yanı sıra Helen inancı tapınakları da yapılıyordu (Çeşmeli, 2014: 21). 7. yüzyılda Çin'de Ateşgedeler 'İran tapınakları' olarak anılıyordu (İzgi, 1989: 71). Bronz Çağı boyunca devam eden mimari şemalar kısmen değişiklikler göstererek Antik Çağda da devam etti. Temenos duvarlı merkezi planlı ve altar ya da heykel bulunan cellalı tapınaklar Zerdüşt, Helen ve Budist tapınaklarının genel şemasıydı. Ritüel amaçlı çevre koridoru (Ambulatoryum benzeri) da tapınaklardaki benzer unsurlardan biri olarak devam etti (Çeşmeli, 2014: 22). Erken Orta Çağ'da da benzer anlayışlar sürdürüldü (Çeşmeli, 2014: 23). Soğdiana'da görülen V-VI. yüzyıllara ait Zerdüşt tapınaklarından (Çeşmeli, 2014: 24) özellikle II. Tapınak giriş, çevre, avlu ve merkez akstaki tapınak kısmıyla Karabalgasun saray-tapınak kompleksi planına benzemektedir.

Karabalgasun'daki dini yapıların mimari kökenlerini yine Türkistan'daki Budist mimaride aramak gereklidir. Senkretik bir inanç olan Maniheizmin Türkistan ve Çin'de kendisini Budizm çatısı altında meydana getirdiğini bilmekteyiz. Karabalgasun kentinde kazılar sonucu ortaya çıkarılacak tapınma alanlarının kıyaslanmasında ne yazık ki yakın coğrafyalardaki Maniheizm tapınakları kullanamıyoruz çünkü günümüze ulaşabilen özgün ve erken devre ait bir Mani tapınağı bulunmamaktadır. Bunun için Karabalgasun'da yer alan Saray tapınağını anlamak için Doğu Asya Budist manastır planı geleneğine göz atmak gerekir. Öncelikle bu tapınaklardaki pagoda mimarisine değinirsek; Çin tarzı pagodanın kaynağı Budist inançla birlikte Çin'de tanınan Hint stüpasıdır¹⁴¹ (He, 2013: 175). Stüpa'nın asıl anlamı "höyük" veya "mezar" olup ünlü Budist keşişlerin kalıntılarının veya küllerinin gömüldüğü yerdir. Stüpa ile aynı mimari formu olan Caitya'nın dönemlerinde sıklıkla karıştırılmasına rağmen ilk Budist belgelerde orijinal anlamları

¹⁴¹ Budist kâinat planı *mandala* ve onun mimaride timsali olan Budist türbesi *Stüpa*'nın Cakravartin mezarı geleneğindeki eski şekli, bir azizin yakılmış vücudunun kalıntılarını ihtiva eden sandık etrafına örülen, dört-köşe kaide üstünde, yarım-küre şeklinde bir kubbeden ibaretti. *stüpa*'nın dört köşe plandaki kaideleri yer-yüzünü ve kubbesi göğü temsil ediyordu. Kubbenin tepesindeki *liarmika* denen kısım, ölünün semavi köşkünün göstergesiydi ve buna Türkçe "kalık" denecekti (Esin 1978: 61). IV-V. yüzyıllarda ait metinlerde, kâinatın merkezi, Buda Sakyamuni'nin şahsiyetidir. Budist metinlerde *mandala* adını alan kâinat planına göre, Burkan Sakyamuni'nin etrafında, dört yön burkanları (lokapala) bulunurdu. Bunlara Türkçede (gözetici manasına) "kozetkici" denmişti. Güneş, ay ve yıldız manzumelerinin tanrıları, yer ve gök tanrıları, efsanevi hayvanlar, geçmiş zamanda Budizm'e hizmet etmiş rahipler (arlıat), hükümdarlar, eski dinlerin mabutları, mensup oldukları yönlere göre, bu kâinat timsali topluluk içinde yer alıyorlardı. Aynı mertebede şahıslar, mesela burkanlar, yan-yana ve üst üste diziliyor ve böylece "Bin Buda" denilen düzen oluşuyordu (Esin 1978: 61).

açaktır: Stüpa Buda'nın mezarıydı ve caitya bir bina idi. Caitya Buda'nın hayatının önemli olaylarını anmak üzere dikilirdi (He, 2013: 175). En erken Çin pagodasının nasıl oluştuğunu gösteren kesin kanıt bulunmamaktadır. Budizm ilk kez Çin'e sokulduğu zaman pagoda, Wei Kitabında kaydedildiği gibi, Hint modellerine göre inşa edilmiştir (He, 2013: 175). Çin pagodalarının 3 ile 12 kat olabilen yapısı, hem Budist kalıntılar hem de heykeller içermesiyle stupa ve caityaların birleştirilmiş hali gibi gözüktüğü gibi mimari ve malzeme kullanımı açısından da yerel form aldığı söylenebilir (Resim 15).

Erken dönem Çin Budist manastır plan düzeni¹⁴² geleneğine göre pagoda doğrudan giriş kapısının karşısında bulunur ve onun ardında altın salon olarak adlandırılan Buda salonu yani tapınak ve onun ardında da nihayet rahipler için toplantı, eğitim salonu bulunurdu¹⁴³ (Resim 16) (Wong, 2014: 9-10). Kuzey Çin'de hâkimiyet kuran Tabgaç (Kuzey Wei veya Toba devleti¹⁴⁴) devleti döneminden itibaren klasikleşen Budist manastır planlarında yukarıda belirttiğimiz düzen görülmekteydi (Resim 17-18-19). 5. yüzyılın sonlarında İmparatoriçe Dowager Feng dindar bir Budist olarak Budizm'i enerjik bir biçimde savundu ve hükümdarlığı boyunca iki manastır yaptırdı¹⁴⁵. Siyuan Manastırı Pingcheng'deki mezarlığına yakındır ve Siyan Manastırı (Resim 20) ise anavatani Longcheng'de inşa edilmiştir (He, 2013: 31). Her iki manastırın düzeni de benzer şekilde güneyden kuzeye doğru; giriş, pagoda, tapınak ve eğitim salonları olarak inşa edilmiştir. Benzer planlı bir diğer manastır 6. yy başında Luoyang'da¹⁴⁶ inşa edilen Yongningsi Manastır'dır (Resim 21). Tabgaç devletinin Çinlileşme sürecinde 516 yılında imparator Xiao Ming Di'nin annesi İmparatoriçe

¹⁴² Geleneksel Çin manastır planları 4 temel düzende inşa edilmişlerdir: 'Orta Pagoda', 'Orta Pagoda ve Bir Arka Salon'; 'Merkez Pagoda ve Salonlar, farklı eksende'; 'Çoklu Bileşikler ve Çoklu Salonlar' Bu dört tür manastır düzeni dört farklı gelişim evresini temsil eden farklı özelliklere sahiptir (He, 2013: 64). Dunhuang duvar resimlerinde de bu manastır planlarıyla karşılaşırsınız (He, 2013: 66).

¹⁴³ Benzer manastır planlarına Kore'de 6. ve 7. yüzyıllarda inşa edilen Gusu-ri Jeunglim, Neungsan-ri, Wangheungsa v.b. manastırlarda ve Japonya'da görebiliriz (He, 2013: 80-82).

¹⁴⁴ Türk kökenli Tabgaç devleti Dao Vu Di tarafından 386 yılında kurulmuş 3. İmparatoru Tai Wu Di döneminde Taoist Konfüçyüsçülüğe önem vermiş daha sonra 5. Yüzyılın ikinci yarısında ise Budist inanç yayılmıştı.

¹⁴⁵ Tabgaçlar döneminde birçok manastırın yanı sıra mağara tapınakları da yaptırılmıştır. Örneğin Ünlü longmen mağaraları dedesi I. Topa Hong keşif olmak için tahtından vazgeçtikten sonra II. Topa Hong (471-499) tarafından yaptırılır (Roux, 2012: 66).

¹⁴⁶ Lo-yang şehrini Kuzey Wei Hun devleti 311 yılında ele geçirmişlerdi. Onlardan sonra da Tabgaçlar 448 yılında bu şehri hakimiyetleri altına aldılar. Tabgaç hanedanlığı döneminde lo-yang şehrinde 1300 tapınak bulunur (Roux, 2012: 65-66).

Dowager Hu tarafından yaptırılmıştı (He, 2013: 35). Yongningsi Manastırı, Luoyang Şehrinin kuzey-güney yönündeki ana cadde olan ve kaynaklarda imparatorluk yolu olarak geçen Tongtuo Caddesinin 200 m batısında Sarayın 500 m kadar güneyinde yer alıyordu. Yongningsi Manastırı da kuzey güney yönlü (301×212) dikdörtgendi (He, 2013: 38) ve dokuz katlı ahşap pagodası vardı (He, 2013: 37). Sıklıkla karşımıza çıkan Budist manastırlarıyla karşılaştırıldığında elimizdeki tek örnek olan Karabalgasun tapınağında en önemli değişim pagoda ve tapınağın yer değiştirmiş olmasıdır. Maniheist Soğd mimari geleneğinin kökenlerindeki Ateşgede ve Margiana bölgelerinde karşılaştıkları Helen tapınak planlarında yer almayan stupa veya pagoda kullanımları Maniheist manastır planlarında tapınak ve pagodanın yer değiştirmesine kaynaklık etmiş olabilir.

Türk devletlerinde Budizm ve Maniheizm'e kısmen eğilim gösterilse de bu inançlar halk içinde çok fazla yayılamamıştı. Çünkü bu inançlar göçer hayatla çok bağdaşmıyordu. Yine de Türklerin yerleştiği Doğu Türkistan kentlerinin teması dinsel kültürle şekilleniyordu¹⁴⁷. Bu da Türklerin bu dini temalı şehirlere aşinalığını ve katkılarını derinlemesine düşünmemiz gerektiğini gösterir. Şu bir gerçektir ki Uygurlar döneminde özellikle Doğu Türkistan'da tapınak mimarisi hız kazanmıştı. Bunu Taoist Çin'in diğer inançlara baskı yapma eğiliminde olması ve Doğu Türkistan'da Uygur egemenliğiyle birlikte bu baskıdan kurtulan inançların özgürce yayılabilmemesine bağlayabiliriz.

Uygur kültürü, sanatı ve mimarisi karakterinde eski inançlarının yanı sıra Maniheist ve Budist etkileri seçilebilir (Taşağıl, 2013: 36). Yine de Çin Budist manastır düzeni ve Maniheist Soğd manastır düzenlerinin Uygur tapınak mimarilerine hangi yönleriyle etki ettiklerini söylemek zor görünmektedir.

İbn Nedim Maniheist tapınakları “*Bia*” olarak nakleder (Akt. Güngör, 1989: 90). Bu tapınaklara Türkçe metinlerde “*Tengrilik*” adı verilmiştir (Caferoğlu, 1968:

¹⁴⁷ Örneğin Uygur devletinin Maniheizm'i kabul edişinden sonra Koço'da Budist ve Mani tapınakları birlikte yer almıştır (İzgi, 1989: 71).

234¹⁴⁸). Budist tapınaklar geleneksel olarak 7 bölümden oluşurken¹⁴⁹ Maniheizt tapınaklar kaynaklara göre beşli sistem üzerine kurulmuştur. 1- Kutsal Kitap ve Resim salonu, 2- Oruç salonu, 3-ibadet ve tövbe salonu, 4- okuma ve öğrenme salonu, 5- hasta salonu. Buraların bahçeleri ve mutfakları yoktur (Akt. Oymak, 2009: 82; Akt. D. Tekin, 2014: 88-89). Her bir bölümde üçer rahip bulunur bunlar adak, heykel, ziyaretçi ve hediyelerle ilgilenirdi (Akt. Oymak, 2009: 82). Seçkinler manastırda yaşarlar, beyaz giyerler, hediyeler ve “Buyan¹⁵⁰” denilen vakıflar tarafından finanse edilirdi. Dinleyiciler (erkek ve kadın) "normal" hayat sürüyor yaşlılar tarafından yönlendirilen gruplara ayrılıyorlardı (Skjærvø, 2006: 54). Yukarıda saydığımız bölümlerin Karabalgasun tapınağındaki yerleri hakkında daha geniş bilgi için kazıların tamamlanması gerekmektedir. Ele aldığımız saray-tapınak yapısının lazer tarama yüzey bulgularıyla elde edilen planına bakarak bile bu büyüklükte bir yapının çok daha fazla mimari unsuru barındırdığını tahmin edebiliriz.

Öyle görülüyor ki erken devirlerden itibaren doğu Asya’dan Karadeniz’in kuzeyine hatta Doğu Avrupa’ya uzanan Türk varlığı ile birlikte bozkır kuşağı boyunca yer alan kentlerle Türklerin ilişkileri bulunmaktaydı¹⁵¹. Göktürk Devleti dönemiyle birlikte özellikle Doğu Türkistan, Batı Türkistan ve Afgan Türkistan’ındaki kentlerde yönetici ve askeri varlıklarını gördüğümüz Türkler aynı zamanda bu kentlerin halk kitlesinin bir kısmını da oluşturmaya başlamış Türklerin kent deneyimleri bir üst

¹⁴⁸ Tapma, hizmet etme, hürmet etme anlamlarına gelen “tapag/tapıg” kelime kullanımı da görülürken (Caferoğlu, 1968: 224) daha büyük boyutlu tapınaklar yani manastırlar için “Çaytı” kelimesi kullanılmıştır (Caferoğlu, 1968: 61). Ayrıca “Manistan”, “Tengrilik”, “Çaydan” adlandırmaları da mevcuttur. Dinsel kitaplara “nom bitig” denir. (Karakaş, 2014: 198). Kaşgarlı eserinde din adamları için “*Toyın: toyun*” kelimelerini verir (Atalay 1986: 169).

¹⁴⁹ Çinli Budist tapınağında geleneksel olarak yedi salon bulunur. 1- Büyük kahraman salonu (Buda heykelinin bulunduğu kısım, cella, naos). 2- Meditasyon salonu, 3- Beş gözlem salonu (yeme salonu) 4- Tripitaka salonu (kitaplık) 5- Uyuma salonu, 6- Eğitim salonu, 7- Pagoda alanları (din büyüklerinin gömülü olduğu) (Gyatso, 2010: iv).

¹⁵⁰ Uygurlarda, “Buyan” ya da “Muyan” adı verilen bir vakıf sistemiyle tapınak giderleri karşılanmaktaydı (Esin, 1985: 12 den akt. S. Güngör, 2000: 12). Karahanlı Türklerince muyanlık sözü, "misafirhane" demektir. Sevap, hayır, vakfette işleri muyanlık olarak adlandırılıyordu (Ögel, 2000: 383). Böylece hayrat külliyesi manasına gelen sanskritçeden geçen “buyan” kelimesi, Müslüman Türk terminolojisinde, *ribat* anlamına gelen, “muyan”, “muyanlık” şekline dönüşmüştü (Esin 1978: 168).

¹⁵¹ Bozkır kuşağı olarak adlandırdığımız kuşak içerisinde kurulan devletler veya bu kuşakta yerleşen boylar birbirleriyle bağlantısız değildi. Ordos bölgesinden batı Avrupa’ya değin uzanan Türk devletleri (özellikle Göktürk devletinin güçlü olduğu dönemde Hazarlar, Bulgarlar vb.) oldukça bağlantılıydı. Hareketli göçer savaşçı gruplar İskit devleti zamanından beri batı Avrupa ve Kırım topraklarından, oradaki kültür, şehir ve inançlardan haberdardı.

düzeye çıkmıştı. Kent kurgusuna ve tapınak planlarıyla kent ilişkilerine bu şehirlerden aşına olan Türkler II. Göktürk devleti ve Uygur Kağanlığı döneminde bu birikimlerini kullanarak uygarlıklarını geliştirmişlerdi. Dolayısıyla Karabalgasun kentinin kuruluşunda Çin, Soğd unsurlarının deneyimlerinden faydalanmış olsalar bile kısmen yeterli bilgi birikimleriyle Türkler de bu kentin kurgusunda, tapınak inşasında ve işçilikte büyük katkıda bulunmuş olmalılardır.

IV. KENT KURGUSU VE İNANÇ

Uygurlar kuruluşlarından sonra oldukça hızlı bir şekilde büyüdüler, gelişen bir ticaret ağı oluşturdular, yeterli tarım alanları kurdular ve kentsel üretimi geliştirdiler. Tarihçiler bu önemli değişimlerden kısmen bahsetmiş olsalar da, Uygurların step kültürü üzerindeki devrimci etkisine çok azı dikkat çekmiştir. Uygur kültürü İç Asya'da halkın alışkanlıklarını günümüze kadar etkilemiştir (Kolbas, 2005: 303).

Yaklaşık 50 kilometrekarelik bir alanı kaplayan Karabalgasun kenti, Asya ile Avrupa arasında bir bağlantı oluşturan İpek yolu üzerinde kapsamlı bir ticaret, ekonomi ve kültür merkeziydi. Kül Tigin yazıtı güney 13. satırdaki "*böylesi ulaşılabilir yerde ebedi taş kazıttım, yazdırdım*" (Ölmez, 2015: 96) bilgisi doğrultusunda Orhun Vadisinin bu ticaret yolu üzerinde olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kent; güçlendirilmiş surlarla çevrili yapılar, imparator sarayı, askeri barakalar, dükkânlar ve tapınaklar ile manastırların yanı sıra çiftçilerin ve zanaatkarların yerleşim alanlarını da kapsıyordu. Karabalgasun kalıntıları, Orta Çağ'daki Türk halklarının kent planlama ve mimari tekniklerine olağanüstü bir örnektir (Unesco, 2004: 9). Kentin kalıntıları, insanlık tarihinin önemli bir aşamasını gösteren bir tür bina, mimari montaj ve kentsel planlamanın özel bir örneğidir (Unesco, 2004: 11).

7. yüzyıldan önce Doğu Türkistan'daki yerleşimler daha çok hisar içinde kale durumundadır. Şehir kimliği kazanmaları 7. yüzyılın ortalarından itibaren (Cezar, 1977: 92). 7. yüzyıldan sonra İç Asya'da Göktürk ve Çin etkisinin azalması ve batıdaki siyasi ve ekonomik değişimler buna sebep olmuş olabilir. Sonuç olarak 8. yüzyıla gelindiğinde Türk dünyası için büyük bir gelişme olmuş ve Karabalgasun gibi büyük ölçekli bir Türk şehri ortaya çıkmıştı. Artık bozkırdaki göçer yoğunluklu nüfus geri döndürülemez şekilde kentlileşecek ve bu nüfus Karahanlı, Selçuklu ve nihayetinde Osmanlı şehirlerini ortaya çıkaracaktı.

Çalışmamızın bu bölümünde Karabalgasun'un oluşumunda ve şekillenmesinde: Öncüller değerlendirmesi, kentin kuruluşu, coğrafi konumunun

önemi, arkeolojik çalışmalar ve tapınak mimarisi üzerinde dururken inancın kent üzerindeki etkilerine geniş bir açıdan bakmaya çalışacağız.

A. KARABALGASUN KENTİNİN ÖNCÜLLERİ ve UYGUR KENTÇİLİĞİ

Çağdaşlarından Tang başkenti Chang'an¹⁵² ile olumlu şekilde kıyaslanan Karabalgasun gibi sofistike bir merkezin doğrudan göçebe çadırlarından gelebileceğini düşünmemek gerekir. Bazı tarihçiler bu ani geçişin açıklanması için daha çok Çin şehir formlarını kaynak olarak önermektedirler¹⁵³. Ancak Karabalgasun kazılarında görev alan arkeologların dikkat çektiği gibi (Hüttel ve Dähne, 2012: 427) mimarlık ve şehir planlama fikirlerine Doğu Türkistan, İran ve Soğd katkılarının da bulunma olasılığı gözden kaçırılmamalıdır.

Şu ana kadar Uygur başkentinin öncülleri tam olarak bilinmiyordu. Neyse ki, Orhun Vadisi'nin batısında Karabalgasun'a benzer bir saray bulundu. Kentsel kalkınmanın aşamaları hakkında önemli bilgiler veren bu saraya Mavi Saray (Khung Ordnung) adı verilmektedir¹⁵⁴. Moğolistan'daki Türk devri duvarlı yerleşkelerinden biri olan Orhun vadisinin batısındaki "Khukh Orduğ" veya "Mavi Saray" kompleksi Hangay dağlarının eteklerinde Arkhangai Aimag üst Tsagaan Sumiin Gol (beyaz tapınak nehri) de bulunmaktadır (Kolbas, 2005: 308). Kolbas yapıyı 647 ile 654 yılları

¹⁵² Tabgaç gibi Çin dışı yönetimler tarafından da başkent olarak kullanılan Chang'an'ın akademik dünyada Çin dışı kültürlerin etkisi altında inşa edildiği yaygın bir şekilde kabul görmüştür. Sui-Tang Chang'an 84 kilometrekarelik bir surlu alan içerisinde 8. ve 9. yüzyılda bir milyondan fazla bir nüfusa ev sahipliği yapmıştı ve o zaman dünyanın en büyük kentiydi (Xiong, 1988: iv).

¹⁵³ Türk kültüründe dış etkileri araştırdığımızda inanç, şehircilik ve sanat oluşumlarında diğer kültürlerin etkisi erken devirlerde net olarak ayırmsanamaz. Asya Türk devletlerinde sıklıkla bahsedilen Çin etkisi özellikle erken devirlerden itibaren biraz fazla abartılmış olmalıdır. M.Ö 1. bin den öncesine "proto-Çin" diyebiliriz (Eberhard, 1943b: 21). Milattan önce 1. bin yıla gelene kadar yakın topraklarda benzer kültür oluşumlarıyla Çin ve Türk halklarını oluşturacak topluluklar çoğunlukla yakın kültür, inanç ve sosyal yapıya sahiptiler. Çin sınırlarının içerisinde veya birbirine girift sınırlarda kurulmuş birçok devlet ve hanedanın Türklük özelliklerini ve örneklediğimiz gibi Türklerin kültür ve inanç olarak Çin kültür ve tarihini derinden etkilediğini unutmamak gerekir.

¹⁵⁴ Khung Ordnung'un kültürel önemi yanında, siyasi-tarihsel bir önemi de vardır. MS 650 yılına ait olan Uygur egemenliğinin MS 744'te başlaması düşünülmemelidir (Kolbas, 2005: 307).

arasına tarihlenmekte¹⁵⁵ ve Uygur kuruluşunu bir yüzyıl önceye almaktadır¹⁵⁶ (Kolbas, 2005: 308). Bu tarih sadece bir terminus post quem olmasına rağmen daha sonraki Uygur başkenti Karabalgasun'daki saray-tapınak kompleksine benzer olan yapısal özellikler taşımaktadır. Khukh Ordnung bir Uygur yerleşimi gibi görünse bile diğer Uygur sitelerine göre daha erken tarihlenmektedir (Waugh, 2010: 103). Bu da bize Uygurların Karabalgasundan önce bir yerleşime sahip olabilecekleri yönünde bilgi vermektedir. Khukh Ordnung daha sonraki başkentini temel özelliklerini sergilemektedir. Kentin keşfi, Uygur imparatorluğunun standart tarihlenmeden tam yüz yıl önce yönetici bir güç konumunda olduğunu göstermektedir (Kolbas, 2005: 303).

Yerleşim düzeni, plan özellikleri, surları, avlu sistemi ve cephe ekleri, Karabalgasun'da bulunan saray-tapınak kompleksiyle çarpıcı bir benzerlik taşır¹⁵⁷ (Resim 22-23) (Arden-wong, 2014: 15-16). Kolbas bu sarayı Çinli veya Soğd'lu şehirlerin bir kopyası değil Uygur gücünün sembolü olarak tarif eder (Kolbas, 2005: 316).

Burada kullanılan çatı kiremitleri tipi Karabalgasun ve daha sonra Koço'da da kullanılmıştır (Kolbas, 2005: 315). Kompleksin işlevini yorumlamak için, kültürün temel özelliklerinin bir kısmının anlaşılması gerekir. Khukh Ordnung'un yılın en azından bir bölümü için daimi yerleşim işlevi gördüğü anlaşılmıştır. Yerleşim Uygurları siyasi kurulları ve toplumsal törenlerine katılmak için bir araya getirmekle kalmayıp, aynı zamanda yabancılar ve diğer kabileleri de ağırlayabiliyordu. Sonuç olarak, bu kompleks Uygur gücünü yüceltmek ve gücün sergilenmesi için inşa edilmişti (Kolbas, 2005: 317).

Arden-Wong Tang hanedanının Türk dönemindeki etkileri hakkındaki makalesinde Uygur Kağanlığı kentçiliğinin erken ortaçağ döneminde oluşan Çin

¹⁵⁵ Sitenin kuzey duvarından alınan bir ahşap numunesinin radyo karbon tarihi (muhtemelen hangtu kereste çerçevesinin bir parçası olarak görülüyor) (Arden-wong, 2014: 15-16)

¹⁵⁶ Khermen Denzh bölgesinde kazı yapan Rus-Moğol ekibi yakın geçmişte Türk dönemi yapı kanıtları ortaya çıkarmıştır. Yapılan araştırmalarda, bu yerleşimin Tang dönemi işgalini gösteren bazı kanıtlar da vardı. N. Kradin, bölgenin Uygur kağanlığını önceleyen erken bir Uygur yerleşimi (Togo Baliq) olabileceğini savunmaktadır (Arden-wong, 2014: 16).

¹⁵⁷ Tschyqqan Kol yakınındaki Han Kulağı Gölü'nün çevresindeki yapılardan 7 no.lu tapınak plan olarak Karabalgasun'daki saray-tapınak alanının daha küçük bir örneğidir. Khukh Orduğ ve Karabalgasun'daki saray-tapınak gibi bu tapınağın girişi de hemen hemen doğuya bakar (Kolbas, 2005: 324).

mimari etkisinin devamı niteliğinde olduğundan bahseder. O'na göre Karabalgasun'da bu gelişme zirveye ulaşmıştır (Arden-Wong, 2014: 17). Yine Arden-Wong'a göre doğu stepinde, prestij genellikle Çin kentsel modelleri kullanılarak elde edilmekteydi ve Uygurlar da öyle yapmışlardı (Arden-Wong, 2014: 17). Arden-Wong bu tespitinde kısmen haklı olabilir ancak tüm bir mimari oluşumu ithal kabul etmek (hele ki tek bir kaynaktan) kanımızca hata olacaktır. Bizzat Çin belgelerinde Uygur imparatorluğu Çin geleneklerini benimsemiş Çin ve Soğd sanatını ithal etmiş bir göçer sanatı olarak tanımlanır. Uygur Türk siyasi ortamı uzun bir geçmişe dayalı Çin etkisini ve etnisitif ve dil¹⁵⁸ olmak üzere Soğdlarla bu sürekliliği paylaşmıştır (Rogers, Ulambayar ve Gallon: 2005: 73). Ancak bunun yanı sıra daha etkin olarak Doğu Türkistandaki sentez kültür ve mimari etkileri sergiler niteliktedir. Karabalgasun'da arkeolojik çalışmalarda bulunan Hüttel ve Dähne Çeşitli yapıların plan ve malzemelerine atıf yaparak yapıların mimari uygulama ve yapı konsepti olarak İç Asya'nın batısını, çatı¹⁵⁹ gibi unsurlarda Çin etkilerini dile getirmektedirler¹⁶⁰ (Hüttel ve Dähne, 2012: 427). Arkeolojik çalışmalarda elde edilen verilere göre henüz Karabalgasun'da hangi şehir modelinin (Çinli veya Doğu, İranlı) hâkim olduğu ve göçer yaşam biçiminin Karabalgasun'un gelişimini nasıl etkilediği tam olarak anlaşılammıştır (Fassbinder, Linck ve Franken, 2013: 147).

Karabalgasun'un orduğ yapısından geliştiğini düşünmekteyiz. Bu noktada kaynak olarak Hun orduğ yapılarından başka ipek yolu güzergâhlarındaki Surlu Çin yapılarına değinmek gerekebilir. Çin sınır şehirleri, bazen basit, bazen de Çin şehir binası temel ilkelerine sert bir şekilde bağlı olarak inşa edilmişti. Kuzeybatı sınırındaki Çin şehirlerinin başlangıçtaki rolü askeri karakol olmaktı. Han hanedanlığı (MÖ 206-

¹⁵⁸ Maniheizm'in Soğdlardan öğrenilmesi birçok dini terimin Soğdça olarak Uygur diline girmesine sebep olmuştur. Örneğin cehennem anlamında kullanılan tamu(ğ) ve Tanrı anlamlı Yezdan kelimeleri gibi kelimeler dilimize Soğdçadan girerek yakın zamana kadar kullanılmaya devam etmiştir.

¹⁵⁹ Karabalgasun'un kazılmış sınırlı kesimlerinde çatı kiremitleri bulunmuştur (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 2). Moğol Yaylası'ndaki ilk çatı kiremiti buluntuları Uygur döneminin öncesidir. Moğol Yaylası'nda ve Güney Sibiry'a'da bulunan ilk kiremit buluntuları Hun dönemine aittir ve Han Hanedanı kiremitlerine benzer; merkezi ovallık taşıyan Qin mühürü olan balıkgözü desenleri, spiralleri ve / veya Çin hologramları ile süslüdür (Akt. Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 3). Uygur yerleşimlerinde elde edilen eserler arasında bulunan Çin teknolojileri kullanılarak yapılan kiremitler mimari alışverişin daha iyi kaydedilmemesine yönelik kronolojik-tipolojik araştırmaların ve modellerin yeniden ele alınması gerekmektedir (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 1).

¹⁶⁰ Ancak Lavrov'a göre Türk şehrinde Çin ve Soğd etkisi merkezi yerleşimde görülür. Türk orduğları veya Kurganları (kale) İran *Kuhandiz* lerinin aksine düzenlidir (Esin, 1968: 141).

MS 221) döneminde başlıca ticaret yollarını ve imparatorluğun bütünlüğünü korumak gibi birincil görevlerini yerine getirirken bir takım kentsel işlevlere cevap veren kaleler inşa edilmiş ve bu kale-şehirlerin kendine yeterli olmaları amaçlanmıştı (Gaubatz, 1998: 9). Kale yerleşimleri nüfus olarak bir avuç askerden destek personeline, ailelerinden binlerce kişiye kadar değişiyordu. Çoğu ulaşım yollarında kale ve küçük yol istasyonları gibi sınırlı işlevlerinin ötesinde hiç gelişmedi. Benzer yapıları Uygur dönemi Tuva bölgesindeki Orduğ yerleşimlerinde de görmekteyiz. Sınırdaki Çin yapımı şehirler, daha önce boş olan yerleşim yerlerinde kurulmuş olsa da bazen yerleşim yerlerine veya daha önceki Çin yerleşimlerinin kalıntılarına çok yakın inşa edildi. Bazen bu kale yerleşimlerinin "T'un-t'ien" adı verilen Tımar Sistemi (Yıldırım, 2014: 22) yapısıyla ilişkili olduğu da düşünülebilir. Bu sınır şehirleri duvarlı kentsel yapılar olarak inşa edilmişti¹⁶¹ (Gaubatz, 1998: 15).

Karabalgasun kentinin daha önce bir yerleşim yerine sahip olup olmadığını şuan bilemiyoruz. Bununla birlikte bu kentin ilk yapısının bir orduğ olması ve kentin başkent olarak kullanılmaya başlamasıyla birlikte geliştiği muhtemel görünmektedir. Bu haliyle düşündüğümüzde Karabalgasun'un ilk yerleşiminin yüzlerce yıllık Asya geleneklerine bağlı bir surlu yapıdan geliştiği varsayılabilir. Yapısal özellikleri gereği Tapınak alanının ilk işlevinin orduğ olduğu düşünülebilir.

Göçebe egemenlik ve devlet kurma sürecinde kent bir merkeziyet aracı ve diğer taraftan da bir semboldür. Kent ve kentsel gelişme egemenliğin ve hâkimiyetin tezahürüdür. Kentsel temeller göçer Türk yöneticilerinin emperyal iddiasını işaret eder. Çin ve Türkistan kent devletlerinin üzerinde hakimiyet kurulması ve onlarla sembolik olarak eşitlenme kent kurma fikrinin altındaki fikirselleme isteği olmalıdır. Bu bazı kentsel modellerin veya mimari formların benimsenmesinde de görülebilir (Hüttel ve Dähne, 2012: 419).

Arkeolojik kanıtlar, yaklaşık 4000 yıl önce Çin'deki yerleşimlerin genellikle duvarlarla çevrili olduğunu ortaya koymaktadır. Kaydedilen Çin tarihi boyunca, büyük

¹⁶¹ Bu standartlaştırılmış dört ya da altı kapılı kare kentler için planlar, ya bir ızgara deseninde dik açıdan kesişen dört sokak ya da merkezde bir "çapraz" desenle toplanan iki caddeden oluşan birincil sokak ızgarası ile oluşuyordu. Kuzeybatı sınırındaki şehirlerin orta cidarlı alanları doğu Çin'deki daha ustaca planlanan muadillerinden daha sıklıkla Çin kentsel ideallerine uyma, anıtsal yapıların merkezi konumlandırılması ve ana yönler sadık yönlendirme eğilimindeydi (Gaubatz, 1998: 9). Surlu alanlar içerisinde bulunan banliyölerdeki Çinli olmayan mahalleler, çoğunlukla yaşayanlarının çeşitli kültürel özelliklerini yansıtıyordu (Gaubatz, 1998: 10).

şehirlerin her zaman savunma duvarları vardı. İmparatorluk döneminde, kentli nüfusun büyük çoğunluğu duvarlı şehirlerde yaşıyordu ve çoğu Çin şehirlerinde şehir duvarlarını çevreleyen hendekler vardı (Ioannides ve Zhang, 2017: 1-2). Yine Türk devletlerinin doğu komşusu olan Kore’de tarihsel kentsel form çalışmalarında Üç Krallık döneminden (MÖ 1. yy – MS 7. yüzyıl, Goguryeo, Baekje ve Shilla Krallıkları) Goguryeo'nun (MÖ 37 – MS 668) duvarlı başkenti Janganseong (şimdi Kuzey Kore'de Pyongyang), Baekje döneminde (MÖ 18 – MS 660) Wirye (şu anda güney doğu Seul) ve Woongjin (şimdi Gongju) üçüncü ve son başkent (538-660), Sabi¹⁶² (şimdi Buyeo)’nin ızgara planlı dörtgen (gridiron) biçimli planlarda inşa edildiği varsayılır (Kim, 2012: 151). Karabalgasun kentinde ise sur içerisinde saray, tapınak ve konutların bir düzen içerisinde bulunmadığını görmekteyiz. Ancak ilk yerleşim alanının HB3 olarak anılan alanda bulunduğu arkeolojik kazı sonuçlarıyla desteklenirse sur içinde bir yerleşim olduğu ve sur dışına taşan bir gelişim geçirdiği fikri ortaya çıkacak ve Çin, Kore, Türkistan kent plan gelişimleriyle benzerliği yeniden ele alınabilecektir. Ancak bu konut alanı yüksek bir sur sistemine sahip değildir. Yine de ilk yapı evresinin en azından Uygur kağanlığı başlangıcında saray-tapınak alanı, saray ve konut alanı ekseninde geliştiği ve bu alanın bir çevre suruna sahip olmadığı kuvvetle muhtemeldir.

Tarih içerisinde başkent, monarşi yönetimi fikri ile paralel olarak ortaya çıkmıştır. Monarşinin başkenti merkezi bir saray ve tapınak alanına sahip olması nedeniyle, tarih öncesi şehir alanından farklıdır. Saray şehrini (İç kale yerleşimini) genellikle bir dış şehir (Büyük şehir olarak da adlandırılır) çevrelerdi (Qingzhu, 2007: 137). Ancak Karabalgasun şehri plan olarak surlu yapıda değildir.

Daha önce Hun devri duvarlı muhafazaları olarak ele aldığımız yapılar devletin sınır veya ticari güzergâhlarında (belki de askeri sevk güzergâhlarında) askeri karargâhlar olarak karşımıza çıkar. Bu tip askeri duvarlı muhafazalara Türkçe olarak “Orduğ”¹⁶³ denmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi daha küçük boyutlu Türk

¹⁶² Sabi’nin, Tang Hanedanlığı döneminde Çin’in başkenti Chang’an’a dayalı bir plana göre inşa edildiği düşünülmektedir (Kim, 2012: 151).

¹⁶³ Kaşgarlı Mahmut "Ordu: melik kasabasıdır yani imâmet (devlet idaresi) beldesi" demektedir. Orduğ¹⁶³ aslen hükümdarın çadırının veya köşkünün bulunduğu müstahkem bir kaleden ibaretti. Fakat bazen orduğ başka bir balığ'ın içine yani bir şehrin içine kuruluyor bazen de orduğ'nun etrafında bir balığ oluşuyordu. Bu durumda orduğ çevresindeki balığın içinde bir iç kale gibi oluşuyordu" (Esin, 1968: 135).

orduğlarında veya Çin karakol kalelerinde oldukça düzenli bir geometri hakimdi. Esin orduğ geleneğini Chou devletine dayandırmaktadır¹⁶⁴ (Esin, 1968: 136). Ancak bu tip yapılanmanın kaynağını çok daha eski ve çeşitli coğrafyalarda görmek mümkündür. Orduğ yerleşimlerinde sivil ve askerî mimari kaynaşmaktaydı. Sur ve kulelerle çevrili, bu yapılar çok erken örneklerinden itibaren benzer işlevler ve mimarilere sahipti. Dış çevrede hendek, iç planda merkezdeki devlet konutuna (daha sonra iç kale) ulaşan aksiyal caddeler görülüyordu (Taşağıl, 2013: 38).

Tapınak dışında kalan mimari yapılanma için ise birçok Türkistan kenti kaynak olabileceği gibi Çin yazılı kaynakları bize bazı bilgiler verebilmektedir. Ne yazık ki binlerce yıllık Çin kültüründen geriye Tang Hanedanlığı'ndan (618-907) önce hiçbir orijinal yapı kalmamıştır ve Song Hanedanlığı'ndan (960-1279) Ching Hanedanlığı'na (1616-1912) kadar birçok bina tahrip olmuş ya da yıkılmıştır (Li, Knight ve Brown, 2013: 697). Eski Çin mimarisine ait 10. yüzyıldan öncesine ait pek az yapı kalmasından dolayı Song ve Ching hanedanlığından kalma Ying Zao Fa Shi¹⁶⁵ (Yapı Standartları) ve Kung-ch'eng tso-fa tse-le (Yapısal Düzenlemeler) mimarlığı ele alan ve tasarımın en önemli yönlerini yöneten kural kitapları olarak Çin edebiyatından geriye kalan klasik kaynaklardır (Li, Knight ve Brown, 2013: 697). Ying Zao Fa Shi kitabının üç orijinal amacı vardı. İlk olarak, feodalizmin toplumsal statüsünü ifade etmek için tasarım ilkelerini belirlemek. İkincisi, tutarlı bir ayrıntı ve sanatsal efekt seviyesi temin etmek üzere birleştirilmiş bir mimari form ve stil oluşturmak. Üçüncüsü, yolsuzluk ve zimmete para geçirmekten kaçınmak için malzeme seçimlerini ve miktarlarını ve iş yükünü tanımlamak (Li, Knight ve Brown, 2013: 697). Bu kural kitapları incelendiğinde kentlerin katı bir geometrik sistem içermesi gerektiği ve kent içindeki bölümlerin ticari zanaatlara ve milletlere göre bölümlendiği ve Çin

¹⁶⁴ Chou'larda Göç ve seferler sırasında kurulan orduğlar tahta çitlerle çevreniyordu. Bey çadırları merkezdeki hükümdar çadırının çevresinde geldikleri yerlerin yönlerine göre konumlanıyordu (Esin, 1968: 136).

¹⁶⁵ Bu kitap otuz dört ciltten oluşmaktadır. Birinci ve ikinci cilt, mimarinin farklı türlerine ve bileşenlerine genel bir giriş niteliğindedir. Üçüncü bölüm temellerin, duvar yapılarının ve korkuluk oymalarıyla ilgilidir. Dördüncü ve beşinci ciltler, yapısal marangozluk sistemini tanıtmaktadır. Altı ila on birinci ciltler, bitmiş marangozluğunu tanıtmaktadır. On iki cilt, kereste ve bambu örgü yöntemi içeriyor. On üçüncü cilt, kiremit ve çimento işlemeyi anlatıyor. On dördüncü cilt, dekoratif boyanın bileşimine ve renk eşleştirilmesine odaklanır. On beşinci seri tuğla ve seramik prekastlarını anlatıyor. On altı - yirmi beş ciltler arasında, önceki ciltlerde gerekli olan iş yükünü yirmi altı ile yirmi sekizinci hacim, yukarıda belirtilen bileşenlerin malzeme tüketimini özetlemektedir. Yirmi dokuz otuz dört ciltler arası ise seçilen bölümlerdir (Li, Knight ve Brown, 2013).

geleneksel mimarisinin bazı parametrik özelliklere sahip olduğu gösterilmiştir. Bu kural kitaplarının yanı sıra Kuzey Qi - Sui hanedanı keşişi Ling Yu'nun (517-605) çalışması Si gao (Tapınak Öğütleri) kitabında tapınak planlarında ön avludan ana avluya uzanan kuzey güney yolu ve yan işlevli avlularda keşiş hücrelerinin konumlarına kadar detaylı açıklamalar bulunuyordu (Wong, 2016: 233).

Daha önce “Uygur Kağanlığı öncesinde Türkler ve yerleşik kültür” bölümümüzde ele aldığımız üzere tüm Türkistan coğrafyasında, Çin’de kurulan Hun devleti şehirlerinde nüfuslarının bir bölümünü Türklerin oluşturduğu kentler Karabalgasun için birer öncül sayılabilir. Bütün bir kent kurgusundan konut planına hatta tuğla imalatından ahşap sütun kullanımına kadar tüm uygulamaların kümülatif bir şekilde Karabalgasunda ortaya çıkmasında Uygur devletinin tüm unsurlarının katkısı bulunduğunu anlamamız gerekir. Sonuç olarak Karabalgasun kentinin oluşum sürecinde plan, yerleşim veya daha özel bağlamda teknik ve malzeme açısından Çin, İran, Soğd ve Doğu Türkistan kent devletleri mimari kaynaklarından etkilenildiğini söylemek doğru olacaktır.

Sıklıkla tekrar etmeye çalıştığımız gibi kent fikri Uygur devletiyle birlikte birden ortaya çıkmamış, birikim sonucu ulaşılmış bir sonuçtur. Bu noktada öncüller değerlendirmesiyle birlikte Karabalgasun dışında diğer Uygur yerleşimlerine de değinmek gereklidir. Uygur şehirleri büyük çoğunlukla kare ya da kareye yakın dikdörtgen surlarla çevrilidir (Cezar, 1977: 82). Şehir planları ve bünyelerinin birbirine benzemesi iklim, iktisadi toplumsal şartlarla belirli bir uygarlık anlayışının şekillendirilmesindedir (Cezar, 1977: 84). Karabalgasun kentinin kuruluşunu takiben Uygurların coğrafi genişlemesine paralel olarak yeni yerleşimler yarattıkları görülür. Yeni Uygur yerleşimlerinden önce Uygurların Çin¹⁶⁶ ve Türkistan şehirlerinde¹⁶⁷ de yerleşik olduklarını hatırlamak gereklidir.

¹⁶⁶ Dikkati çeken bir nokta var ki, Uygurlar yalnızca kendi kurdukları yerleşimlerde değil Türkistan hatta Çin şehirlerinde de yaşamışlardır. Örneğin Çin başkentinde bir Uygur bölgesi vardı. Shang-zhing’deki bu Uygurlar İç Asya’dan getirdikleri malları buradan satıyordu (Yasin, 2013: 323-324).

¹⁶⁷ Örneğin miladi 762-63’de Mani dinini kabul eden Böğü Kağan, Mani “dıntar”larını (yüksek mertebeli rahiplerini) Karabalgasun ve Koço’ya yerleştirmişti. Koço Manibai külliyesi muhtemelen, Böğü Kağanın veya halefinin Koço’yu ziyaretinde yapılmıştı. “Kazguk” denen ve tapınakların temelini çakılan kazıkların üstündeki kitabelerden anlaşıldığına göre, Koço’daki “Tapınak Alpha” ve “Sengim” (Koço çevresi) tapınağı, aynı devirde, Türk beyleri ve hatunları tarafından, adları “kazguk”larda yazılı bulunan Türk sanatkarlarına yaptırılmıştı. Alpha tapınağında bulunan “kazguk”da, o devirde, unvanları verilen bir Uygur kağanın hakim olduğu ve şehirde bir vali (“balık beği”) bulunduğu anlaşılır. “Kazguk” metinlerini okuyan Müller, Türkçe iki kazguk’un 760 ve 768

Karabalgasun'dan sonra inşa edilen yeni Uygur yerleşimlerindeki duvarlı muhafazaların savunma dışında işlev görüp görmediği açık değildir. İlk durumda, Tuva yerleşimleri muhtemelen Uygur garnizonlarının yurtlarında yaşadığı kalelerdir ve sitelerin yalnızca birinde surlara ek olarak bazı yapı kalıntıları bulunmaktadır (Waugh, 2010: 104). Bu da bu sitelerin çoğunlukla askeri garnizonlar olarak işlev gördüğünü gösterir. Uygur yerleşimleriyle ilgili en kapsamlı kanıtlardan bazıları, Tuva sınırları içerisinde bulunmakta olup, burada bazılarının bir tarafı 230 m kadar büyük, bazıları da çift surlu olan bir düzineden fazla kale bulunmaktadır. Uygur Kağanlığının politik çekirdeği Orhun Vadisi'nde bulunsa da Kyzlasov tarafından günümüz Tuva Cumhuriyeti bölgesinde en az on yedi¹⁶⁸ Uygur surlu alanı olduğu düşünülmektedir (Akt. Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 2). Hem mimari özellikler hem de seramik buluntularıyla, bu bölgeler, 8. yüzyılın ortalarında başlayarak üst Yenisey vadisinde kontrolü sağlamlaştırma çabası olan Uygurlarla özdeşleştirilmektedir (Karabalgasun'un inşa edildiği zamandan kısa süre sonra). Tüm bunların yanı sıra yapılan arkeolojik çalışmalar yukarıda değindiğimiz gibi Uygurların Karabalgasundan önce de yerleşimleri olduğunu ortaya koymuştur.

Por-Bajin¹⁶⁹ Yenisey Nehri'nin kaynağında yer alan Terekhol Gölü adasında bulunmaktadır (Resim 24) ve kale adanın neredeyse tamamını (220x160 m.) kaplamaktadır. Yerleşimde kazı çalışmaları sırasında 27 bina kalıntısı açığa çıkarıldı (Khvichia, 2012: 724). Kalenin orta kesiminde bir koridorla bağlı iki kare binası vardı. Bu iki bina, büyük ve küçük bir saraydan oluşan bir saray kompleksi oluşturuyordu (Resim 25-26-27). Büyük saray (35x37 m) ve küçük saray (15x15 m) 6 m genişliğinde

sıralarından oldukları neticesine, verilen on iki hayvanlı takvim ve Çin takvimi tarihlerinden ulaşılmıştır (Esin 1978: 118-119)

¹⁶⁸ Bazhyn Alaak, Shagonar III ve Por-Bajin vb. (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 2).

¹⁶⁹ Por-Bajin yerel Tuva dilinde 'Kil Evi' anlamına gelir. 18. yüzyıldan beri bilinene (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: .6) Site ilk olarak 1891'de, etnograf ve arkeolog Dmitrii A. Klements tarafından Orhun seferi sırasında araştırıldı. Klements yapıyı bir kale olarak sınıflandırdı ve bir eskiz planı hazırladı (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 7). Uygur Kağanlığının kültürel ve arkeolojik mirasının incelenmesinde 1957'de Weinstein (Sevian I. Vaışhtein)'in Por-Bajin araştırmaları önemli katkı sağladı (Khvichia, 2012: 720). Tuva Etnografya Enstitüsü ve SSCB Bilimler Akademisi'nin Weinstein başkanlığında başlatılan kazıları 1963 yılına kadar devam etti. Buluntularına ve diğer sitelerle yapılan birçok analogiye dayanarak Weinstein, Por-Bajin'i 8. yüzyılın ortalarına tarihlendirdi (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 7). Dendrokronolojik ve radyokarbon tarihleri, Por-Bajin'in muhtemelen Moyun-Çor'un ölümünden sonra 759'da inşa edildiğine işaret etmektedir (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: 9). 2007'de Rusya Acil Durumlar Bakanlığının himayesinde Por-Bajin'de Arkeologlar ve Bakanlık personeli yanı sıra çeşitli Rus üniversitelerinden öğrencilerin katıldığı bir keşif seferi yapıldı (Khvichia, 2012: 720).

ve 10 m uzunluğundaki örtülü geçit ile birbirine bağlanmaktaydı. Por-Bajin kalesinin ana binası olan büyük saray Kağan'ın burada kaldığı dönemdeki ikametgahıydı ve küçük saray Kağan'ın eşlerine aitti (Khvichia, 2012: 724). Yapı görünüşe göre sadece kısa bir süre için kullanılmıştı ve sadece yaz aylarında ikamet görmüştü (yine de ısınma sistemleri olduğuna dair bazı kanıtlar vardır) ve dini amaçlı hizmet etmiş olabileceği düşünülmektedir¹⁷⁰. Waugh Uygur döneminde diğer bazı sitelerde olduğu gibi, Por-Bajin'deki binaların mimarisiyle ilgili “Çin etkisi yaratma” fikriyle inşa edildiklerini iddia etmektedir¹⁷¹ (Waugh, 2010: 104). Yapı malzemeleri ve teknolojisi Por-Bajin'in ideal Budist manastırı şeklinde inşa edildiğini ortaya koyuyor (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 7) ve T'ang resimlerindeki Budist Cennet saraylarını andırıyordu (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: 10-11).

Uygur devletinin başkentine dönüşen Karabalgasun kağanlığın yıkılışına kadar bu rolünü sürdürmüştü. Khvichia'ya göre ekonomik ve askeri gücün artmasıyla Kağanlık, sınırlarını yeni topraklarla genişletmeye başladı. Bu durumda yeni fethedilen toprakların geliştirilmesi ve inşası için bir ihtiyaç sonucu Por-Bajin Tuva bölgesinin idari başkenti olarak görev yapmıştı (Khvichia, 2012: 721). Kurulan bu yeni kent çevresinde kurulacak diğer kentlere merkez oluşturacaktı. 8. yüzyılın ortalarında, kısa sürede Tuva topraklarında 16 yeni yerleşim¹⁷² ortaya çıkmıştır (Khvichia, 2012: 721). Farklı arkeolojik keşiflerin malzemelerinin karşılaştırılması, Por-Bajin ve Karabalgasun yerleşmelerindeki pek çok mimari öğenin ve ayrıntıların eksiksiz eşleşmesini ortaya koymuştur¹⁷³.

¹⁷⁰ Bazı araştırmacılar merkezdeki “*Büyük Saray*” olarak tanımlanan yapıyı “*Orta Ritüel Salonu*” olarak tanımlama eğilimi göstermiştir. Ancak arkeolojik kazılarda Budist bir tapınak ya da manastır olduğunu öne süren doğrudan kanıt yoktur (Waugh, 2010: 104).

¹⁷¹ Saha çalışmasının en önemli sonuçlarından biri “hangtu” adı verilen ve muhafaza duvarları ve burçlar için kullanılan bir Çin yapım yönteminin tanımlanmasıydı. Bu teknikte, karaçamdan yapılmış bir ahşap çerçeve kil ile doldurulmuştu (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: 9). Bir tören avlusu olduğu düşünülen iç avlu, iki parçalı bir merkezi yapı ile iki yan katlı galeriden oluşan ana komplekse sahipti. Duvarlar ve paneller zeminin altındaki yatay kırmızı çizgilerle boyalı kireç sıva ile kaplanmıştır. Kiremitli çatı, taş temellere dayanan 36 ahşap sütunla desteklenmişti. Bu büyük olasılıkla T'ang hanedanının Çin mimarisinin inşaat özelliğiydi (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: 9). Yanmış kereste parçalarının bulguları, dou-gung denen ahşap kalasları capraz şekilde birbirine kenetleyen tipik Çin tekniğinin kullanımı da buna bir örnektir (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011: 9)

¹⁷² Bu yerleşimler daha çok kale görünümündedir ve bir hattı takip ederler. Schagonar kasabası çevresinde yoğunlaşan bu yerleşimler 1.5 hektarlık kaleler görünümündedirler (Khvichia, 2012: 721).

¹⁷³ Weinstein, karmaşık bir desenin boyutlarının ve süsleme bölümlerinin karşılaştırılmasının ve Por-Bajin ve Karabalgasun'un diğer özelliklerinin benzerliğine dikkat çekmiştir. 1891'de iki yerleşimi

Bu kale görünümlü sitelerden bir diğeri olan Baybalık şehrinin kuruluşunu Uygurların Çin'deki faaliyetlerinin anlatıldığını sandığımız Şine usu yazıtının 5. Satırından Moyun Çor tarafından 758¹⁷⁴ yılında Selenge nehri kıyısında Eski Süme Manastırının olduğu yerde kurulmuştu (Ş. Tekin, 1962: 5, Gömeç, 2015:103-104). Kent Çinli ve Soğd'lu mimarlara (bir görüşe göre Çinli ve Soğd'lu tüccarlar için¹⁷⁵) yaptırılmıştı. Uygur devletinin kışlık başkenti olan Baybalık üç kare savunma kalesiyle Karabalgasun'dan çok daha küçük bir sitedir (Resim 28). Kalesinin duvarları 7 metre yüksekliğindedir ve mimari olarak Karabalgasunda bulunan saray tapınak kompleksine benzemektedir (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2005: 76). Araştırmalarda Baybalık'ın askeri yerleşim, ticaret merkezi ve tarım alanı olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Honeychurch-Amartuvshin 2007: 54).

Bir kısmında kazı yapılan Durvuljin ise Karabalgasun'a benzer inşa tekniklerinin kullanıldığı Uygur mezar ve ritüel mekanlarının bulunduğu bir yerdir. Durvuljin'i inşa edenler kemerli giriş geçitlerini ve tuğla kubbeli mezar odalarını ve sıva üzerine duvar resimleri çizdiler. Bu kazıların önemli bir bulgusu, bu tür alanların Hun dönemine kadar uzanan ve daha sonra Moğol İmparatorluğu dönemine kadar devam eden katmanları içermesidir (Waugh, 2010: 104).

Karabalgasun'un kuzeyindeki MOR-13 yapısı 200×200 metre ölçülerindedir. Yapı Karabalgasun saray-tapınağı kompleksi gibi kuzeybatı-güneydoğu yönündedir, böylece dört köşe neredeyse tam dört ana yöne doğru gelmektedir (Resim 29-30-31). Kare kompleksin iç bölümünde en yükseği merkezde olmak üzere en az dört suni yükselti bulunur (Bemmann, Lehndorff, Klinger vd., 2014; 340). Çin tarzında çatılı bir binanın bir zamanlar ortada yer alan bu platform üzerinde durduğu tahmin edilmektedir (Bemmann, Lehndorff, Klinger vd., 2014; 341).

MOR-13 kompleksi, delinmiş çekirdeğin radyokarbon tarihlerine dayanarak 8. yüzyıla tarihlenebilir. İkinci Göktürk geç döneminde veya Uygur imparatorluğunun

inceleyen Klements aynı benzerliği işaret eder. Klements bu benzerlik için şunları yazmıştır: "... kim, Tere-Khol Gölü üzerindeki kalenin yerleşim planını Moğolistan'daki eski binaların planlarıyla kıyaslarsa, elbette ilk kalıntıların Karabalgasun ile olan benzerliklerine hayran kalacaktır. Benzerlik o kadar dikkat çekicidir ki, bunlardan birinde eksik olan ayrıntıları farklı bir şekilde düzeltmek için cesareti gelir." (Khvichia, 2012: 725).

¹⁷⁴ Taşağıl'a göre 757 yılında kurulmaya başlanmıştı (Taşağıl, 2013: 33). Mackerras da 757 yılında Karabalgasun ile aynı zamanda yapıldığını belirtir (Aydın 2008:158).

¹⁷⁵ Clauson Baybalık'ın Çinliler ve soğdlara yaptırıldığı yerine Çinli ve Soğd tüccarları için yaptırıldığı sonucuna varmıştır.

ilk safhasında inşa edilmiş olabilir (Bemmann, Lehndorff, Klinger vd., 2014; 348-349). Ancak yapının Karabalgasun saray tapınağına olan benzerliği ve tarihsel süreç bu yapının Uygur dönemine ait olması gerektiğini desteklediği gibi kazılarla elde edilebilecek veriler bazı inanç yapılarını da ortaya koyabilirse bu alanın da bir tapınak olması üzerinde durulabilecektir. Zira plan olarak saray tapınağı yapısıyla benzerliğinin yanı sıra yön ve sur içi mekan dizilimi de tapınak planlarına uyum göstermektedir.

Khermen Denzh yerleşim bölgesi, Töv'teki Zaamar kasabasında Tuul Nehri kıyısında kurulmuştur (Resim 32) (Kradin, Ivliev, vd., 2015:95). Khermen Denzh ve bu kentin yanında bulunan Khermen Denzh 2 adlı sitede ele geçen seramiklerin radyokarbon incelemelerinde Uygur dönemi tarihlendirilmesi yapılmıştır. Yerleşimin 2,5 kilometre kuzeydoğusunda 7. yüzyıl Göktürk döneminden kalma seçkin bir mezarlık bulunmaktadır. Kent inşasının birçok özelliği (sıkışmış toprak duvarların teknolojisi, duvarların yüksekliği, ön ve köşe kulelerin şekli) Karabalgasun saray tapınağı ve diğer Uygur kentlerine çok benzemektedir. Bu daha sonra, burada Kitanların ortaya çıkış anında bunun gibi Uygur kentlerinin duvarlarını ve kulelerini güçlendirdikten sonra Kitan mimarisi tarzında binalar inşa edip bu siteleri kullandıklarını düşündürmektedir (Kradin, Ivliev, vd., 2015: 101-102).

Tuva bölgesinde Uygurlara ait bilinen 15 kadar yerleşim vardır. Çoğu balçık veya tuğla malzemeli dörtdöşe, kuleli askeri yapılarıdır. Bu şehirler Uygur ülkesi boyunca sıralanır yani Uygurların ifadesiyle "yaka yakaladığı" anlaşılır (Esin, 1968: 160). Bunlardan Şagonar 3 adlı iç kurganlı¹⁷⁶ yerleşim muhtemelen Moyun Çor Kağanın Kem kıyılarındaki kalesiydi (Esin, 1968: 161).

Beşbalık ve Koço kentlerinde Uygur devletinden önce görülen Uygur nüfusu bu dönemden sonra artmıştı. Özellikle bu bölgelerde ticaret çok artmıştı (Taşağıl, 2013: 33).

¹⁷⁶ Türk anıtlarından öğrendiğimiz gibi Kurgan kale anlamı da kullanılmıştır. Ögel'in kurgan hakkındaki notlarında "Radlof'a göre Kuzey ve Doğu Türkleri Korgan veya Korıgan; Güney ve Batı Türkleri ise Kurgan diyorlardı. Göktürk yazıtlarında da bu söz Kurgan şeklinde söylenmişti. Harezmşahlar kültür çevresinde ise, "Kale duvarı" için, Kurlum Tamı deniyordu. "Korıg ve koru", girilmesi veya görülmesi, söylenmesi yasak olan yer veya bir şey demektir. Bu sebeple eski Türkler, "tabu" olan her şey için, Korıg, yani Kuru derdi. Kuru, bir otlak olabilirdi. Etrafı çitler ile çevrilmiş bir ordu karargâhı da olabilirdi. Doğu Türklerinin bazıları ise kale veya şehir surlarına Konug diyordu. Uygur Türkleri ise "Şehir veya kale hendeği" için, Karam diyordu." (Ögel, 2000: 304) denmektedir.

Sonuç olarak güçlenen Uygur kağanlığı başkent Karabalgasun dışında birçok yerleşim kurmuş bunun yanı sıra yaptıkları tapınaklarla Çin ve Doğu Türkistan şehirlerinin silüetlerini de değiştirmişlerdi.

B. KARABALGASUN'UN KURULUŞU

Karabalgasun¹⁷⁷, 360×404 metre boyutlarındaki saray-tapınak yapısı, 12 metreye kadar yükselen surları ve pagodası ile Orhun bozkırının en etkileyici yapısıdır. Şehir kentsel gelişimi ile bozkır hükümdarlarının imparatorluk iddiasını gösterir (Hüttel ve Dähne, 2012: 419). Kentin inşası 100 yıl boyunca gelişerek sürmüştür. Belgesel kaynaklar, Uygur başkentini Selenge Nehri bölgesinden kuzey yönüne taşıma kararının bir parçası olarak Karabalgasun'un inşasının planlandığını ima etmektedir¹⁷⁸ (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2005: 74). Çin tarihsel kroniklerine göre 751 yılında Uygur Kağanı Pei-lo (Kutluk Bilge Kül Kağan) ana karargâhını U-Te-Jian (Ötüken) ve Hong Nehri (Orhun) arasındaki bir yere kurdu. Şehrin tam olarak nerede ve ne zaman kurulduğunu belirlemek oldukça zor, fakat bu şehir Karabalgasun olabilirdi (Khvichia, 2012: 722-723).

Moyun Çor'a ait Taryat (Terhin- 753) yazıtının güney yüzü 4, 5 ve 6. satırlarından öğrendiğimize göre halk Moyun Çor'u Hakan ve eşini de Hatun (İlbilge Katun) atadıktan sonra Moyun Çor "*Ötüken'in orta yerinde As Öngüz Baş (Süngüz Baş) ile Kan İdok Baş'ın batısında otağımı orada kurdurdum*" dedikten sonra yazıtın batı yüzü 1. Satırda devam ederek "*Ötükenin batı ucunda Tez başında otağı orada kurdurdum, sınırlarımı orada çekirdim*" demektedir (Ölmez, 2015: 283). Moyun Çor'a ait bir diğer yazıtın (Moyun Çor yazıtı) güney yüzü 10. satırda "*Oradan yine*

¹⁷⁷ Karabalgasun Çin kaynaklarında çeşitli adlarla adlandırılmıştır: Huihu cheng "Uygur şehri" (*Jiu Tangshu* , bölüm 145, sayfa 5213); Woluduo cheng "Ordu şehri" (*Liaoshi* , bölüm 93, sayfa 1378); Buguhan cheng "Böğü Han Kenti" (*Liaoshi*, bölüm 30, sayfa 356). İslami kaynaklarda ise: *Ḳāqān Madīnat* , "Kağan şehri" ve Toghuzghuz (Tamīm b. Baḥr'un 9. yy raporu (Minorsky, s. 279, 283); Ordübālīg "Ordu şehri" (Cüveyni'nin 13. yüzyıl *Tarihinde* bölüm 1, sayfa. 40, 42, 192) (Hayashi, 2010: 529). Türkçe isim olarak Ordu-Balık kullanımı görülür.

¹⁷⁸ Karabalgasun yazıtı Çince yüzü 3 ve 4. satırlardan anladığımız kadarıyla "*Kutluğ Boyla'nın (Kutluk Bilge Kül Kağan) babası zamanında iken bütün ezici güçlerini kuzey tarafına göç ettirdi ve başkentini Orhun ovasında kurdu, dirayetiyle yurdunu iyi idare etti*" (Ölmez, 2015: 257).

dönüp Orhun ile Balıklıg ırmaklarının birleştiği yerde devletin tahtını (İl Örgünü¹⁷⁹) orada kurup düzeni tesis ettim” (Ölmez, 2015: 306) demektedir.

Taryat (Terhin) yazıtının doğu 3. satırında Pusa dönemine kadar Ötüken’de Orhun nehri yakınında bulunan Uygurlar hakkında “*Atalarım seksen yıl hüküm sürmüş. Ötüken ülkesi ve çevresindeki yurtlar ile ikisi arasında Orhun nehri bölgesinde yaşarlardı*” (Ölmez, 2015: 282) sözleri bu bölgenin Khukh Orduğ yerleşiminde de gördüğümüz gibi daha erken bir dönemden itibaren Uygur yerleşimi olduğunu işaret eder. Gömeç’e göre Tez ve Terhin yazıtlarından yola çıkacak olursak Tez nehri civarı yazlık merkezdi ve devletin asıl merkezi dünyanın merkezi olarak görülen Orhun ırmağı kıyısındaki Karabalgasun şehriydi. Burada çadırlar içerisinde yaşayan halkın yanı sıra ahşap¹⁸⁰ ve tuğladan binalar da yer alıyordu (Gömeç, 2015: 85). Karabalgasun şehrinin Moyun Çor döneminde inşa edilmeye başlanıldığı hakkında kesin bilginiz yoktur. Şehir bu dönemde kurulmuş ancak daha sonraki bir dönemde gelişmiş ve başkent görevi görmüş de olabilir. Şehrin korunaklı bir coğrafyada kurulmamış olması Moyun Çor döneminden sonra gelişmiş olabileceğini de düşündürür. Nitekim Gömeç’e göre istikrar sağlanana kadar Moyun Çor daha güvenli gördüğü Tez nehri civarını kendine ikamet yeri olarak seçmiş, muhtemelen bu civara bir kale (Orduğ) inşa ettirmişti (Gömeç 2015: 85). Moyun Çor Taryat yazıtı batı 4. Satırda “*Ötügen ve Tegres bölgelerinin arasında toprakları, otağım, tarlam, sekiz kollu Selenge, Orhun, Togla, Sevin, Teledü, Karaga ve Burgu ırmakları yer alır. Bu toprakların arasında konar göçerim*” (Ölmez, 2015: 284) dedikten sonra iç otlak olarak Orhun’u işaret etmektedir. Moyun Çor Tay Bilge Tutuk’u ortadan kaldırıp Hatun’u ile birlikte iktidara getirilince ilk işi kağanlık otağını Ötüken’in batısında kurdurmak oldu. Daha sonra kağan Ötüken’in batı ucunda Tez başında bir yaylak meydana getirdi ve otağını burada kurdu 750-753 yıllarını burada geçirdi¹⁸¹.

¹⁷⁹ Emel Esin’e göre Moyun Çor Kağan "il örgünü" (il tahtı) ile "il ebi" (il evi) tabirlerini Karabalgasun için kullanmaktaydı (Esin, 1968: 135).

¹⁸⁰ Kışlık bölgelerde daha çok kerpiç veya ahşap kullanılırdı (Taşağıl, 2013: 34)

¹⁸¹ Taryat yazıtının batı 2-4. satırlarında “*ejderha yılında (752) Ötüken’in ortasında Süngüz başkanın kutlu zirvesinin batısında yazı geçirdim otağımı orada yaptırıp sınırimi belirledim. Bin yıllık on bin günlük kitabemi ve işaretimi burada yassı taşa nakşettim*” (Gömeç, 2015: 83-84; Ölmez, 2015: 283-284) denilmektedir.

Karabalgasun I kitabesinin Çince yüzünün 7-8 bölümlerinde Moyun Çor'un halefi Böğü Kağan'ın An-Lu Shan isyanından sonra Karabalgasun'u merkez olarak kabul ettiğine dair izler mevcuttur. Kitabede:

“Çin imparatoru Uygurlarla sarsılmaz kardeş hükümet ve ebedi akraba olan bir devlet teşkil etmek için sözleşmişlerdi. Dolayısıyla Kağan ordu karargâhını doğunun merkezinde kurdu. Örf ve adetlerin bozuk olduğunu ve ahalinin idareyi dinlemediğini görünce memlekete Dzui-Sik gibi dört rahip göndererek iki mukaddes ibadet neşredip üç çevre ile onlara nüfuz etti...”(Ölmez, 2015: 258) demektedir.

Çin kaynaklarında (*Liaoshi*, bölüm 30, sayfa 356) kente Buguhan cheng "Böğü Han Kenti" (Hayashi, 2010: 529) denmesinin sebebi de şehrin onun zamanında gelişmesi olabilir. Gömeç'e göre Böğü Kağan batıdaki eski müttefikleri Karluklardan sakınmak için Orhun Nehri vadisindeki Karabalgasun'u sağlamlaştırıp merkezi yeniden buraya taşımıştı (Gömeç 2015: 109). Ancak yine kendisinin bahsettiği gibi coğrafi olarak burayı savunmak kolay değildi. Eski Türk devletlerinde olduğu gibi kale şehir savunması yapamayacaklarını düşünen Türkler Uygur döneminde Çin tehlikesinin ortadan kalktığını düşünerek bir şehir kurmuş olabilirler.

Karabalgasun kentinin Türkçe Orduğ-Balıq¹⁸² olarak kullanılmasının sebebi bir *orduğ* ve onunla birlikte *balık*¹⁸³ yani hükümdarlık kalesi ve şehir oluşumudur. Türk sanat tarihi literatüründe genel kabulde dile getirilen “ordu-balık çift sur sistemli yerleşke” tanımı bizzat Ordu-balık ismine sahip olan Karabalgasun ile birlikte yanlışlanmaktadır. Belki de bu iki terimin birlikte kullanılması bu kentin başkent olmasına vurgu yapan bir uygulamaydı. Kaşgarlı “*Ordu: melik kasabasıdır yani imâmet (devlet idaresi) beldesi*” demektedir (Esin, 1968: 135). Dolayısıyla Ordu-balık'ın tanım olarak başkent veya büyük şehir anlamlı olduğu düşünülebilir.

¹⁸² Türklerin kullanımında olan Ordu Balık adlandırmasına ek olarak günümüzde bu şehre Karabalgasun adı da verilmektedir. Ak-kara, beyaz-siyah zıtlıkları Türk dünyasında değişik anlam yükleri taşımışlardır. Biz ve ötekiler, kuzey ve güneydekiler, doğu ve batıdakiler, bizden olanlar ve bizden olmayanlar gibi anlamlar taşıyabilirler. Yön olarak ele alındığında ise Kara-han 'kuzeyin hükümdarı' olarak düşünülür. (D. Özcan, 2014: 90) Bu yönden Kara-Balgasun ismini ele alırken bu simgeleştirme ile kuzeydeki “Balasagun” güzel kent anlamı verilebilir. Juveyni'nin ifadesine göre, 13. yüzyılda Moğollar, yeri "mau balık" (Kötü şehir) olarak adlandırıyorlar (Hüttel ve Dähne, 2012: 422)

¹⁸³ Göktürkler ve Uygurlar şehirlere 'Balık' ismini verirken Karahanlı ve Oğuz Türklerinde 'Kend' kelimesi kullanılmaktadır (Sümer, 1993: 1).

Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi Uygurlar bu dönemde oldukça güçlenmişlerdi ve özellikle Moyun Çor dönemiyle çevrelerinde kendilerine rakip olabilecek güçte bir devlet bulunmuyordu. Ekonomik olarak da oldukça iyi durumdaydılar. Tüm bu etmenler Karabalgasun gibi bir şehrin ortaya çıkmasına olanak sağlıyordu ve Moğolistan'daki o güne kadar bilinen en büyük şehir kompleksi Uygurlar tarafından kurulmuştu.

1. İnanç Kent İlişkisi Açısından Orhun Vadisi ve Ötüken

İnancın bir yerleşim üzerindeki etkisini araştırırken yalnızca tapınak mimarisiyle değerlendirmek konuya oldukça yüzeysel bakmak olacaktır. İnanç, gök inancı veya Animist kültürde olduğu gibi bir dağ, ağaç, tepe veya nehir'e olabilirdi. Ötüken gibi bir kült alanı yakınına yerleşmek de inancın kente etkilerinden biridir. Dağ kültü Türklerde her zaman oldukça önemli olmuştu hatta Türk adının kökeninde de etki etiği söylenmektedir¹⁸⁴.

Dünyanın merkezi (axis mundi) fikri tüm eski inançlarda ve toplumlarda olduğu gibi Türklerde de oldukça önemliydi. Atalar kültürünün ve animistik inançların etkisi diğer kültürlerde olduğu gibi Türklerde de tabu ve kült alanlarını doğuruyordu. Kozmolojik merkezîyetçilik yeryüzü ve tanrı katı gökyüzü arasında iletişimin sağlandığı bir kutsiyet taşımaktaydı. Dişil bir göbek bağı (Ötüken ilahesi gibi¹⁸⁵) gibi

¹⁸⁴ "...Onun da bacaklarını kesip bataklığa atmışlar. Dişi bir kurt onu kurtarıp yetiştirmiş ve büyüdükten sonra kurtla ilişkiye girmiş ve kurt ondan hamile kalmış. Komşu devletin hükümdarı, çocuğu ve kurdu öldürmek istemiş. Kurt kaçarak bir dağda bir mağaraya sığınmış. Mağaranın ardında otlarla kaplı geniş bir ova uzanıyormuş ve dağlarla çevriliymiş. Burada on erkek çocuk doğurmuş ve bunlar büyüdükten sonra oradan çıkıp kadınlarla evlenmişler ve onlarda çok sayıda çocuk meydana getirmişler. Her nesil kendine soyadı koymuş ve bunlardan biri A-şi-na adını almış ve zamanla çoğalmışlar. Ju-Jular'ın (Avarlar) hizmetinde demirci ustası olarak çalışmışlar ve Kin-şanların (Altaylar) güney yamacında yaşamaya başlamışlar. Kin-şan dağı bir miğfere benzediği ve onlarda miğfere T'u-küe dedikleri için sonradan kendilerine de bu adı koymuşlar" (Çeşmeli, 2015: 60).

¹⁸⁵ Ötüken adındaki 'ötü' kelimesi Türkçe 'dua, rica, talep, niyaz v.b.' anlamındaki kelime, 'ken' ise Kaşgarlı'nın Doğu Türk ülkelerinde her şehir için kullanıldığını söylediği 'ken' kelimesidir. Dolayısıyla 'Ötüken' adı 'dua şehri, dua edilen şehir' anlamındadır. İslâmiyet'ten çok önceleri Türkler, Ötüken'de yıllık 'hac' ve 'dualarını' Tamug Iduk Baş'da kurban sunma vazifelerini ifa etmişlerdir (Aydemir, 2010:214). Yusuf Has Hacib ve çağdaşı Kaşgarlı da eserlerinde 'gan/gen' eki ile yapılmış çok sayıda sıfat örnekleri veriyor. 'Gan/gen' ve g/k>0 ses değişmesi kuralına göre 'ken/kan' ile yapılmış olan bu sıfatların çoğunun birer birer Tanrı'nın sinonimleri olduğu görülüyor (Aydemir, 2010:209). "Kadın şaman' anlamına gelen idugan/idugen'in, Ötüken adı ile ilgili olması gerekir. Gerçekten +kAn ekinin günümüz Moğolca'sında dişilik yapmada da kullanılıyor olması önemli bir veridir"; "Ötüken adının 'ötü' tabanından, fiilden ad yapan +g ve addan ad yapan +kan (Mo.?) ekiyle kurulduğu ve Kadırkan ile Tenrikan'deki +kan'ın aynı ek olduğu ve nihayet Moğolca 'kadın şaman' anlamındaki idugan/idugen'in de Ötüken kelimesiyle ilgili olduğu düşünülebilir (Aydın, 2007a: 1267). Türkolog Nikolai Poppe, 'Ötüken' adının Moğolca'da yer ilâhesi manâsına

yer ile tanrısal kavram arasında bağ kuran bu noktalar birçok kültürde hayat ağacı motifi ile betime dönüşürken gerçek yaşamda bu ağaç veya dağ olabileceği gibi kule veya pagoda da olabilirdi. Axis mundi sembolizmi en ilkel uygulamalardan en sistematik inanlara kadar her yerde görülebilir.

Eliade'ye göre merkezîyetçilik fikrinin açıklamasında:

“1. Kutsal dağ - burada yer ve gök birleşir - dünyanın merkezindedir.

2. Her tapınak ve saray (ve bunun sonucunda her kutsal kent ve kraliyet merkezi) bir kutsal dağ'dır, dolayısıyla merkez'dir.

3. Kutsal kent ya da tapınak axis mundi olduğundan gök, yer ve yeraltının karşılaşma noktası olarak görülür” (Eliade, 1994: 26).

Hintlerde Meru Dağı dünyanın merkezidir ve üzerinde kutup yıldızı vardır (Eliade, 1994: 26). Mısır piramitleri veya Sümer zigguratları da kozmosun simgesidir¹⁸⁶. İşte yukarıda saydığımız birkaç örnek gibi Ötüken de Türklerin Axis Mundi'si olarak görev yapmakta, kutup yıldızıyla gökyüzüne bağlanmakta, Tanrısal Kut'u yeryüzüne taşıyarak burada kurulan kurultayda Kağan ilan edilen kişiye ulaştırmaktadır¹⁸⁷. Ögel'in Ötüken için “Tanrı'nın dünyaya, dünyanın da Tanrı'ya en yakın olduğu yer burasıydı” (Ögel, 2000: 278) tanımı bu bağlamda daha çok anlam kazanmaktadır. Kutsallık olarak Kudüs ya da Mekke ne kadar önemliyse Türkler için Ötüken o kadar önemlidir (Aydemir, 2010: 205). Ötüken devlet merkezi özelliği yanı sıra korunaklığı ve havasıyla da önemliydi (Aydemir, 2010: 198). Ötüken dağının bu mükemmel durumu kutsiyetin merkezi ve tanrısallığın ikamet ettiği yer fikrini oluşturmuştur (Gabain, 1944: 687). Türk imparatorlukları döneminde, anlam yükümlü

geldiğini iddia etmiştir. A. von Gabain, *Etugen'*, *Ütigin'* veya *İtügen'* Moğollarda bir yer tanrıçasıdır demektedir (Aydemir, 2010:209). Göktürklerde, Ötüken'in batısında 500 li (267 km) mesafede kutsal Po-teng-ning-li (Budin inli) adlı dağı var ki anlamı *'ilin koruyucu ruhu'* demektir (Aydemir, 2010:202). Son olarak Ötüken'in dişil yapısı için Maniciliğin Senkretik yapısına örnek olarak daha önce değindiğimiz Koço'daki yazmalarda (Manichaica III, 33-35 12. metin) metnin yazıcıları Ötüken'in ilahesini hürmetle zikrederler (Gabain, 1950: 378). Dönemsel kaynakları baz aldığımızda Ötüken'in yer ile gök arasında bağı kuran dişil özellikli bir kült olduğunu görebiliriz.

¹⁸⁶ Dağ kültü çok eski çağlardan beri birçok ulusta bulunan evrensel bir kültür. Eski Yahudiler Sina dağı, Araplar Arafat dağı, Yunanlılar Olimpos'u, Hintliler Himaliya'yı, Moğollar Burhan-Haldun'u takdis etmişlerdir (Aydemir, 2010:201).

¹⁸⁷ Moyun Çor'a ait Taryat (Terhin) yazıtının güney yüzü 4,5 ve 6. Satırlarından öğrendiğimize göre “...üç karluklar domuz yılında tokuz tatar..... Dokuz komutan, beş general ve halkı huzura gelip babam hakandan ricada bulundular. “ atalarımızın dedemizin adı var” dediler. **Ötüken toprakları sizde, geri ver**” dediler..... orada yabgu ünvanını verdi. Ondan sonra sıçan yılında **mezarlıktan (atalardan?) güç alan halk demiş ki: “ mezarlık sizde, güç kara su (kaynak suyu) imiş” halk huzuruma gelip beni hakan ilan etti. Beni ilahi göğün yarattığı, hanedan kurucu Bilge Kağan, eşimi de İlbilge Katun ilan etti**” (Ölmez, 2015: 283).

bir ritüel merkez olan Orhun Vadisi, meşrulaştırma gücü olan bir mekan statüsünü elde etti. Bozkırların çok sayıda halkı için burası dünyanın merkeziydi. Orhun Vadisi'ndeki anıtların miktarı, çeşitliliği ve büyüklüğü bu muazzam önemi yansıtmaktadır (Bemmann, Lehndorff vd. 2014: 338).

Orhun vadisinin veya daha özel bir konum adlandırmasıyla Ötüken'in step imparatorlukları için otoritenin merkezi ve dini-ideolojik açıdan yüceltilmiş bir odak noktası olarak seçilmesinin erken bir tarihte başlayan Türk geleneği olduğu hipotezi sıklıkla bir gerçek olarak sunulmuştur. Orhun vadisinin önemi için Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın Khöshöö Tsaidam yakınlarındaki anıt mezarları, Uygur başkenti Karabalgasun, Avarlar'ın başkenti, ve Moğol imparatorluğunun ilk başkenti Karakorum'un hep bu havza içinde oluşu bu toprakların kutsiyetinin bir göstergesidir (Aydemir, 2010:200). Ögel'in de dikkat çektiği gibi devlet merkezi seçmek rastlantı sonucu değildi (Ögel, 2000: 249).

Güneyde Hangay dağ sırası ve kuzeyde Tangnu-Ola ile çevrelenmiş Ötüken yaylaları, doğal bir kale durumundaydı (Gabain, 1944: 687). Faruk Sümer ve Fuzuli Bayat'a göre Ötüken, Karabalgasun'un biraz güneyinde bulunmaktadır (Sümer, 1993: 3; Bayat, 2007: 42). Erhan Aydın Ötüken'in yerini Otgon Tenger dağı civarı olarak tespit etmiştir (Harita 11) (Aydın, 2007a: 1267).

Hun devletine kadar geriye gidebilecek bir gelenekte (Belki daha eski¹⁸⁸), Orhun Vadisi bölgesi, imparatorluk kamplarının, kutsal yerlerin ve şehirlerin alanıydı. Bemmann "*Hun devletinin Orhun vadisinde kendi merkezlerini kurdukları argümanın temeli nedir?*" dedikten sonra kendi sorusuna cevaben "*Hun dönemi için bu teorinin yazılı kaynaklara veya herhangi bir arkeolojik anıta yapılan göndermeler vasıtasıyla teyit edilmediği anlaşılmaktadır*" (Bemmann, 2011, 441) demektedir. Ancak MÖ 88'e ait bir Çin Kroniğinde "*Tüm göçebelere, savaşçılar ve atlar sağlamaları emrini verdiler, böylece Dokuzuncu Ay'ın sonunda hepsi Longcheng'deki Huanghe'nin kıyısında*" kayıtları bize yazılı bir kanıt sunmaktadır (Kyzlasov, 2010:169).

¹⁸⁸ Orhun vadisinde yapılan *Multidisiplin Jeoarkeoloji Arazi çalışması* Kronolojik olarak Orta ve Geç Paleolitik, Neolitik, Erken ve Geç Tunç Çağı, Hun, Göktürk, Uygur ve Kitan dönemlerini kapsar. Yüzey araştırmalarında kayda değer sayıda petroglifli site kaydedildi. Karabalgasun kalesinin 7,2 km batı-güneybatısında; Tunç Çağı'na ait erken demir çağı hayvan figürüne ışık tutan petroglifli bir alan bulunmuştur. Bu sitenin petrogliflerinde geyik, keçi, vahşi koyun ve belki bir kurt ve devenin tasvirleri yer almaktadır (Bemmann, Ahrens vd., 2011:73-74).

Doğrudan arkeolojik bulgulara dayanmamasına rağmen, Hun devletinin başkenti Lung-Ch'ien'in (Ejder kenti), Orhun Vadisine yakın Hangay Dağlarının güneydoğu bölümünde bulunduğu düşünülmektedir. Moğollar, kuşkusuz, eski Uygur başkentinin 24 km güneyindeki Karakurum'da ve Khosho Tsaidam'daki Türk tapınak kompleksine sadece 16 km mesafede merkezi yerini kurarken bölgenin geleneksel öneminden haberdardı (Rogers, 2007: 259).

Hun devletinde Ötüken bölgesinin merkez olup olmadığı tartışmalıdır ancak daha sonraki dönemlerde özellikle Göktürk dönemiyle birlikte oldukça önem kazanmıştır. Göktürk kağanının ağzından Türk milletine artık yerleşik yaşama geçmesi için söylenmiş atasözü özelliği taşıyan “*İl tutsuk yir, Ötüken Yiş ermiş*” “*Devlet ancak Ötüken’den idare edilebilir*” sözü önemlidir¹⁸⁹ (Ş. Tekin, 1962: 4). Böğü Kağan adına 759/60 yılında dikilen Şine Usu Yazıtı’nda geçen ‘Ötüken tegresi’, ‘Ötüken irin’, ‘Ötüken yış’ ibareleri Göktürkler kadar Uygurlarda da Ötüken’in kült alanı olarak görüldüğünü gösterir (Aydemir, 2010: 200).

Yukarıda bahsettiğimiz tüm veriler ışığında Uygurların Karabalgasun şehrini kurarken kutsiyet atfedilen bu coğrafyayı seçmelerinin imparatorluk iddialarını destekleyecek büyük bir etken olarak kullandıklarını kabul etmemiz gerekir. Kentlerin de ilahi prototipleri vardır. Mircea Eliade'nin söylediği gibi “*Kozmogoni, tüm inşalarda örnek alınan oluşumdur. İnşa edilen her yeni şehir, her yeni ev, dünyanın yaratılışını bir anlamda bir daha tekrarlar. Aslında her şehir ve her konut evrenin merkezinde bulunmaktadır*” (Eliade, 1994: 22).

Uygur kitabelerinde geçen (Taryat yazıtı güney 4-6, batı 2-4) “*otağ kurma*” için “*Ötüken’in ortası*” tanımı merkezîyetçilikle birlikte aidiyetin ispatı olarak da

¹⁸⁹ Türk topluluklarını Ötüken çevresine toplamak isteyen Göktürkler Çin kültüründen uzaklaştırmak istedikleri Türk halkına Bilge Kağan yazıtında şöyle sesleniyor: “*(Doğuda gün doğusuna, güneyde gün batısına kadar, geride gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar... bu sınırlar içerisinde bütün halklar bana tabidir. (K2) Ötüken dağlarından daha iyi (bir yer) asla yok imiş! Devletin yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! (K3) Çin ipekli kumaşları bolca veriyor. Çin halkının sözleri tatlı ipekli kumaşları yumuşak imiş. Tatlı sözlerle yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak halkları öylece kendilerine yaklaşıtırlar imiş. (K4) Çinlilerin ipekli kumaşlarına aldanıp ey Türk halkı çok sayıda öldün. Güneyde Çugay dağlarına (ve) Töğültün ovasına yerleşeyim dersen Türk halkı mutlak öleceksin! Orada kötü niyetli kimseler şöyle akıl verirlermiş (Çinliler bir halk onlara) uzakta kötü hediyeler verir yakın ise iyi hediyeler verir deyip öyle akıl verirlermiş (K5)... akılsız cahil kişiler bu sözleri duyup yakın gidip çok sayıda öldünüz. Türk halkı öleceksin. Ötüken ülkesinde oturup kervanlar gönderirsen hiçbir derdin olmaz. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedersin*” (T. Tekin, 2014: 45-47).

gösterilmekteydi. Alegorik olarak töz kullanımı (otağ kurma, tuğ dikme) yönetimi altına almanın ve sahiplenmenin göstergesiydi. Hindistanda Agni'ye adanan bir sunak dikilmesi bölgenin sahiplenilmesi demektir. Metinlerde geçen "*Garhapatya'yı inşa eden yerleşir (avasyab) ve ateş sunaklarını inşa edenler 'yerleşmiş'(avasilah) olurlar*" (Eliade, 1994: 24-25) tanımı eski Türk inancındaki otağ kurma ve tuğ dikme olgularını açıklamakta bize yol göstermektedir. Uygur yazıtlarında sıklıkla karşılaştığımız "*orada savaştım, orada otağımı kurdurdum, orada çit çektim*" tanımları hep bu aidiyet fikri ile alakalıdır.

Yukarıda aktarmaya çalıştıklarımızla birlikte inanç kent ilişkisi açısından yerleşim yerinin coğrafi olarak da kutsiyetiyle birlikte kent oluşumuna etki ettiği sonucuna ulaşabiliriz. Öyle ki hiçbir rastlantıya bırakılmaksızın Karabalgasun'un kuruluş yerine karar verildiği andan itibaren inancın kente etkisi söz konusu olmuştur.

C. ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

Uygurların arkeolojisi Doğu Türkistan'daki (10.-12. Yüzyıl) Uygur kültürünün bilinmesine kıyasla 8. ve 9. yüzyıldaki Uygur kağanlığı arkeolojisi hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Karabalgasun'da sürdürülen kazıların amacı, Uygur kültürünün arkeolojik olarak hala karanlık olduğu erken dönemine ışık tutma amacıdadır. Bir başka amaç, gelişme sürecinde Karabalgasun'un bilinmeyen işlev ve önemini örneklemektir (Hüttel ve Dähne, 2012: 419).

Karabalgasun'un kalıntıları 19. yüzyılın sonunda tanımlanabilmiştir. Karabalgasun'un araştırma öyküsünün erken evreleri Karakorum araştırmaları ile yakından ilgilidir. İlk modern araştırmacılarından biri, 1872'de Urgan'dan (Ulan Bator) batı Moğolistan'a ve Karabalgasun kalıntılarında geçen rota üzerinde yolculuk yapan Rus elçiliği üyesi I. Paderin idi. O, kalıntıların eski Moğol Başkenti Karakorum olduğuna inanıyordu (Dähne ve Ulambayar, 2012: 246).

1889'da Rus Coğrafya Cemiyeti (Russkoe Geograficheskoe Obshchestvo), üyesi Yadrintsev'in talimatı doğrultusunda Orhon vadisine doğru bir sefer gerçekleştirdi. Bu yolculuk sırasında Karabalgasun kalıntılarının bir açıklaması yapıldı (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247).

1891 de Radloff'un önderliğindeki Orhon Ekspedisyonu topografik çizim yapmıştı (Resim 33). Eski zamanlarda var olan zayıf kaynakları hesaba katarak, kentin yüksek duvarlı saray veya tapınak kompleksi çevresindeki alanı ve güneydeki sınır yerleşim yapılarını gösteren mükemmel bir plan hazırladı. 1892-1899 Yıllarındaki Orhun seferleri sırasında, Radloff'un hazırladığı "Atlas" Karabalgasun'un tasviriyle ilgili olarak yayınlanan birkaç eserden biriydi (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247). Radloff Karabalgasun'u şöyle anlatır: "25 km2 alanı olan uzunca dört köşe bir şehir. İç kale kuzeydedir ve temelleri 450 X 200 m kadar vardır. Kapı adedi ondan fazla idi." (Esin, 1968: 162). Yüzeydeki kalıntılar üzerine yoğunlaşan bu ilk araştırmadan sonra, K. Maskov'un yönetimindeki ilk kazılar 1912'de Kotwicz'in Moğolistan seferinin bir parçası olarak gerçekleşti (Resim 34). Maskov'un, Kotwicz'in PAN Bilimler Arşivi ve Krakov'daki özel arşivindeki arkeolojik kazılarıyla ilgili notlarının keşfi, Karabalgasun'un araştırma tarihinin yeni bir bölümünü temsil ediyor (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247). Moğolistan Bilimler Akademisi'nin arşivlerinde saklanan notlara göre 1934'te Rus arkeolog D. Bukinich, Hangay seferi sırasında Karabalgasun şehir alanına yedi deneme sondajı açtı. Ancak, kazı alanlarının kesin konumu veya elde edilen sonuçlarla ilgili raporlama bulunmamaktadır (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1948/49 yıllarında S. Kiselev ve Kh. Perlee Tarafından yönetilen bir Moğol-Sovyet ortak çalışmasında Perlee Karakorum'da kazılar yapmış ve Karabalgasun'da bazı deneme sondajları açmıştır. Kiselev, Stupanın doğusundaki daha küçük yerleşim yerlerinde küçük kazılar yapmıştı (Hüttel ve Dähne, 2012: 420) Bu araştırmanın sonuçları da bilinmemektedir; ancak birkaç yıl sonra, Kiselev kazıları hakkında küçük çaplı bir rapor yayınladı (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247). Kiselev'in 1948 yılında yaptığı ilk kazılardan sonra kapsamlı bir kazı yapılmamıştı (Bayar, 2012: 20). Takip eden on yıllarda, Karabalgasun'daki araştırma, Moğolistan'daki Uygur kültürünün tümünde spesifik araştırmalar, kent kompleksinin sınıflandırılması ve seramik¹⁹⁰ gibi arkeolojik yüzey bulguları hakkındaki bilgiler ile

¹⁹⁰ Uygur dönemi seramik parçalarının karakteristiği Boyun altı tırnak izlerini veya kaba kesilmiş zikzaklı dekorasyonu gösteren el yapımı seramik ile karakterize edilir. Benzer seramiklerin Kül Tegin'in anıt kompleksinde bulunması Uygurlar'ın bu siteyi kullandığına kanıt olarak sunulmuştur. Buluntulardan hareketle II. Göktürk devletinin son safhasına veya Uygur imparatorluğunun ilk safhasına tarihlendirilebilir. Göktürk seramikleri ile Uygur seramikleri birden bire değişim göstermemiş olmalıdır. Mühürle dekore edilmiş seramik buluntuların geleneksel tarihlemesi söz konusu seramikleri sadece Uygurlara ait olduğunu anlatmaz benzer runik damgalar her iki Türk devletinde de kullanılmış olabilir (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 348). Karabalgasun'da bulunan

sınırlıydı (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247). Karabalgasun'daki Moğolistan-Alman-Orhun-Seferi (MONDOReX) tarafından gerçekleştirilen güncel arkeolojik kazılar için Maskov tarafından kazılan bazı alanların yeni kazılardaki stratigrafik problemlerin çözümünde kullanılması önemlidir (Dähne ve Ulambayar, 2012: 246).

Saray-tapınak alanında ve çevresinde yapılan eski kazıların tespiti ancak, doğal dolgunun korunmuş olduğu, dolgu yapılmamasına bağlı olarak ortaya çıkan derin açmalara dayalı olarak varsayılabilir. Kazılar sırasında, daha önce Maskov tarafından kazılan duvar kompleksinde MONDOReX tarafından HB2 olarak anılan batı tepesi Kiselev tarafından bir saray olarak yorumlanmıştır (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247).

Moğol-Alman Heyeti tarafından 2006 yılından beri araştırmalar sürdürülmektedir. Öncelikli olarak 2007 de lazer tarayıcısı araçlarıyla (ALS = Airborne Laserscanning) plan çıkarılmaya çalışıldı¹⁹¹. Bu verilerle üç boyutlu (DTM = Digital Terrain Model) modelleme yapıldı (Dähne ve Ulambayar, 2012: 247-248). Şehirin 32 km² den daha geniş bir alanı kapladığı belirlendi (Bayar, 2012: 21). Kiselev'in kazı yaptığı alanlarda ilk kazı çalışmaları başlatıldı (Resim 35). Bu ilk çalışmalarda pagoda çevresinde çalışıldı (Resim 36). Tang (8-9. yüzyıl) dönemine tarihlenen duvar kalıntılarına ulaşılan yapının işlevi kesinlik kazanmamıştır. Sarayın güneyinde devam edilen kazılarda da kil duvarlara rastlandı. Yine bu alanda yoğun seramik ele geçirilmiştir. Kitan seramikleri ve anıt mezar izleri alanın Uygurlar sonrasında bir süre kullanıldığını gösterir (Bayar, 2012: 22).

Proje safhalarının ilki olan yüksek teknolojik plan çıkarımı arkeolojik çalışmaların yönünü tayin etmekte önemli bir etki yaratmıştır (Resim 37). 2007 yılındaki kuruluşundan bu yana Moğol-Alman Orhun Expedisyonu, Orta Orhun

seramiklerin içinde gri hamurlu çanak çömlekler çoğunluğunu teşkil eder, bunu kırmızı hamurlu seramikler izlerken, sayısı az olan üçüncü grup sarı-kahverengi hamurlu seramiklerdir. Vücut parçalarının yaklaşık üçte biri, bu parçalar geleneksel olarak Eski Türk ve Uygur zamanlarına tarihlendirilebilen karakteristik dekorasyona (% 36.1, n 39) sahiptir. Dekoratif motifler basit yatay çizgilerden oluklara, yoğun paternli küçük çıkıntılar, konsantrik çizgiler, dikdörtgen çizgilerin yayları ve kümeleri gibi çeşitli damgalı desenlere kadar değişmektedir. Bu bireysel motiflerin bazıları, örneğin, yatay çizgiler ve pastil damgaları veya yatay çizgiler ve eğimli kısa oluklar birleştirilir. Yatay çizgilerin yanı sıra, konsantrik eşkenar dörtgen pullar en sık rastlanan motiftir (Bemmann, Lehdorff vd., 2014, 349).

¹⁹¹ 2007 yılında Martin Schaich ilk test kazılarında önce Havadan Lazer Tarama gerçekleştirdi ve kentin tüm yer üstü kalıntılarının topografik bir haritasını hazırladı (Fassbinder, Linck ve Franken, 2013: 147).

Vadisi'ndeki araştırmalar ve daha küçük kazılar yardımıyla Karahalgasun'da hedefli kazılar gerçekleştiriyor. 2009-2011 yıllarında, tapınak veya saray alanı (HB2) olarak adlandırılan bilimsel kazılar, Güneyde çift cidarlı komplekste (HB1) ve muhtemel bir yaşam veya üretim alanında yapıldı (HB3) (Dähne ve Ulambayar: 247-248). Karabalgasun arkeolojik araştırması 2009 yılından itibaren HB 1-3 olarak belirlenen üç alan üzerinde yoğunlaşmıştır (Resim 38). Tüm kentsel alanın kuzeyinde yer alan bu alan bugünkü Orhun vadisinin düz ovasından açıkça görülebilmektedir. Moğol-Alman Orhun araştırmaları, 2012 yılından bu yana tapınak saray kompleksinde ve özellikle kompleksin güneydoğusundaki HB2 olarak bilinen bölgenin işlevini ve kullanımını araştırıyor (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 355-357).

Kazı alışmalarında HB1 olarak adlandırılan saray yapısı içerisinde Maskov tarafından 1. kurgan¹⁹² olarak anılan tepede yapılan kazı çalışmalarında kuzeydoğugüneybatı yönlü dikdörtgen bir yapıda sondajlar yapılmıştır (Resim 35-39-40). Burada yapılan sondaj buluntuları sütun tabanları, direkler, ahşap kirişler veya tuğla yapılar gibi mimari yapılarla sınırlıdır. Maskov'un çizimlerinde oval bir hatta ilerleyen sütunlar arasında ortalama 4.50 m boşluk bulunur (Dähne ve Ulambayar, 2012: 250). Söz konusu bu alan arkeolojik çalışmalarda saray¹⁹³ olarak tanımlanmıştır. Sarayın büyük tapınak alanı ile yan yana olması oldukça önemlidir.

2009 ve 2010 yıllarında yapılan kazılarda bu alanın merkezinde yapılan sondajlarda merkezi yapıya ait podyumun yaklaşık 30 m (doğubatı) × 45 m (kuzeygüney) olduğu anlaşılmıştır ancak binanın zemin planı ve yükselen mimarisi açıklığa kavuşturulmamıştır. Sayısız boyalı duvar artıkları bulunmuştur (Resim 41-42). Çin tipi çatı kiremitleri burada da bulunmakla birlikte merkez binanın bina konsepti ve mimarisi, İnan, Orta Asya ya da Soğdiyana'daki rol modellerine işaret etmektedir. Podyum yapısının doğu cephesinde, 14 m uzunluğunda, kurutulmuş ve hafif fırınlanmış opus spicatum'a benzer bir balıksırtı kerpiç duvar bulunmaktadır (Resim 43) (Hüttel ve Dähne, 2012: 424-428).

¹⁹² ağdaş açıdan yerleşim tepeleri olarak daha uygun bir şekilde tanımlanabilseler bile Maskov tarafından kazılan tüm tepeler "Kurgan" olarak adlandırılmış ve ardışık olarak numaralandırılmıştır.

¹⁹³ Uygurlar saray yapılarında Çin adlandırmalarını da benimsemiştir. Buna göre Kung saray T'ang ise yapı grubunun önünde ve merkezde yer alan salon anlamındadır. Tien (köşk) ise sarayın içerisinde imparatorun ikamet ettiği bahçeleri ve tapınağı olan idari merkezdir (Baykuzu, 2008a: 96-97).

Kazı çalışmalarında HB3 olarak adlandırılmış ve “Bahçeli Evler” olarak tanımlanmış alan saray-tapınak kompleksinin batısında (Saray-Tapınak kompleksinin köşe yaptığı bölümü eksiltilmiş) bir kare çevre duvarı içerisinde yer alan düzensiz bahçeli konutlardan oluşmaktadır (Resim 35, 44). Alanın kuzeyinde büyük yapıların güneyinde kalan alanda ise küçük ve grift yapıların olduğu hava fotoğraflarından görülebilmektedir.

Saray-tapınak alanının güneybatısında uzanan caddenin batısında kalan alan (Yaklaşık 800×1400 m) günümüzde hala bozkırda görülebilen kerpiç duvarla şehrin geri kalanından ayrılmıştır. Duvarla çevrili mahalle içerisindeki yapılara yönelik yapılan manyometrik analizlerde malzeme olarak kerpiç ve tuğla kullanımı görülmüştür (Fassbinder, Linck ve Franken, 2013: 147). Bu alanın iç kısmı, göçebe bir şehrin tipik bir yerleşimini göstermektedir. Bütün alan çoğunlukla binaların veya konutların düzensiz şekil bozukluğu ile doludur. Bunun yanında, az sayıdaki ev temelleri, yönü ve yerleşimi, dış duvarın yönüne göre düzensizdir ve yapılar ne birbirleriyle ilişkili ne de birbirlerine benzerdirler. Her bir bina temelinin kendi yönü ve boyutu vardır (Fassbinder, Linck ve Franken, 2013: 148).

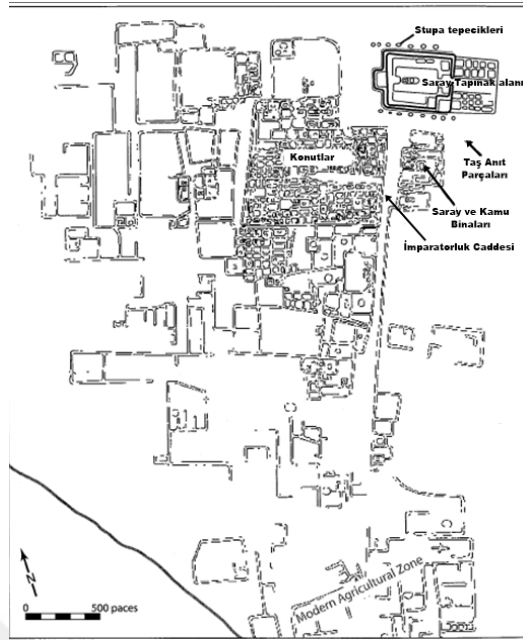
D. KARABALGASUN KENT KURGUSU

Prehistorik yerleşim, kan bağına dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimidir. Neolitik dönemin geç döneminde, toplumun ekonomik genişlemesine paralel olarak coğrafi bağlara dayalı yerleşim birliği ortaya çıkmış olabilir. "Kent", muhtemelen bu tür "yerleşim birlikteliğini" yönetmekten sorumlu olan bir sosyal platformdur. Tarih öncesi kent sitelerinin iki temel özelliği vardır. Birincisi "sur" olması gerekir. İkinci olarak, mimarının şehir içindeki içeriği (esas olarak saraylar ve tapınaklar gibi büyük ölçekli yapılar) temellerinden oluşmaktadır (Qingzhu, 2007: 137). Birden fazla (değişik kan bağlarına bağlı) yerleşim içeren bir toplumun idari merkezi olarak "Kent", toplumsal ilerlemenin ve ekonomik büyümenin siyasi sonucu olan avantajları koordine etmek için merkezdir (Qingzhu, 2007: 137). Ekonomik büyüme temelli kent kurgusu açısından ele aldığımızda özellikle Doğu Türkistan topraklarını kuzey ve güney olarak ele almak uygun olabilir. Güneydeki ekonomik gelişim direk ticarete dayalı bir birikimi gösterirken kuzeyde ekonomi otlığa dayalı hayvancılığa dolayısıyla göçer

toplum yapısına dayanıyordu. Artı ürün birikimi kuzeyde bu sebeple daha azdı. Dolayısıyla artı ürüne dayalı olmayan siyasi yapılanma ticari merkezlere dolayısıyla büyük şehre gereksinim duymuyordu. Bu analize dayalı olarak baktığımızda Uygur devrine kadar büyük bir kentin bozkırın kuzeyinde neden var olmadığına dair bir fikrimiz oluşabilir. Uygur devri ile birlikte tarımsal üretim ve kapital birikim ortaya çıkmış böylece kentleşme yönünde ilerleme yolu açılmıştı. Öyle ki alanda araştırmalarda bulunan Moğol arkeolog Erdenebat'a göre Karabalgasun'da bütün yerleşim ticarete ve sanayiye ithaf edilmiştir (Erdenebat, 2016: 178). Göktürk egemenliğiyle birlikte Orhun vadisi Türklerin yönetim merkezi halini almıştı Uygur devleti de kuruluşuyla birlikte bu bölgeyi yönetsel merkez olarak kabul etmiş ve Ötüken'in biraz güney doğusunda kalan Karabalgasun'u başkent ilan etmişlerdi.

Karabalgasun bu günkü Moğolistan'ın merkezinde yer alan Arhangay ilinin güney batısında bulunan Khoton ilçesinde yer almaktadır. Baykal gölünün 470 km güneyinde, Orhun abidelerinin 5.7 km batısında, Karakorum'un 35 km kuzeybatısında, Ulan Bator'un (Ulaanbaatar) 320 km batısında, Orhun vadisinde, Orhun nehrinin sol kıyısında yer alır (Harita 4, Resim 38, 45).

Şehir kuzey doğu güney batı yönlü uzanmaktadır ve yaklaşık 50 kilometrekarelik bir alanda kurulmuştur. Şehrin konumlandırılmasında esas etkenin bu noktadan 1,5 km doğuda bulunan Orhun nehrinin doğal bir koruyucu set olarak kullanılma düşüncesi olabilir. Zira konumlandırmayı etkileyecek herhangi başka bir doğal sebep bulunmamaktadır. Yönetim binaları, saray, imparatorluk yolu ve saray tapınağı bu sebeple olsa gerek şehrin doğusunda konumlandırılmıştır. Saray tapınağı en doğuda bulunan yapıdır ve 12 metrelik duvar yüksekliğiyle en abidevi yapıdır.

Resim 38. Karabalgasun kent yerleşimi (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2004: 75)

Vadi boyunca uzaktan görülebilen saray tapınağının dışında tapınak kompleksi ile aynı zamana tarihleneceği iddia edilen geniş bir yerleşim kalıntısı ve duvarlı muhafazalar vardır (Waugh, 2010: 103). Tapınağın güney cephesinin bulunduğu taraftan güneye doğru uzun bir imparatorluk caddesi bulunur. Taş direk temelleri, ateşli tuğla ve sırlı kiremit parçaları caddenin yönetsel mimariye sahip olduğunu gösterir. Şehir yerleşiminde olduğu gibi kuzeydoğu güneybatı yönlü uzanan bu caddede durulduğunda abidevi tapınak ve tapınağın içinden yükselen pagoda¹⁹⁴ tüm ihtişamıyla görülebilirdi. Caddenin doğu tarafında en başta ünlü Karabalgasun kitabesinin bulunduğu saray yapısı ve kamu binaları batı tarafında alçak bir surla çevrili konut alanı ve yine kamu binaları bulunmaktaydı. Bu dikdörtgen yerleşim planının dışında kuzey batıda ve güney batıda yerleşim, tapınak veya üretim alanları ve bunların yakınında tarım alanları bulunmaktadır. Kuzeye doğru ise Mor13 ordu yapıları bulunur¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Pagoda “ediz ev” mimarisi, Tabgaç devrinde Çin’de gelişmişti, fakat Uygur sanatında, daha ince silindirik şekiller tercih edilirdi (Esin 1978: 142). Budist pagodaların Türk İslam minarelerine etkisi şüphesiz gözükmemektedir (Esin 1978: 168). Eski Hint stupalarının üstünde, Burkan’ın semavi köşkünün temsil eden *Jarmika*’ya karşılık olarak, Türkçe “kalık” denilen üstü kubbeli dört direkli açık köşkler bulunurdu (Esin 1978: 142). Daha geç devirde örneğini Kayseri minarelerinde gördüğümüz bu uygulamanın Karabalgasun pagodasında olup olmadığını bilemiyoruz.

¹⁹⁵ Karabalgasun’un kuzeyinde yer alan ve MOR-13 olarak adlandırılan alan boyutları ve duvar sistemleri yanı sıra yönlendirilmesiyle de saray tapınağına oldukça benzer inşa edilmiştir.

Karabalgasun şehri öncüllerinden veya çağdaşlarından farklı olarak açık şehir görünümü vermektedir. Klasik iç kale ve çevre surlu şehir modellerinin neden Karabalgasun'da uygulanmamış olduğu tartışmalı bir konudur. Bunun toplumsal, askeri veya siyasal sebepleri olabilir. En küçük obalardan askeri garnizonlara kadar Türk yerleşkelerinde daima merkezde yönetici otağı ve çevresinde düzenli bir yerleşimle birlikte dış çit ya da hendek uygulaması sıklıkla tekrar edilmiştir. O halde Karabalgasun'da geçmişte tekrarlanagelen bu uygulamadan farklı bir şehirleşmeye gidilmesinin sebebi gelenek olamazdı. Belki de ilk yerleşim yeri saray tapınağı olarak adlandırılan alanda bulunmaktaydı. Kendi başına bir orduğ olarak görev yapan Khermen Denzh, Por-Bajin, Mor 13 ve Khunkh Orduğ gibi yerleşkelerin plan olarak Saray tapınağı olarak adlandırılan yapı ile olan plan şekil benzerlikleri bu yapının ilk yerleşke olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında ek bölümleriyle birlikte yaklaşık 150 bin m2 ölçülerindeki bu alan 12 metrelik surlarıyla büyük bir ordugah olarak kurulmuştu ve daha sonra yerleşim siyasal istikrar ve ekonomik güçlenmeyle¹⁹⁶ birlikte saray ve konut alanlarıyla büyüyerek kent kimliği kazanmıştı. 8. yüzyılın ikinci yarısında Uygurların yükselişinde payı olan tüm siyasal olaylar ve Uygur gücünün ulaştığı nokta Uygurların kendilerini güvende hissetmeleri kısmen korunaksız açık şehir uygulamasıyla Karabalgasun'un planlamasına etki etmiş olabilir. Dolayısıyla Uygur devletinin yalnızca bir yüzyıl süren varlığında başkent Karabalgasun'un imparatorluk yolu çevresinde gelişen saray, tapınak, devlet daireleri ve ilk konut alanı dışındaki gelişiminde kentin planlama yapılamayacak bir hızla büyümesi de kent kurgusunun son geldiği şekle etken olmalıdır.

Karabalgasun'da yer alan saray-tapınak kompleksinin kente göre konumsal yerleşimi Çin'de hüküm süren çeşitli hanedanlara başkentlik yapmış olan Luoyang'da Tabgaç devleti döneminde inşa edilen Yongningsi Manastırı'nın şehirdeki konumuyla benzerdir (Resim 46). Yongningsi Manastırı da Sarayın ve imparatorluk yolunun yakınında konumlandırılmıştır¹⁹⁷. Daha önce bahsettiğimiz Doğu Türkistan'ın önemli kenti Koço şehrinin merkezinde bulunan Han Turanın (kale, saray) etrafı tapınak ve

¹⁹⁶ Uygurlarda toplumsal yapı hızla gelişmişti. Ekonomik ve kültürel değişimler şehirleşmeyi de hızlandırmış olmalıdır. Yine de yerleşik ve göçer hayat tarzları birlikte uzun süre devam edecekti.

¹⁹⁷ Yongningsi Manastırı, Luoyang Şehrinin kaynaklarda imparatorluk yolu olarak geçen kuzey-güney yönlü ana caddesinin (Tongtuo Caddesi) 200 m batısında Sarayın 500 m kadar güneyinde yer alıyordu (He, 2013: 38).

stupalardan meydana gelmiştir (Cezar, 1977: 75). Çin veya Çin topraklarında kurulan Hun devletlerinde olduğu gibi Tarım havzasında ve çevresinde kurulan kent devletçiklerinde saray tapınağı veya devlet tapınağı olarak inşa edilen manastırların sarayın çevresinde devlet dairelerinin olduğu İmparatorluk yolunun yakınında olduğu ve devletin saraydan sonraki merkezini oluşturduğu (Luoyang, Chang-an ve Koço şehirlerinde görüldüğü gibi) arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Bu haliyle Karabalgasun'da saray, tapınak ve imparatorluk yolu uygulamalarının geleneksel Asya planlamalarına uyduğu görülür. Yine de şehir bu geleneksel uygulamalardan sur ile çevrenmediği için ayrılır.

Tek şehir biçimi olarak tarih öncesi şehir sitesi (yani, "erken şehir"), temelde biçim ve işlev olarak bir "saray şehri" dir. Monarşinin genişleyen idari düzeneğine yanıt olarak, egemen sınıfın günlük yaşamını sağlamak ve ona katılmak için artan bir talep vardır. Saray ve tapınak alanıyla birlikte askeri yerleşim gücün ve monarşinin merkezi olunca bir çekim noktasına dönüşmüş, artan nüfus başkentin ihtiyaçlarını artık tatmin edemediğinde halkı barındıracak dış şehir oluşmaya başlamış olmalıdır. Qingzhu'nun bu konudaki "*Dış şehir, saray kentinin politik merkezi olarak "siyasal" gelişimine tepki olarak ortaya çıkıyor*" (Qingzhu, 2007: 138) tespiti bu noktada anlam kazanmaktadır. Genel olarak Orta Asya mimarisinde, özel olarak Uygur mimarisinde sivil mimari saraylar ve evlerdi. Saray surlu yerleşimlerin İç kalesi gibiydi. Bazen yalnız bu iç kale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve köşkler söz konusu oluyordu¹⁹⁸ (Taşağıl, 2013: 38). Karabalgasun'da ise saray ve konut alanı imparatorluk yolunun iki tarafında konumlandırılarak sur içi sur dışı veya iç sur dışı sur tanımlı şehir modellerinin dışında bir gelişim göstermiştir. Bu belki de Türklerin Çin veya diğer kültürlerin katı monarşi değerlerinden daha toplumcu bir kültüre sahip olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Konut alanının (HB3) merkezinden doğu kenarındaki girişine doğru genişçe bir yol uzanarak saray-tapınak alanına ulaşan caddeye bağlanmaktadır. Bu konut alanı yüzey lazer tarama sonuçlarından anlaşılabilirdiği kadarıyla kısmen düzensiz bir yapılaşmayla hem küçük hem de büyük konutlar, belki köşkler ve küçük tapınaklarla dolu bir alandı. Arkeologların alanın kısmen merkezinde kalan büyükçe yapı

¹⁹⁸ Koço ve Yar Hoto şehirlerinde örneklerini gördüğümüz gibi.

kalıntısında yaptıkları kısıtlı kazı çalışmalarında başlangıçta 150 metrekarelik bir alanda granit sütun altlıkları bulunmuş ve bu altlıkların net bir alan bölümünü (yaklaşık 10×10 m) gösterdiği anlaşılmıştır. Binanın bir bütün olarak boyutları henüz belirlenmemiştir. İç duvar veya cepheler ile girişe açık referanslar bugüne kadar bulunamamıştır. Bu kısımda dekore edilmiş büyük bir depolama alanı ve çok sayıda 8. 9. yüzyıla ait seramikler ele geçmiştir. Çatı kiremitlerindeki sayısız rünik mühürler büyük önem taşır (Hüttel ve Dähne, 2012: 432). Kiremitlerdeki rünik damgalardaki çeşitlilik çatı kiremitlerinin burada üretildiğini ve birçok üretim yerinin olduğunu göstergesidir.

Sonuç olarak kent Uygurların yerleşikliği deneyimlediği Güneydoğu Asya kentleriyle malzeme, teknik ve mimarideki plan uygulamaları gibi konularda yakın bir benzerlik taşır. Yine de tüm birikimlerini kullanarak kendine has çözümler yaratmışlardır. Açık kent planı uygulaması, tapınak saray boyut farkı gibi uygulamalarla ise etikleşim içinde bulunduğu tüm kentlerle farklılık taşır.

E. İNANÇ YAPILARI

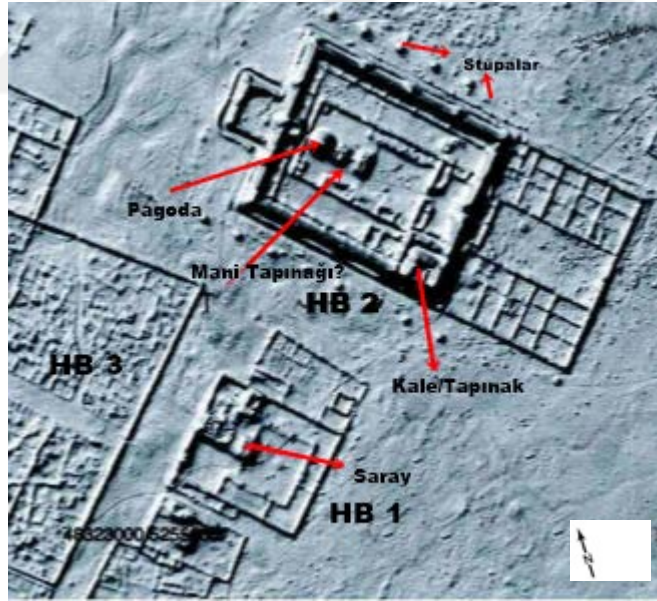
Karabalgasun kentinin en ihtişamlı olduğu 8. yüzyılın sonu ile 9. yüzyılın başlangıcında büyük saray tapınağı dışında özellikle konut alanlarında (HB3) tapınakların yükseldiğini ve bu tapınakların kent dokusunun önemli unsurları olduklarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Vaha kentlerinde tapınaklar yaptırdıkları gibi Çin içlerinde bile birçok Mani Tapınağının banisi ve hamisi olan Uygur devletinin kendi başkentinde yalnızca bir tapınak bulunması düşünülemez. Yine de Karabalgasun şehri İdikut (Koço), Yar-hoto veya Chang-an gibi her köşesi Budist tapınak ve manastırlarla dolu bir şehir de olmamıştır. İnancı ele aldığımız bölümde de aktardığımız gibi zenginliği şehirlilikle şehirliliği de inançla bağdaştıran Türkler bu ilk büyük kentlerini kurgularken inanç yapılarına önem vermişler bu yapıları abidevileştirerek kendi devletlerini ve iktidarlarını yüceltmışlerdir.

Uygur devleti ile birlikte büyük bir kültürel sıçrama yaşayan Türkler bu kısa soluklu devletten sonra Asya'da dört bir yana dağılarak yüksek Uygur kültürü ile birçok devlete öncülük etmiş onların kültürel yapılarını derinden etkilemişlerdir. Uygurların Edebi dili oluşturan Uygur yazısı, resimciliği, mimari gelişimi ve Uygur

siyasi büroksasisi ile ticari yapısı bir yüzyıldan kısa süre hayatta kalmış bu kentte gelişerek Moğol devletinden Osmanlı devletine kadar izleri sürülebilecek etkilerde bulunmuştur.

1. Saray-Tapınak Kompleksi (HB2)

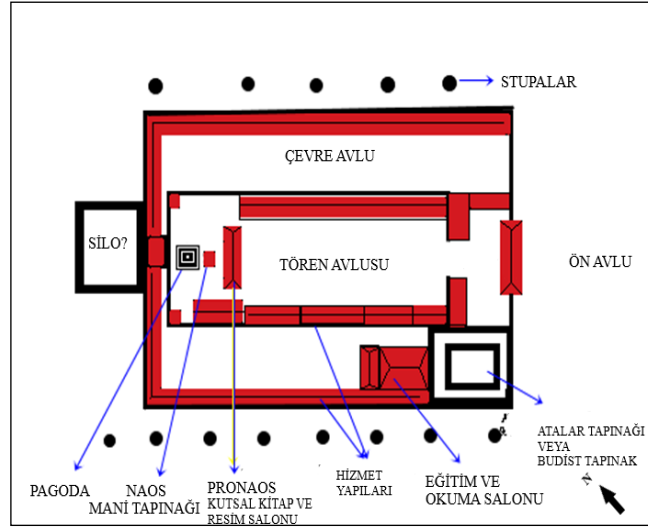
Karabalgasun şehrinin en önemli yapısı arkeolojik literatürlerde Saray-Tapınak¹⁹⁹ alanı olarak adlandırılan yapıdır (Resim 35-48-49-50). Fin Türkolog G. J. Ramstedt tarafından yapılan varsayım üzerine bu merkezi yapı Maniheist ana kutsal yerleşim alanıdır. Kent kurgusu bölümümüzde değindiğimiz gibi bu kompleks kentin ilk yapısını oluşturmuş olabileceği gibi bir ordu yapıları iken dahi ibadet alanlarına (Budist ve atalar tapınağı gibi) sahip olabilir. Her halükarda, saray, tapınak veya merkezi bir yönetim kompleksi olsun veya olmasın, özel önem taşıyan bu yapı kompleksinin büyüklüğü, yapısı ve yerinin başkentin (il äbi) çekirdeğini oluşturduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Resim 49. HB1 saray, HB2 tapınak ve HB3 konut alanı (Hüttel ve Dahne, 2012: 421)

¹⁹⁹ Dikdörtgen alan son onyıllardaki literatüre Saray-Tapınak alanı olarak geçmiştir. Bu alanın başlangıçta hem saray hem de tapınak alanı olduğu varsayıldığı için böyle bir tanımlama uygun görülmüş olmalıdır. Yine de saray yapısının bu yapının güney batısında ayrı bir yapı olarak daha sonra inşa edilmiş olduğu görülür. Bundan dolayı alan saray tapınağı olarak adlandırılmaya daha uygun görülmekle birlikte çalışmamızda literatürdeki ismi esas alınmıştır.

Tapınak Mor-13 yapısı, Koço ve Yar-Hoto'da da örneklerini gördüğümüz gibi kuzeybatı-güneydoğu yönünde inşa edilmiştir, böylece dört köşe neredeyse tam dört ana yöne doğru gelmektedir (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 340). Saray tapınağı 4 bölüm olarak incelenebilir. Bu bölümlerden güneydoğudan kuzeybatıya doğru ilk olarak ortada geniş yolu bulunan ve bu yolun iki tarafında düzenli bir yerleşimle inşa edilen yapılarıyla avlu kısmı bulunur. Avludan sonra ana yapı olan tapınak kısmı yer alır. Saray tapınağı alanı 200×200 metreye yakın ölçüleriyle neredeyse kare şeklindedir ve avlu ile birlikte 360×404 m. ölçülerindedir. Saray-tapınak alanı olarak adlandırılan alanı çevreleyen duvarlar 12 metre yükseklikte inşa edilmişler ve günümüzde bu duvarların yalnızca 7 metrelik kısmı korunagelmiştir. Bu alanın anıtsal giriş bölümünün hemen güneyinde arkeologlarca kale olarak adlandırılan yapı bulunur. Karabalgasun'da bulunan Saray-tapınak kompleksi olarak tanımlanan alanda kazıların henüz bitirilmemiş olmasından dolayı planı detaylandırarak veri tam olarak elimizde yoktur. Ancak genel olarak ele aldığımızda güneydoğu kuzeybatı yönlü uzanan dikdörtgen plan üzerinde güneyden kuzeye doğru: giriş önündeki dikdörtgen alan, giriş, girişin batı köşesinde arkeologlarca kale olarak tanımlanmış yapı, iç kısmı kenarlar boyunca dolaşan bir çevresel dehliz, pagoda ve tapınağı çevreleyen yine dikdörtgen bir alan, merkeze yakın bir noktada tapınak ve onun hemen ardında pagoda bulunmaktadır. Saray-tapınağın Kuzeybatısında işlevi henüz kesinleşmemiş bir kare muhafaza duvarı yapıya katılır (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 341). Bu alanın boyutları ve duvar kalınlıkları gibi özelliklerinin yanı sıra hemen önündeki boş arazinin kentin çarşısı olduğu önerisi ile birlikte bu yapının tapınağın silosu olduğu önerilebilir.

Resim 50. Saray-Tapınak alanı için mekan önerisi (Turgut YONGACI).

Yapıyı çevreleyen duvarların dışında bir hendek ve yapının her iki kenarının dışında stupa²⁰⁰ oldukları düşünülen yükselti²⁰¹ dizileri bulunur (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2005: 74). Stupa olduğu düşünülen yapılar Orta Asya Stupa tipini de işaret etmekte ve muhtemelen Karabalgasun'un erken dönemiyle (8. yy) birleştirilebilecek “Doğu” etkilerini göstermektedir (Hüttel ve Dähne, 2012: 420-422).

Karabalgasun I yazıtı bu kompleksin güneyinde bulunmuştur (Resim 51). Boyle'ye göre bu yazıt, 13. yüzyılda Juveyni'nin ifadelerinde geçen saray kapılarında bulunan yazıtla aynıdır (Hüttel ve Dähne, 2012: 422).

Saray kompleksinin inşa malzemesi büyük oranda sıkıştırılmış topraktır. Bununla birlikte yapının güneydoğu köşesindeki kale yapısının inşa malzemesi büyük oranda, büyük boyutlu gri renkli tuğlalardır.

Kare kompleksin iç bölümünde dört suni yükselti bulunur. Pagodanın güneyindeki yükseltinin olduğu yerde bir çatı kiremit yoğunluğu gözlemlendiği için, Çin tarzında bir çatıya sahip bir binanın bir zamanlar bu platform üzerinde durduğu tahmin edilmektedir (Resim 52-53) (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 340).

²⁰⁰ Türk stupaları, türbe mimarisinin oluşumuna etki etmiş olmalıdır (Taşağıl, 2013:38). İlk türbeler ile Türk çadırını bağdaştırmak imkânsız görünmektedir (Arık, 1967: 59). 12. yüzyıla kadar İran'da biçimlenmiş türbe formları stupaları hatırlatır (Arık, 1967: 61).

²⁰¹ Hava fotoğraflarında elde edilen bu yükseltilerin antropojenik yapılar olduğu düşünülmüştür (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 344)

Saray-tapınak kompleksinin merkez ekseninde bulunan pagodanın önünde (güney doğusunda) 2010 yılında yapılan çalışmalarda Maniheist kutsal alan olduğu düşünülen bu alan kazıldı. Yapılan kazılarda merkezi yapının oturduğu podyumun zemin düzleminde yaklaşık 30 m (doğu-batı) × 45 m (kuzey-güney) ölçülü olduğu ortaya çıkarıldı. Yatay olarak tabakalandırılmış yaklaşık 2.5 m yüksekliğindeki podyum platformu ortaya çıkarıldıysa da binanın zemin planı ve mimarisi henüz netleşmemiştir. Çatı çöküntüsünün yanı sıra birkaç duvarın izi bulunmuştur. Kazılar sırasında çok sayıda boyalı duvar kalıntısını ele geçse de bu kalıntıların yapının neresine ait oldukları netlik kazanmamıştır (Hüttel ve Dähne, 2012: 426). Bu yapı kalıntısında ele geçen Çin tarzı çatı kiremitleri Çinli ustaların burada çalıştığını işaret etmektedir. Bununla birlikte merkez binasının mimarisi ve yapı konsepti Orta Asya, İran ve Soğd örneklerine daha fazla benzemektedir (Hüttel ve Dähne, 2012: 427). Yüzeyde seramik oluşumu ve katmanlaşma insidansı düşüktür, ancak Uygur çanak çömlekleri, mozaik ve çatı kiremitleri, rün pulları ve muhtemel duvar resimleri dikkate alındığında muhtemel Maniheist tapınak kompleksinin (Maniheist Bema?) (Yazıt ile merkez binası arasında nedensel bir bağ oluşturursak), tamamlanması 817 ve 832 tarihleri arasında olmalıdır (Hüttel ve Dähne, 2012: 427). Temel kazıları sırasında ele geçen bulgularda yapının 3 m yüksekliğinde ahşap bir yapı taşıdığı doğrulandı. Kuzeyden güneye doğru uzanan ahşap direklerin oturduğu dokuz kare granit (95 × 95 cm) serisi ortaya çıkarıldı (Resim 54). İşlenmiş granit sütun altlıkları üzerinde 16 yapraktan oluşan yaklaşık 6 cm yüksekliğindeki dairesel lotus rozetleri görülür (Resim 55). Sondajlarda şimdiye kadar ikinci bir sütun sırası veya Doğu Tapınağı için galeri geçidi olduğu kanıtlanamamıştır. Sütunlar doğrudan bir kil zemine oturmaktadır. Sütun altlıklarının form ve stili Çin etkisini hatırlatsa da sıralanışları ve sayıları (sembolik geometrisi) Maniheist bir tapınağa işaret eder. Dokuz sütun altlığı Hüttel ve Dähne'ye göre Maniheist ve Budist tapınağını akla getirmelidir (Hüttel ve Dähne, 2012: 428-430).

Kale, saray-tapınak kompleksinin güney köşesinde yedi metre yüksekliğe kurulmuş 60x70 m'lik bir podyuma sahiptir (Resim 56-57). Podyum kil, çakıl ve kumdan oluşan, yoğun sıkıştırılmış katmanlardan oluşur ve bu nedenle yüksek mukavemetlidir (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 357). Kale en az 12 metre yüksekliğinde duvarlarla doğrudan güney ve doğuya karşı kompleksi korumaktadır.

Topografik durum, bu podyuma erişimin sadece batı ve kuzey taraflarında olduğunu ve bu nedenle sadece yapının içinden girilebildiğini gösterir (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 357). Damgalı gri kerpiç tuğlalarla iç duvarların süslendiği görülürken kimi alanlarda kahverengi bir kil sıva ve alçı, beyaz-mavi kireç sıva uygulanmıştır (Resim 58). Resim kalıntıları henüz net olarak tespit edilememiştir (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 362-363). Üçer direkli üç sıra ile oluşturulan ahşap ayaklarla taşınan ilk kat örtüsünün şiddetli bir yangınla yok olduğu anlaşılmaktadır (Resim 59) (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 364). Bu alanda bulunan ahşaplarda yapılan radyokarbon incelemeleri 8-9. yüzyıllara ait olduklarını göstermiştir. Yüksek hassasiyetli Diferansiyel Küresel Konumlandırma Sistemi (DGPS) ve anıt parçalarının ek verilerini kaydetmek için jeoelektrik ve jeoradar araştırmalarıyla tapınağın güney batısındaki oval alanda yapılan derin sondajlarda elde edilen verilerde 2 metre derinlikte elde edilen kömürleşmiş tabakanın tarihlendirilmesi bu alanın terminus post quem olarak kabul edilmiş ve 8. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ancak tapınak içindeki sondajlar terminus post quem ve terminus ante quem arasını 7-9 olarak verir (Bemmann, Lehndorff vd. 2014, 344). Böylelikle bu alanın Moğol dönemine²⁰² ait olmadığı ve sonradan kullanılmadığı görülür (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 364). Kale çevresinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan seramiklerinde form ve bezemeleri açısından Soğd etkileri açıkça görülür (Erdenebat, 2016:178). Kale olarak tanımlanan bu yapının mimarisi, çatı unsurları ve boyalı duvarları yapının askeri kullanıma ait olmadığını düşündürmektedir.

Çatı tasarımının tipik unsurları, zincir boncuk desenlerine sahip çok sayıda plaka saçak içinde bulunabilir (Resim 60). Tang döneminde ipek deseni olarak özellikle popüler olan bu saçaklara Orchontal'daki Hundyn Hooloi'de, Tuva'da bulunan Uygur yerleşimi Por-Bajin veya Çin'de bulunan Chang'an şehirlerinde de rastlanır (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 365). Büyük ihtimalle, çok sayıda bulunan hayvan mask parçaları, çatı tasarımının parçaları olarak yorumlanacaktır (Resim 61-62). Pişmiş topraktan yapılmış boynuzları, domuz benzeri burun ve uzanmış dilleriyle hayvan benzeri yaratıklar çatı uçlarıdır (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 364).

²⁰² 2009 yılında yapılan kazılarda ele geçen seramik buluntular 10-11. yüzyıla hatta bazı mekanlar ve mezar buluntuları 13. yüzyıla kadar uzanıyor (Hüttel ve Dähne, 2012: 424).

Uygurların Maniheizm'i kabulü başkentlerinde bulunan Karabalgasun-I kitabesinin Soğdca bölümünün okunabilen kısımlarından 8-12 satırları arasında "(8-11) ... Yanan ateş dini (yerine?) (sen) Tanrı(gibi olan) Mar Mani'nin dinini kabul ediyorsun..." (Ölmez 2015: 250) diyerek yeni inancın kabulünü taşa yazdırtmışlar ve ebedi kılmışlardır. Aynı yüzün 19-22 satırlarında "... Hükümdar muazzam ve büyük dini anıt (yaptı?)" (Ölmez 2015: 251) denmektedir. Bu dini anıtın saray-tapınak kompleksinin tamamı mı yoksa bu kompleks içindeki pagoda veya onun önündeki tapınak mı olduğu bizce tartışmalıdır. Söz konusu alanda yapılan radyo karbon incelemeleri bize 7-9. yüzyılları işaret etmektedir. 762 yılından sonra Maniheizmin kabul edildiğini ve yayıldığını bilmekteyiz. O halde saray tapınağı alanının belki de Uygurların Maniheizm'den öncesi inançlarına ait atalar tapınağı veya Budist²⁰³ tapınağının olduğu bir yer olduğunu düşünebiliriz. Bunu düşünmemiz için oldukça önemli bir kaynak olarak Karabalgasun-I kitabesi karşımızda durmaktadır. Karabalgasun-I kitabesinde (Soğdca yüz 9-12) "... (o) Xartak... ku adlı yerdeki putları (yaktı) hepsi ateşte..." denilmektedir (Ölmez 2015: 250). Burada Böğü kağanın Xartak... ku adlı yerdeki putları yaktığından bahsetmesi Karabalgasun'da bir Budist tapınak olma olasılığını kuvvetlendirir. Xartak... ku adlı yerin Saray-tapınak alanı mı yoksa şehirde başka bir yer mi olduğu konusu ise çözülmesi gereken bir problemdir. Putların yakılması ani ve şiddetli bir inanç değişimini göstermektedir.

Tamim'in aktardığına göre 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Karabalgasun halkının çoğu Mani inancındaydı²⁰⁴. Şu halde bu ani din değişimi sırasında yaşanan olaylar sonrasında saray-tapınak alanında bir Budist eser izi bulmak oldukça güç olacaktır. Tarihi kayıtları ele aldığımızda Budizm'in Uygur şehirlerinde tapınaklara sahip olan bir inanç olduğunu biliyoruz ancak bunu Karabalgasun için arkeolojik olarak ortaya

²⁰³ Daha önceki bölümlerde Uygurlar arasında Budizm'in yayıldığından bahsetmiştik. Karabalgasun I kitabesi Çince yüz 9 da hem Budizm hem de Eski Türk inancına dair belirtiler bulunur. "*Kağan diyordu: mademki gerçeği buldunuz. Yurtlarınıza giderek hediyeleri getiriniz. Kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını hep yakınız. Cinlere dua etmekten ve şeytanlara tapmaktan vazgeçiniz*" (Ölmez, 2015: 259).

²⁰⁴ Tamim b. Bahr al-Mutavva 9. yüzyılın ilk çeyreğinde Uygur devletine yolculuğunu anlattığı seyahatnamesinde (Sağır, 2006: 32-33) şöyle der : "... Sonra yirmi gün birbirlerine pek yakın köylerden ve meskûn yerlerden geçtim. Bunların ahalisinin çoğu Mecûsî olup ateşe taparlardı. Bir kısım halk ise Mâni dininde idiler. Nihayet, bundan sonra hükümdarın oturduğu şehre vardım. Burası etrafında köy ve kasabalar bulunan korunaklı bir şehirdi. Şehrin surlarının demirden on iki büyük kapısı vardı. Bundan başka şehirde pek çok çarşılar, ticarethaneler, kalabalık bir nüfus bulunmakta idi. Halkın çoğu Mâni dininde idiler." (Şeşen, 1968: 36, Sağır, 2006: 23).

koymak şu an için zor görünmektedir. Yine de şu kesindir ki Karabalgasun'un en önemli yapısı tapınak yapısıdır. Bununla birlikte Maniheizm ve onun öncesinde Budizm ve Atalar kültü kent kurgusunun önemli bir unsuru olarak Türk yerleşimlerinde varolmaktaydı.

2. Saray-Tapınak Yapısı İçerisinde Yer Alan Kale Yapısının İşlevi ve Atalar Tapınağı Düşüncesi

Karabalgasun saray-tapınak alanının güneydoğu köşesinde yer alan ve literatürde şimdilik kale olarak tanımlanan yapının başka bir kullanım için yapıldığı da düşünülebilir. Kale yapısı duvar kalınlığı, duvarların yüksekliği, sütunların şekli ve odanın büyüklüğü, anıtsallık, aynı mekanda farklı yapı detayları ve duvar resimleri gibi tüm mimari detaylarıyla bugüne kadar Karabalgasun'da bilinen yapılardan farklıdır ve özel önem taşıyan bir yapı olduğu açıktır (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 364). Bu noktada bu yapının Türk, Çin²⁰⁵ ve Soğd²⁰⁶ kültürlerinde ortak olarak bulunan atalar kültüyle ilgili bir yapı olabileceği önermesinin dikkate alınması gerekmektedir.

Hunlarda atalar tapınakları ve bu tapınaklarda belirli dönemlerde yapılan törenler oldukça önemliydi²⁰⁷. Atalar tapınaklarının şehirlerden uzakta veya şehirlerin dışında bulunduğu dönem iktidar ile atalar kültü arasındaki ilişkinin iktidarın kaynağının "kut" kaynağı olarak atalar tapınağının kabul edildiği dönemdir. Atalar tapınağı ve saray, eski Türk ve Çin devletlerinin *ikilik politikası*'nın somutlaşmış halidir. Ancak daha sonra Tabgaç devleti dönemiyle birlikte Atalar Tapınaklarının şehir içinde hatta saray içerisinde inşa edilmesi ve Qingzhu'nun belirttiği gibi Atalar tapınaklarının ve saray salonlarının dikdörtgen planları sarayın ve atalar tapınaklarının "eşitlik" döneminin bir işaretidir. Bu, aynı zamanda, "jeopolitik" ve "kan bağı politikaları"nın birbirine paralellik gösterdiği erken monarşi döneminde toplum

²⁰⁵ 7. Yy.da Çin'de imparatorluğa ait atalar tapınakları vardı. Savaşa öncesi ve sonrası bu tapınaklar ziyaret edilirdi (Akt. Çeşmeli, 2015: 62). 742 yılında Ozmış Kağan'ın başı imparatorluk atalar tapınağına sunulmuştur (Akt. Çeşmeli, 2015: 62-63).

²⁰⁶ Soğdca metinlerde de atalar tapınaklarından bahsedilir (Akt. Çeşmeli, 2015: 64).

²⁰⁷ Atalar tapınaklarında törenler yılın belli dönemlerinde yapıldığı gibi büyük olaylar sonrasında da yapılırdı.

biçiminin karakteristiğidir (Qingzhu, 2007: 139). Böylece atalar tapınağı iktidarın kaynağından iktidar gücünün eki konumuna gerilemiştir.

Büyük Hun devletinden sonra Çin’de kurulan Hun devletlerinden Eski Han hanedanı ölmüş imparatorların ve atalarının ruhlarını barındıracak büyük bir tapınak kompleksi inşa etmek yerine imparatorluk tapınaklarını şehir surları içinde ve surlar dışına dağıtmıştır. Diğer tapınakların “Devlet Tapınağına” olan göreceli konumu hiçbir zaman dikkate alınmamıştı²⁰⁸ (Xiong, 1988: 40-41). Han (Chao) imparatoru Liu Yao’ın eşi Yang Chih ölümüyle (319) ilgili kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla sarayında küçük bir atalar tapınağı bulunmaktaydı (Baykuzu, 2008a: 106). Oysa daha önceki dönemlerde Türklerin atalar tapınaklarının sarayın dışında kurucu imparatorun kurganının başında veya şehrin dışında kutsal bir yerde olduğunu bilmekteyiz. Han devletinde çıkan karışıklıklar sonrası 319 yılında iktidarı tekrar ele alan imparator Yao başkenti Ch’ang-an’a²⁰⁹ taşıdı Han adını Chao adıyla değiştirdi ve Ch’ang-an kentinde saray yerleşiminin dışında²¹⁰, Mete Han için atalar tapınağı inşa ettirdi²¹¹ (Akt. Baykuzu, 2004: 19). Atalar tapınağını bu şekilde yerleştirmek sonraki hanedanlar üzerinde kalıcı bir etkiye sahiptir. Atalar tapınağının başkentteki konumu (İç kale veya saray yerleşiminden ayrı konumlandırılması) jeopolitik olarak eskiçağda Çin'deki iktidarın merkezileştiğinin, emperyal gücün nihai olduğu ve imparatorun eşsiz olduğunun bir göstergesidir (Resim 47). Bu kan bağı politikasının tezahürü olan atalar tapınağının saraydan ayrı tutulmasının sebebidir (Qingzhu, 2007: 140). Böylece saray, idari teşkilat ve tapınak bölgelerinden oluşan "Üçlü şehir biçimi", başkentin biçimi

²⁰⁸ Eski Han Konfüçyüsçü bilim adamı Liu Xiang, Atalar Tapınağı'nın ve Devlet Tapınağının batısında bulunması konusunda ısrarcı davranıyorken MS 2. yüzyılda yaşayan He Xiu, “*tapınağı yapılacak atalarla akrabalık vurgulanıyorsa, Atalar Tapınağı batıda olmalıdır, alternatif olarak, uygunluk gözlemlenirse atalar tapınağı doğuda da olabilir*” der. (Xiong, 1988: 40-41)

²⁰⁹ Başkent C’hang-an mimar tarafından planlandığında kayıtlarda “*Zong miao (Atalar Tapınağı) solunuzda ve yi (Devlet Tapınağı) sağınızda olsun (siz güneye bakıyorsunuz). Saray önde (güney), arkanız pazar (kuzey) olmalıdır*” demektedir. Tapınak yapımı için aynı talimatlar, Dai Sheng tarafından düzenlendiği iddia edilen Li ji’de (Rite Kitabı) görülmektedir (Xiong, 1988: 6).

²¹⁰ Geç Batı Han (MS 25-250) döneminde başkentin atalar tapınağı ve diğer ritüel mimarisi çoğunlukla Chang’an şehrinin güneyindeydi. Eski Çin tarihinde, monarşi imparatorluğa doğru ilerledikçe, bir zamanlar monarşi devletinde politikayı kolaylaştırmada kritik bir rol oynayan kan bağı politikası, jeopolitik politika tarafından devreden çıkarıldı. Qi ve Han dönemlerinden sonra, Wei İmparatoru Ming, Luoyang’daki Tongtuo Bulvarı yakınlarında atalar tapınağını inşa etti. Batı Jin ve Tabgaçların Luoyang’daki tapınağı, Onaltı Krallık Zhao Kralı Shi Hu Turtle Ye, Doğu Wei ve Kuzey Qi Ye’nin hepsinde atalar tapınağı başkentin içinde inşa edilmişti (Qingzhu, 2007: 140).

²¹¹ Lui Yao biyografisine göre Lui Yao bu tapınağı Hunların atalarına ait büyük ch’an-yü Motun “Mete” adına yaptırmıştır (Baykuzu, 2008a:106).

olarak Tabgaç Luoyang şehrinde ortaya çıktığında, daha sonraki hanedanlardaki feodal monarşi hanedanlarında başkentlerin izleyeceği bir norm haline geldi (Qingzhu, 2007: 138).

T'ang-şu'da Kül Tegin ve Bilge Kağan cenaze törenleri anlatılmaktadır. Çin imparatoru baş sağlığı dilemişti. Ayrıca tapınağın inşası ve resimlenmesi için sanatçılar göndermişti²¹² (Çeşmeli, 2015: 74). 6-8. yüzyıllarda Göktürk egemenliğinde gelişen Taşkent'te *Pei-şi* ve *Sui-şi* kayıtlarında geçtiği üzere sarayın güneydoğusunda bir atalar tapınağı vardı²¹³. Bu odada bulunan taht üzerine sunu yapıldı. Kurban ve sunular sonrası tahtın çevresinde dönülürdü²¹⁴ (Çeşmeli, 2015: 63). Benzer şekilde Sui Hanedanı yıllığında Kang devleti seyahatnamesinde Kang (Semerkant) için yapılan tanımlamalarda halkın Zerdüştlük ve Budizm'e inandıkları kuvvetle anlatıldıktan sonra devlet eliyle atalar için törenler düzenlendiği ve kurbanlar kesildiği anlatılır (Tokuda, 2010: 79-80). Burada da görüldüğü gibi başka bir inanç çevresine girilse bile atalar kültü her zaman varlığını korumuş ve bu inanç kendisine yer bulmuştur.

Atalar inancının Türkler ve Çinliler²¹⁵ için önemliydi. Olayların kaderi ataların iradesindeydi. Ancak onları onurlandırmak bu iradeyi hükümdar aleyhine çevirebilirdi. Bu yüzden ritüellerle kurbanlar verilmekteydi²¹⁶. Uygurların yıkılışından sonra halkın bir kısmının Budizm'i kabul ettiğini ve Moğol hakimiyetinden sonra onların himayesine girdiklerini biliyoruz. Bununla birlikte eski Türk inancına ait atalar kültü inançlarını Budizm içerisinde yaşattıkları da tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu kayıtlardan biri Moğol sarayını Mengü Han zamanında ziyaret etmiş olan Rubruklu Willem'in kayıtlarıdır. Willem Moğol başkentindeki tapınaklarda görevli olan Uygur bir din adamı ile yaptığı tartışmayı aktardığı satırlarda:

²¹² Çin kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla bu kare planlı çevre koridorlu yapılar atalar tapınağıydı (Çeşmeli, 2015: 75).

²¹³ 4. yy dan sonra saray içi tapınaklarda Budist tapınaklarında saraya girdiklerini görüyoruz (Baykuzu, 2008a:107).

²¹⁴ Soğdlar yılın ilk ayında toplumun ölen liderleri son ayında kendi ölüleri için tören yapardı (Çeşmeli, 2015: 63).

²¹⁵ MS 2. yy da din olarak sistemleşmiş olan Taoizm eski Türk inancının temelini oluşturan animizm, atalar kültü ve Tengricilik ilkeleriyle örtüşür.

²¹⁶ *Sui-şu* kaydında 607'de Göktürk kağanı başarılarını atalara sunulan kurbanlara bağlıyordu. Aynı şekilde 630'daki Göktürkleri yenmelerini atalar tapınaklarına bağlamışlardı. Taoist tapınaklarda da Lao-zi ve ölen imparatorlara ait resimler birlikte yer alırdı (Akt. Abudukelimu, 2011: 71-72).

“Tapınağa girip de bahsini ettiğim din adamlarının yanına oturduğumda onların çok sayıda irili ufaklı idollere²¹⁷ sahip olduklarını gördüm ‘Bizler bunları Tanrının görüntüsü olarak şekillendirmiyoruz. Zira zenginlerimizden birisi veya onun oğlu veya karısı veya sevdiklerinden birisi öldüğünde ölen insanın görüntüsünü yapar ve biz de bunlara, (ölenlerin) hatıralarına binaen hürmet gösteririz’ Sonrasında ben de: ‘O halde sizin yaptığınız insanlara dalkavukluktan başka bir şey değil’. ‘Aksine’ dediler ‘anısı için’.” (Akt. A. Özcan, 2013: 153-154).

Budist bir ibadethanede atalar kültü ile ilişkili heykel uygulaması atalar kültürünün diğer inançlarla birlikte yer alabildiğini bize gösterir. Karabalgasun-I kitabesinde Kağan’ın maiyetindekilere verdiği emirde:

(Çince yüz 9)“Kazılmış şeytan heykellerini ve resmedilmiş şeytan tablolarını yakın. Ruhlara dua etmekten ve şeytanlara tapmaktan vazgeçin ve ışık dinini kabul edin” (Ölmez 2015: 258-259).

(Soğdca yüz 9-12) “... (o) Xartak... ku adlı yerdeki putları (yaktı) hepsi ateşte...” demektedir.

Karabalgasun kitabesinde Maniheizmin kabulü sonrası Kağan’ın Yukarıda saydığımız veriler ışığında Karabalgasun Saray-tapınak kompleksinin güneydoğu köşesinde yer alan yapının bir atalar tapınağı olabileceği fikri dikkate alınması gerekmektedir. İlk yerleşimin bu alan olduğu ve bu yapının başlangıçta orduğ olarak kullanıldığını varsayarsak köşe kale olarak adlandırılan yapının eski kent geleneklerine uygun olarak sur girişinin bir tarafına inşa edilen tapınak yapısı olduğunu düşünebiliriz.

F. İNANÇ KENT İLİŞKİSİ AÇISINDAN EKONOMİ

Karabalgasun’un büyük bir kent olmasında ekonomik gelirin hızlı bir şekilde artması ve tarımsal üretimin gelişmesi büyük etkiye sahiptir. Bu gelişimde Uygurların kentlilik deneyimlerinin yanı sıra Maniheizm ve onunla ilişkili olarak Uygurlara katkı sağlayan Soğdların büyük katkısı vardır.

²¹⁷ Orijinal metinde “idola” olarak kullanılan nesnelere keçeden yapılmış olduklarını ifade eder ve ölen yakınlarının silüeti olduğunu söyler (A. Özcan 2013: 153)

Soğdlular ana yurtlarında dönemlerine göre oldukça gelişmiş şehircilik altyapısına, sulama sistemleri ile desteklenen tarıma, hayvancılığa, zanaat ve ticarete dayalı yerleşik uygarlığın temsilcileriydi. Türkistan hatta Çin içlerine uzanan Soğd diasporaları ipek yolu ticaretinde büyük bir pay sahibiydi. Uygurlar Soğdların ticari ve politik becerilerine aşına olmalıydılar. Çin tarafından dışlanan Maniheizmin kabulü bir yandan da bu Soğd gücünün Uygurlara katılması demektir. Soğdlar da politik ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda Uygurların o dönemdeki büyük askeri gücünün gölgesine sığınmayı uygun görmüş olmalıydılar. Bu karşılıklı büyük çıkarlar sağlamış bir ilişki olmuştur.

Çindeki isyanın Uygurlarca bastırılmasıyla birlikte ekonomik olarak büyük kazanç anlaşmaları sağlanmıştı. Uygur tarafına büyük imtiyazlar taşıyan bu anlaşmalar daha çok fidyeye özelliği taşıyordu. Böylece oldukça kazançlı bir ticaret imkanı kazanan Uygurlar zaten Çinde ticari kolonilere sahip Soğdlarla bu ticareti yönetmeleri için anlaşmış olmalıydılar. Maniheizmin kabulünden sonra söz konusu imtiyazlar içerisinde Çin içlerinde Mani tapınakları kurma ve yönetme ayrıcalığı da eklenmişti. Bu tapınaklar Uygurların yıkılışına kadar ticaret merkezleri olarak görev aldı ve Çin tarafından vergiden muaf tutulmuşlardı. Maniheizmle perçinlenen Uygur Soğd ilişkisi başkent Karabalgasun'a büyük bir sermaye akışına neden olmuştu. Böylece devlet elinde bulunan bu sermayeyi büyük bir kent kurmakta harcaşabilmişti.

Türklerin ekonomiklerinin dayandığı temel unsur hayvancılık olduğu için hayvansal gıda tüketimi Uygurlara kadar tarımsal gıda tüketimine göre daha fazlaydı. Yine de arkeolojik veriler ışığında Hun döneminden kalma İvolga gibi şehirlerde tarımsal üretim yoğun olarak yapılmakta hem üretimle hem de ticari değişimlerle tahıl, hububat ve sebze ürünleri Türklerin tüketim malzemeleri arasına girmektedir. Karabalgasun'da ziraat oldukça geniş bir şekilde yapılmaktadır. Hatta mezar buluntuları arasında sıklıkla tahıl kalıntıları bulunmuştur (Taşağıl, 2013: 33).

Maniheizm inancının Uygur devleti resmi dini olmasıyla birlikte Maniheizm felsefesi gereğince tarım ürünlerinin tüketilmesi gereği ortaya çıkmıştı. Bu değişim Karabalgasun kitabesinde açıkça belirtiliyordu. Yazıtın Çince bölümü H. D. Nimetullah Ma çevirisinde 8. Satırda:

“Bu dinin gereği olarak hayvani gıdalar yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktı.” ve 9. satırda *“Sıcak kan içme kötü*

*adetlerini değiştirerek yemek pişirme âdetine kavuşan (Et yiyen bir halktan sebze ile beslenen bir halka dõnũřen) bir şehir oluyor ve kavga şehri olmaktan çıkararak bir fazilet diyarı beliriyordu*²¹⁸” (lmez 2015:259) denmektedir.

Hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler incelendiğinde grũlũyor ki Karabalgasun kentinde daha önce bir Tũrk yerleşiminde grũlmemiř boyutta tarımsal ¼retim yapılmıştı. Bu tarımsal ¼retimin bir boyutunun da inanç değişimi olduğu, böylelikle inanç-kent ilişkisi içinde bir diğer boyutun ¼retim ve t¼kretim alanlarında olabileceği ortaya konmuş olmaktadır.

Turfan yerleşim bölgesi Jiaohe'den çıkarılan bir belge Maniheist manastırların etki alanını gösterir niteliktedir. “*Uygur Maniheist Manastırı'nun Yönetimi*” olarak adlandırılan el yazması manastırın yönetimi ve genel personeliyle ilgilidir (Wong, 2016: 184). Bu belgeden esnaf, değirmenci, odun kesiciler, aşçılar, doktorlar, amirler ve erkek ve kadın hizmetçilerin Uygur Maniheist manastırları için çalıştığı ya da bunlarla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Metnin içeriği, Turfan evresindeki (Jiaohe ve Solma gibi) daha k¼¼k manastırlara atıfta bulunmasına ve bazı malların dağıtım ağına ilişkin olmasına rağmen, manastırların herhangi bir spesifik tanımını sunmamaktadır. Bir başka ilginç nokta ise manastırın tarlalar yetiştirmesi ve kiralaması (¼z¼m bağlarının özel olarak belirtilmesi) ve kasabanın doğu ve batı bölgelerinde iş ve hasat depolarının yönetilmesidir. Bu, Maniheist manastırın kontrol ettiği ekonomik g¼c¼ ve geniş etki alanını gösterir (Wong, 2016: 185).

Karabalgasunda yapılan y¼zey araştırmalarında tarımsal alanların şehrin kuzey batısında yoğunlaştığı grũlm¼řt¼r (Resim 63-64). Ağustos 2006'da Bonn ¼niversitesi'nden Jan Bemann ve Ernst Pohl'un keşif gezisi²¹⁹ hazırlıkları sırasında 1972 yılında çekilmiş Rus hava fotoğrafları değerlendirilmiş ve duvarlı komplekslerin olağandışı yoğunlukta olduğu grũlm¼řt¼r (Bemann, Lehndorff vd., 2014, 338).

²¹⁸ Aynı bl¼m Antonello Palumbo'nun çevirisinde “*Kan t¼ten barbarları sebzeyle beslenen bir ¼lkeye dn¼řt¼rmek*” (lmez 2015:264) olarak çevrilmiştir.

²¹⁹ Temmuz 2008'den Haziran 2011'e kadar s¼ren "Orta Moğolistan Orkhon Vadisi'ndeki steplerdeki bozkır - coğrafi rekonstr¼ksiyonun yeniden inşası" başlıklı Projenin amaçlarından biri Uygur ve Moğol dönemlerinde yerleşimin yoğunluğunu belirlemek ve şehirler ve çevreleri arasındaki ilişkileri araştırmaktı. Karabalgasun'un kuzeybatısında olduğu gibi geday Han'ın (1229-1241) Bahar Sarayı'nın g¼neydoęusundaki alanda da çok sayıda duvarlı muhafaza içerisindeki oval yapılar olduğu gr¼ld¼ (Bemann, Lehndorff vd., 2014, 338).

Kentin Orhun nehrine doğru uzanan tarafında çiftlik evleri geniş bahçelerin arasında birbirinden uzak şekildeydi (Baykara, 1991: 21). Oval muhafazaların oval duvar çevresinden daha küçük boyutlu kare yapılara birleşik olarak inşa edildiğini görülür. Oval muhafazalar tarım ve bahçecilikte kullanılırken kare alanlar yaşam alanlarıdır (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 359). Araştırmacılar tarafından oval muhafaza olarak adlandırılan alanların Türkçe karşılığı “Ağıl”dır. Aslında ağıl²²⁰, çevresi çit ile çevrilmiş yer anlamındadır (Ögel, 2000: 13).

Topraklar, ekosistem bilgisi sağlayan bir arşivdir, Örneğin bitki örtüsü ve toprağın geçmişi hakkında bilgiler taşır. Bu bilgilerin büyük bir kısmı Toprağın üzerinde yaşayan organizmaların organik kalıntıları, makromoleküler malzeme kısmen vejetasyon ve biyokütle kalıntılarıdır (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 354). Karabalgasun’da yapılan biyolojik belirteç analizi toprakta korunmuş hayvan ve insan organik maddelerinin araştırılmasına odaklanmıştır. Aslında, biyolojik belirteç analizleri, vejetasyon kalıntılarının ve dışkının (steroidlerin) karakterizasyonunu içerir (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 338). Karabalgasun şehrinin çevresinde bulunan büyük oval hatlar içerisindeki arazilerin ne için kullanıldığına dair bazı araştırmalar yapılmıştır. İlk başta hayvancılık için kullanıldığı düşünülen bu alanlardan alınan örnekler incelenerek sonuçlar çıkarılmıştır. Potansiyel bir otlatma ve otlatmaya müsait olmayan alanda herbivor belirteçlerinin (özellikle etilkopolostanol) üniform dağılımı "otlatma hipotezi" ni ortadan kaldırır ve ağılların çitlerle çevrili bir bahçe alanı olduğu fikrini destekler (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 359). Kentin yaşam alanlarında ve çevresinde yapılan incelemelerde arazilerden toprak örnekleri alınmış, bu örneklerdeki insan ve hayvan sindirim artıkları üzerinde laboratuvar testleri yapılarak yetiştirilen ürünler üzerine bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu Lipit analizleri göstermiştir ki besin sistemi tamamen hayvancılığa dayanmamaktadır. Hatta beslenme alışkanlığında büyük oranda tarım ürünleri ve bahçecilikten elde edilen ürünlerin tüketildiği görülmüştür. Bu oval arazilerin hayvancılık için kullanılmadığı, daha çok tahıl ve sebze kültürü için kullanıldığını göstermektedir (Bemmann, Lehndorff vd., 2014, 337).

²²⁰ Ağıl aynı zamanda çevrelemek evreleyen şey anlamında da kullanılır. ay ağılı, gün ağılı deyimlerinde görüldüğü üzere hareyi de tanımlar (Ögel, 2000: 13).

Uygur devletindeki kalıcı yerleşimlerin ve kasabaların oluşumu, ekonomik faaliyetin doğasını ve biçimlerini doğrudan etkileyen bölgenin iklim özellikleri de dahil olmak üzere toplumsal, ekonomik ve siyasal faktörlerle yakından ilişkilidir. Uygur Kağanlığında iklim koşulları yalnızca uzaktaki sığır yetiştiriciliğinin gelişimi için değil aynı zamanda tarım için de uygundu. Uygurlar'ın başkentinin kuzeydoğu bölgelerinde tarım geliştirildi²²¹ (Khvichia, 2012: 720).

Karabalgasun'daki konutlar şehrin dışına doğru yayılıyordu. Böylece kente oldukça yakın köyler teşkil ediyorlardı (Esin, 1968: 146). Bunun dışında arkeologlar, çağdaş Tuva bölgesinin tamamında, ancak çoğunlukla Orta ve Kuzeybatı bölgelerinde kalan kalıntıların bulunduğu çok sayıda sulama tesisi ve aynı zamanda değirmen, aleti ve sulama tesisatı kalıntıları buldular (Khvichia, 2012: 720).

Karabalgasun kentinin çevresinde sulama sistemiyle desteklenen bahçecilik ve gelişmiş bir tarımsal üretim olduğu arkeolojik verilerle desteklenmektedir. Peki Türklerin bu kent öncesinde kentlilik deneyimlerinin olmadığını hala düşünüyorsak birkaç on yıl içerisinde bu düzeyde bir tarımsal üretim bilgisine nasıl ulaşıldığını da açıklamamız gerekir. Bu düzeyde bir üretim yapıldığının kanıtlanması bile Türklerin kent deneyimlerinin ve tarımsal bilgi birikimlerinin olduğuna dair bir kanıttır. Yine de daha önce bahsettiğimiz İvolga gibi yerleşimlerde tarımsal üretim kanıtları olsa da daha küçük boyuluydu. Tabii ki Karabalgasun daha büyük bir nüfus barındırmaktaydı. Bununla birlikte Maniheizm inancının beslenme diyetinin tarımsal ürünlerden oluşması bu büyüklükte ziraat uygulamalarının önemli bir sebebi olarak görülmektedir.

Sonuç olarak ekonomik kalkınma ve tarımsal üretim Karabalgasun'un büyük bir kent olması yolundaki en önemli unsurlardandır. Bu unsurların ise Maniheizmle dolaylı veya doğrudan ilişkisi olduğu ortadadır.

²²¹ Uygurlar arasında Tarım ve hayvancılıkla birlikte yerli üretim de yaygınlaşmıştı (Weinstein, 1991). Arkeolojik çalışmalar Uygurlarda dokuma, keçe imalatı ve metal işleme yaygın bir şekilde gelişmiştir. Bu nedenle, Uygur devleti ekonomisi kervan ticaretinin, sulu tarımın, hayvancılığın, el sanatı ve zanaatkarların birlikte bulunduğu karmaşık bir yapıdaydı (Khvichia, 2012: 720).

V. SONUÇ

Çalışmamızda elde ettiğimiz verilerin değerlendirmesini yaparken içerik sıralamamıza uyarak Türklerde göçerlik-yerleşiklik, inanç değişimleri ve kent inanç ilişkisi açısından Karabalgasun kenti hakkındaki verilerimizi değerlendirmeye çalıştık. Bu ilişki bağlamında inancın kent üzerindeki etkilerini kuruluş, kurgu, konum, silüet ve ekonomik etkiler olarak ele aldık.

Türk tarihine ve kültürüne yönelik araştırmalarda yerleşiklik ve göçerlik kavramları önemli bir tartışma konusudur. Bize göre Türkistan coğrafyasını kuzey ve güney olarak ele almak yerleşiklik tartışmaları için daha açıklayıcı olacaktır. Bu hat Ordos bölgesinin hemen üzerinden başlayıp Balkaş ve Aral göllerinin güneyine uzanan bir çizgi olarak ele alınabilir. İpek yolu ticaretinin ve tarımın yoğun şekilde yapıldığı güney Türkistan'daki büyük sermaye birikimi ve artı ürün bu hat üzerinde önemli sayıda kent oluşumunu desteklemişti. Kuzeyde ise böyle bir ticari kapasite bulunmuyordu. Dolayısıyla bu hat yerleşiklik ve göçerliğin ekonomik ve coğrafi koşullarla ilişkili olduğunu ortaya koyar.

İç Asya özelinde Tanrı Dağlarının kuzeyinde kalan alanda devlet merkezlerini kuran Türklerin ekonomileri hayvancılığa dayandığı için burada göçer toplum yapısının hüküm sürmesi olağan karşılanabilir. Göçerlikte bir diğer etken ise devletin bekasını hareket kabiliyetine bağlayan yönetim anlayışı olabilir. Muhtemelen bu anlayışla devlet erki ordugâh kaleleri dışında bir kent oluşumuna ortam sağlamamıştır. Yukarıda belirttiğimiz hattın güneyinde yaşayan Türkler ise yerleşik halklarla yoğun bir ilişkide bulunmuş ve birlikte yaşamışlardı. Hatta 4 ve 5. yüzyıllarda Hun devletinin ardılları tarafından Çin topraklarında kurulan devletler iki yüzyıl boyunca Louyang ve Chang-an gibi önemli Çin şehirlerini başkentleri yapmışlar ve buralarda önemli bir Türk nüfusu bulundurmışlardı. Bu hattın batısı boyunca var olan büyük kentler de tarih boyunca uzun süreler Hun, Göktürk, Türgiş ve Uygurlar gibi Türk devletlerinin hakimiyeti altındaydı ve bu kentlerin büyük kısmının en azından yönetici ve askeri sınıfını Türkler oluşturuyordu. Sonuç olarak Kuzey Türkistan'da güçlü zamanlarında

akın yapan güçsüz zamanlarında bozkıra çekilen Türkler göçer yaşam sürdürürken eski Türk inancına bağlı kalmışlardı. Güney Türkistan'da yaşayan Türkler ise yerleşikliği ve inanç değişimlerini yoğun bir şekilde deneyimlemişlerdi. Tüm bunlar Karabalgasun'un kuruluşu ile birlikte tamamen değişmiştir. Bu da bozkırda geri döndürülemez bir devrim niteliği taşır. Karabalgasun Türk dünyasının yerleşikliğe geçişinin mihenk noktasıdır. Bu noktadan sonra yerleşik yaşamın devletin bekasının bir sorunu olmadığı açığa çıkmıştır.

Tezimize temel oluşturmaya çalıştığımız bir diğer konu ise Türklerin inanç çevreleri konusudur. Türkler karşılaştıkları tüm inançlara kültürel açıklıklarıyla ilgi duymuşlar ve birçoğuna inanmışlardı. Tezimizin inanç ile ilgili bölümlerinde Çin'de kurulan Hun devletlerinin Budizm'i kabul ettiklerini bu inancın koruyucusu ve yayıcısı olduklarını aktarmaya çalıştık. Yine benzer şekilde bazı tarihi vesikalar Göktürkler döneminde devletin başında bulunan bazı kağanların Budizm'e ilgi duyduklarını göstermektedir. Göktürk devletinin Güney Batı Türkistan şehirlerindeki yöneticileri Budizm, Zerdüştlük ve diğer inançlar ile yakın ilişkiler kurmuşlardı. Bu yöneticiler söz konusu kentlerde bulunan inançların hamisi ve tapınakların banileriydiler.

Göktürkler dönemindeki Çin kaynaklarında aktarıldığı kadarıyla Kağanların yerleşik yaşama geçme isteklerini Budizm inancı ile bağdaştırdıkları dikkat çeker. Göktürkler döneminde bozkırda kent kurma eğilimleri ve istekleri ortaya çıkan bazı Kağanların ilk iş olarak inanç değişimi konusuna eğildikleri Çin kaynaklarında belirgindir. Ancak dönemin konjonktürü ve güçlü gelenekler söz konusu yerleşikliği ve inanç değişimini desteklemediği için bu durum gerçekleşmemiştir. İnanç değişimlerine dair girişimlerin tamamında politik bir yaklaşım da izlenebilir. Değişken Çin politikalarının Budizm'i dışladığı dönemlerde Göktürkler Doğu Türkistan'daki Budist nüfusu etkisi altına almak için Budizm'in koruyuculuğunu üstlenmişlerdi. Bu politika benzer bir şekilde Uygurların Maniheizm'i kabullerinde de kendisini gösterir. Doğuda Taoist (Konfisyusçu) Çin, Batıdan yükselen İslam ve Hristiyanlık inançlarına karşı yeni bir taraf yaratılarak Doğu Türkistan desteğinin sağlanması politikası Uygurların Maniheizm'i kabul edişlerinin nedenlerinden biri olmalıdır.

Uygur devletinde de gördüğümüz gibi Türk devlet anlayışı açısından yerleşiklik ile inanç arasında bir bağ kurmak sosyolojik olduğu kadar siyasi ve

ekonomik bir konu olmuştur. Türklerin etkileşim içerisinde oldukları Çin, İran, Hindistan devletleri ve Güney Türkistan kent devletlerindeki karşılaştıkları manzara tapınaklarla donatılmış zengin kentler, ticari ve zirai mallarla dolu depolarıyla Manastırlar ve halkı sosyolojik olarak birleştiren ve yöneten dini yapılanmaydı. Tüm bu manzara Türkleri inanç, ekonomi ve yerleşiklik arasında bir ilişki kurmaya yöneltmiş olabilir. O halde Türklerde inanç-kent ilişkisini incelediğimiz tezimizde kentin fiziki yapısı, konumu, planı ve diğer özelliklerinden önce Türklerin fikirsel olarak kentlilik ile bir inanç çevresinde olma gerekliliğini bir arada düşündüklerini söyleyebiliriz. Karabalgasun kentinin ilk kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgimiz mevcut olmamasına rağmen bu yerleşimin kent kimliği kazanmaya başlaması Böğü Kağan zamanına yani Maniheizmin kabulü ile aynı döneme denk gelmektedir. Bu da uzun süredir beliren bir isteğin ve bu isteğe yönelik öngördükleri yöntemin doğru olduğunu desteklemektedir.

İnanç ister göçer ister yerleşik olsun Türklerin yaşamlarının daima önemli bir parçası olmuştur. Orhun vadisi ve Ötüken'in ilk büyük Türk kentine ev sahipliği yapması da şüphesiz çok eski bir inancın ve geleneğin yansımasıydı. İnancın bir kentin konumuna etkisi inanç kent ilişkisindeki çok önemli bir aşamayı göstermektedir. Kut'un merkezi olarak görülen Ötüken'in eski Türk inancındaki önemi bu bölgenin Karabalgasun'un kuruluş yeri olarak seçilmesinde en büyük etken olmalıdır.

Uygurlar eliyle kurulan ilk Türk büyük şehri Karabalgasun'un kuruluş yerinin belirlenmesiyle başlayan inanç etkileri kent kurgusunu nasıl şekillendirmişti ve inancın bu kurguya ve kent yaşamına etkileri nelerdi? Öncelikle Karabalgasun'un kent kurgusuna değinecek olursak kentte kuzey güney yönlü bir imparatorluk caddesi, bu caddenin doğusunda kuzeyden güneye saray tapınağı, saray ve devlet binaları batısında yerleşim, ticaret ve tarım alanları vardı. Kent bir sur sistemi ile çevrelenmemişti.

Türklerin daha önce kentliliği deneyimlediği Luoyang, Chang-an, Koço veya Yar-hoto gibi kentlerde gördüğümüz merkezde büyük saray, çevresinde manastırlar, kamu binaları ve aksiyal caddeleri Karabalgasun kentinde göremiyoruz. Peki, kentliliği daha önce Çin ve Turfan bölgesinde deneyimlemiş olan Uygurlar neden buradaki kent modellerini kendi kurdukları şehirde kullanmamışlardı? Surlu ve

merkezi saraylı kurgu Türklerin Orduğlarının da planıydı buna rağmen sur ile çevrelenmemiş bir kent kurmalarını şu maddelerle açıklamaya çalışabiliriz.

1. Tüm konjoktürel şartlar lehlerineydi ve kendilerini tehdit edecek herhangi bir güç bulunmuyordu. Bu yüzden surlu bir şehir ile korunma ihtiyacı duymamışlardı.
2. Saray (HB1) ve tapınak (HB2) bir tarafını Orhun nehrine dayamış ve yüksek surlarla çevrelenmişlerdi. Bu durumlarıyla her iki yapı da bir saldırı karşısında korunaklı, savunulabilir ve önemli bir nüfusu içerisinde koruyabilir yapıları.
3. Diğer yerleşim alanları Dış mahaller (kıy) gibi gelişmişti. Ayrıca kentin kuzeyinde yer alan bir diğer orduğ olan MOR 13 (Resim 30) yapısı kuzeyden gelecek saldırılara karşı koruma sağlıyordu.
4. Kent çok kısa bir sürede yoğun bir nüfus göçüne uğramıştı. Kamu ve inanç yapılarını oluşturan doğu kesim ve yaşam alanlarını oluşturan batı kesim belirli bir planda kurgulanmış ancak hızlı nüfus artışı batı kısmın gelişmesinde plansız bir büyümeye sebep olmuştu.
5. Tüm bunların yanı sıra sarayı yerleşimden ayıran iç sur dış sur uygulamasının tercih edilmemiş olması belki de Türklerin Çin veya diğer kültürlerin katı monarşi değerlerinden ziyade daha toplumcu bir kültüre sahip olmasından kaynaklanıyor olabilir.

İnancın Uygur başkenti Karabalgasun'a etkilerini incelerken bu etkileri iki aşamada değerlendirmek daha doğru olacaktır. Dolaylı etkiler olarak vurgulayacağımız ve kent kurgusunu bir şekilde etkileyen sosyolojik, politik ve ekonomik unsurlardaki inanç etkilerini şu şekilde maddeleyebiliriz

1. Uygurlar bölge ticaretinin Soğdların elinde olduğunu biliyordu. Maniheizm'i kabul etmek ipek yolu boyunca ticaret yapan Soğdlarla simbiyotik ilişkinin temeli olacaktı.
2. Doğu ve batılardaki devletlerce dışlanan Maniheist Soğdların hamiliğini üstlenerek hem bölgedeki nüfuzlarını arttırmışlar hem de devletin ekonomik sıçramasını sağlamışlardı.
3. Uygurlar Budizm'in yaygın olduğu Beşbalık, Koço gibi kentlerin yanı sıra Çin içlerinde de Mani tapınakları yaptırarak bu tapınakları kendileri için

ticari politik merkezler haline getirmişlerdi. Bu tapınaklar ticaret için uygundu çünkü Çin devleti tarafından vergiden muaf tutulmuştu.

4. Uygurlar Maniheizmin kabul edilmesiyle birlikte kente gelen Maniheizt Soğdların politik ve ticari bilgilerinden yoğun şekilde yararlanmışlardı. Bunun yanı sıra Soğdlar kentçilik, mimari, sanat ve edebiyat gibi konularda da Uygurları ileriye taşımışlardı.
5. Maniheizt inancın gereği olan beslenme sistemi tarıma dayalı büyük bir gelişmeye sebep olarak üretim sistemini etkilemiş ve bizzat tapınağın üretim yapması tarımsal sistemin Soğdların bilgileriyle geliştirilmesine imkân vermişti.

Yukarıda saydığımız dolaylı etkiler ilk büyük Türk şehri olan Uygur başkenti Karabalgasun'un kuruluşunda ve gelişmesinde en önemli yapı taşı oluşturmuştur. Maniheizmin devlet dini olarak kabul edilmesi ve beraberinde gelen Soğd etkilerinin artması ve Karabalgasun'un kent kimliği kazanarak gelişmesinin aynı döneme (8. yüzyılın ikinci yarısı) denk gelmesi konumuz özelinde çok anlamlıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Soğdların ticari bilgileri, tarıma dayalı Mani beslenme diyeti ile birleştiğinde Karabalgasun Uygurların ve bölgenin en önemli ticaret merkezi haline dönüşmüştür. Bu ticari dönüşüm aslında Karabalgasun'un büyük bir kent olmasının ana unsurudur. Uygur devletinin tüm yönleriyle aynası olan Karabalgasun'da bu dolaylı etkiler tarım ve ticaret alanlarıyla ve ekonomik gücün getirdiği abidevi dini mimariyle kendini ortaya koymuştur.

“Doğrudan etkiler” olarak vurgulayacağımız Maniheizt inancın Karabalgasun'u fiziki olarak etkilediği kurgu, konum ve silüete olan etkilerini ise beş maddede toparlayabiliriz.

1. Uygurlar Karabalgasun'un en abidevi yapısı olan ve mani tapınağı, pagoda, atalar tapınağı ve stupaları da bünyesinde barındıran saray tapınak kompleksini oldukça anıtsal yaptırarak devletin ihtişamını bir inanç kompleksiyle ortaya koymuşlardı.
2. Nitekim, yönetim merkezini tanımlayan sarayın çok daha mütevazı ölçekte yaptırılmış olması dinsel bir devlet anlayışına işaret eden bir diğer önemli veridir.

3. İnanç ile dolaylı ilişkili ekonomik kalkınma devletin kent imarına kaynak sağlamış, ekonomik iyileşmenin getirdiği çekim kentin nüfusunu hızla arttırmış bu da kent gelişimini desteklemiştir.
4. İnançın getirdiği tüketim alışkanlıkları ve Soğdların tarım kültürü tarımsal üretim alanlarının oluşumunu sağlamış bu da kent çevresini şekillendirmişti.
5. Tapınak ile yerleşim alanının arasında genişçe bir alanın boş bırakıldığı görülür. Bu alan daha geç dönemlerde göreceğimiz Türk İslam kentlerindeki ibadethane çarşı doğal birlikteliğinin öncüsü gibidir.

Yukarıda aktardığımız maddeler ışığında inancın kentte izlenebilir fiziksel etkilerini detaylandırabiliriz. Kent; kuzeyden güneye doğru doğu blokta tapınak, saray ve kamu binaları, batı blokta ise yerleşim, üretim ve tarım alanlarından oluşmaktaydı. Bu noktada inancın kentteki etkilerini kent kurgusu, tapınak, ticaret ve üretim sıralamasında ele alabiliriz.

Öncelikle kent planı içerisinde saray tapınağının konumu özel olarak planlanmış gözükmemektedir. Tapınak Türkler için gücün ve kutsiyetin konumu olan kuzeye yerleştirilmişti, imparatorluk caddesine, saraya ve yerleşim alanına hâkim bir noktadaydı ve giriş kısmı Orhun nehri yönünden verilmişti. Oldukça yüksek duvarları, çevresindeki stupaları ve merkezindeki şehrin muhtemelen her yerinden görülebilen pagodasıyla kentin kimliği niteliğindediydi. Saray tapınağı eski Türk Kurgan (Orduğ, kale) mimari geleneğine uygun olarak kareye yakın dikdörtgen, yüksek duvarlı ve çevresi bir hendekle çevrelenmiş olarak büyük oranda kerpiç malzemedен inşa edilmişti. Coğrafi olarak kentin en korunaklı kısmı olan kuzey batı noktasına inşa edilen saray tapınağının Karabalgasun'un kent kimliği kazanmasından önce Orduğ olarak inşa edilen ilk yapı olması muhtemel görünür. Maniheizmin 8. yüzyılın ikinci yarısından (762) sonra kabul edildiğini biliyoruz. HB2 yapısı olarak adlandırılan saray tapınağında yapılan radyo karbon incelemeleri ise bize 7-9. yüzyılları işaret etmektedir. Bu da bu düşüncemizi destekler.

Kaleden veya ordugâhtan gelişen kent örneklerini Çin sınır şehirlerinde, Doğu Türkistan'da incelediğimiz Koço ve Yar-Hoto'da ve bazı ilk İslam (Basra, Küfe, Şiraz, Fustat, Kahire ve Kayrevan) kentlerinde de görmekteyiz. Ordugâh kent

dönüşümlerinde gördüğümüz gibi Karabalgasunda da ekonomik ve siyasi gelişmeler yerleşimin hızla kente dönüşmesine olanak sağlamış olmalıdır. Dolayısıyla daha sonra saray tapınağı olarak işlev görmüş HB2 yapısının orduğ olarak inşa edildiğini düşünmekteyiz. Bu yapı kentin en güvenli noktası olan kuzeydoğuda yer alır. Kent bu noktadan (Coğrafi sebeplerin de etkisiyle) güney batı yönüne doğru gelişmiştir. Neticede Karabalgasunda saray ve tapınak merkezli çevre surlu bir kent gelişimini görememekteyiz. Bu da ilk yapıların kuruluşu sırasında büyük bir kent kurgusu oluşturmak amacıyla yola çıkılmadığını göstermektedir.

Maniheizmin kabulünden sonra ek yapılarla genişleyen ve son görünümüne kavuşan saray tapınağı; güneybatıdan kuzeydoğuya doğru ön avlu, ana mekan, ek yapı ve çevresinde sıralanan stupalardan oluşur. 360×404 m toplam alana ve 12 metrelik duvarlara sahip yapının ana mekanı 200×200 ölçülerindedir. Yapının orduğ olarak inşa edildiği ilk dönemde yalnızca ana mekan dediğimiz kare yapı ve çevresinde hendek bulunuyor olmalıdır. Ön avlu ve ek yapı daha geç bir döneme tarihlenebilir. Ana yapı içerisine girildiğinde bir ön avlu bulunur. Ön avludan tören avlusuna geçilir. Bu avlunun iki yanında yapı sıraları yer alır. Yapı sırasının orta aksinde yatay yerleştirilmiş bir Maniheist tapınak onun ardında ana tapınak odası ve pagoda yer alır. Tören alanının çevresinde duvar boyunca uzanan olasılıkla revak benzeri üzeri örtülü bir çevre koridoru düzenlenmiştir. Bu revak sırası ile tören alanı binalarının arasında da genişçe bir alan uzanır.

Pagoda ve tapınak alanlarının yerleşiminde Budist mimariye göre Maniheist tapınaklarda yeni bir yorum ortaya koyulduğu görülür. Erken dönem Çin Budist manastır plan düzeni geleneğine göre pagoda doğrudan giriş kapısının karşısında bulunur ve onun ardında altın salon olarak adlandırılan Buda salonu yani tapınak ve onun ardında da nihayet rahipler için toplantı ve eğitim salonları bulunurdu. Karabalgasun Maniheist kompleksinde ise Budist manastır düzeninden farklı olarak pagoda ile tapınak yapısının yer değiştirmiş olduğunu görmekteyiz. Bu değişimin yanı sıra pagodanın önüne alınan tapınak yapısında da değişimler görülür. Budist manastırdaki Buda salonu burada yerini pronaos-naostan oluşan mimariye bırakır. Avlu cephele yatay uzanan geniş yapı kutsal kitap ve resim salonu olarak işlev görüyor olmalıdır. Pronaos işlevli bu salonun ardında daha küçük boyutlu naos bulunur. Burası rahiplerin kullanımına özel bir Mani heykel ya da rölyef odası olmalıdır. Maniheist

tapınak düzendeki pronaos naos düzeninin Soğdların ana yurtlarından taşıdıkları bir düzen olması muhtemel görünür. Soğdiyanada Margiana ve Baktriya krallıkları dönemlerinde inşa edilen antik tapınaklarındaki düzen Soğdlar tarafından İç Asya'ya taşınmış görünmektedir. Maniheist tapınakların diğer unsurları olan oruç salonu, tövbe salonu, okuma ve öğrenme salonu, hasta salonu ve seçkinlerin yaşadığı odalar HB2 yapısında çevre yapıları olarak şekillenmiştir.

Tapınakta sürdürülen kazılarda ulaşılan yapıların temel teknikleri, kiremit tarzları, sütun altlıkları, tuğla kullanımı gibi veriler Çin, İran, Budist ve Türkistan mimari geleneği izlerini yoğun olarak taşımaktadır. Buna karşın tuğla ve kiremitler üzerindeki yerel damgalar görülür. Hem Türklerin hem de Maniheizmin senkretik (sentezci) yapısı bu etkileşimlere izin vermiştir. Dolayısıyla Maniheist mimari kendi öz değerlerinden izler taşısa da Doğu Türkistan ve Çin Budist mimari şemasında plan olarak baskın olamadığı düşünülebilir.

Pagoda ise geniş temel alanı ile dikkat çeker. Bu temel üzerinde döneminin Çin kentlerindeki yüksek pagodalar ile kıyaslanabilecek yüksekliğe sahip bir pagodanın inşa edilmiş olduğu düşünülebilir. Pagoda'nın inşası hakkında Karabalgasun kitabesinin Soğdca yüzünün 19-22 satırlarında muazzam ve büyük bir anıt yaptırıldığı şeklinde bahsedilir. Bu da pagodanın 762 yılından sonra yapıldığını gösterir. Yine de temel yüksekliğinde korunabilmiş pagodanın mimari detayları hakkında kerpiç malzeme kullanımı detayından öteye yorum yapılamamaktadır.

Muhtemelen HB2 yapısının orduğ olarak yapıldığı ilk dönemde merkezinde geleneksel olarak kurulan Kağan çadırı bulunmaktaydı. Yine de yapı içerisinde yürütülen kazılardan anlaşıldığı üzere köşe kale olarak adlandırılan atalar tapınağı olduğunu önerdiğimiz alan benzeri mimari yapılar da bulunmaktaydı. Bunun için Karabalgasun kitabesinde geçen ibareleri dayanak alabiliriz. Bildiğimiz kadarıyla Uygurlarda Maniheizm öncesinde yaygın olarak Eski Türk İnancı ve Budizm'e rastlanmaktaydı. Yine kitabeden anlaşıldığı üzere Karabalgasunda bu inançlara dair totem, put ve ritüel alanları bulunmaktaydı. Kağan kitabenin Çince yüzü 9. satırında Maniheizmin kabulü öncesi Uygur inançlarını şeytan heykelleri, cinlere dua ve şeytana tapma olarak niteler. Kitabenin Soğdca yüzü 9 ve 12. Satırları arasında ise Maniheizmin kabulünden sonra Xartak... Ku adlı yerdeki putların ateşte yakılmasından bahsedilir. Buradan yola çıkılarak HB2 yapısının Maniheist kutsal alanı

olmasından önce de dinsel bir mimariye ev sahipliği yaptığı önerilebilir. Putların yakılması ve duvar resimlerinin kazınması ani ve şiddetli bir inanç değişimini gösterdiği gibi kazılar sırasında bu eski inanç mimarisinin yerini ve işlevini açığa çıkarmayı da ne yazık ki imkânsız kılmıştır. Yine de bu kayıtlar yerleşimin kent kimliği kazanmasından önce inancın en temel mimari oluşumda bile kendisine yer bulduğunu göstermesi açısından önem taşır. Diyebiliriz ki Türkler orduğları içerisinde kağan çadırı kurduklarında bile Buda veya atalar kültüne ait heykelleri içerisinde tuttıkları bir ritüel alan inşa ediyorlardı. Biz köşe kale olarak adlandırılan yapının mimari detaylarına ve inşa verilerine bakarak Manihaizm'den önce inşa edildiğini ve yapının Budist veya Atalar kültüne ait bir tapınak olduğunu önermekteyiz.

İnancın kentteki fiziki etkilerinden önemli bir tanesi de saray yapısının inşa edilmesidir. Daha önce devlet yöneticisi ve ordu komutanı olarak görev yapan Kağanlık makamı Manihaizm'le birlikte dinin yayıcısı, Mani'nin tezahürü gibi sıfatlar almıştır. Alışılmışın dışında bir davranış olarak Bizzat Böğü Kağan'ın rahiplerin önünde diz çökmesi ve rahiplerin ona *dinin yayıcısı, Mani'nin tezahürü* unvanlarını vermeleri dikkat çekicidir. Bu bir nevi seküler devletten dini devlete geçişin göstergesidir. Büyük orduğ yapısının Mani tapınağı kompleksi olarak tahsisi ve onun hemen yanına daha mütevazı bir saray yaptırılması inancın kent kurgusuna etkisinin yanı sıra devlet temelindeki derin etkisini de gösterir.

Konya, Sivas, Tokat gibi Selçuklu kentlerinde kentin genişleme yönüne dini temelli cami, külliye, tekke gibi yapılar öncülük etmiştir. Ancak bu kentler var olan bir kentin fethi sonrası için birer örnektir. Karabalgasun'da saray tapınağının yanı sıra alçak bir duvar ile çevrelenmiş konut alanının (HB3) içerisinde tapınak planına uygun bazı yapı temelleri bulunmuştur. Bu yapıların gelişen nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş tapınaklar olduğunu düşünebiliriz. Karabalgasun'da yerleşimin planlanmasında birincil olarak ibadethane mi yoksa konut mu yer alıyordu yoksa bu birlikte planlanmış bir kent kurgusunun sonucu muydu bilemiyoruz. Yine de Koço, Yar-Hoto ve büyük Çin kentlerinde olduğu gibi konut alanlarının içerisinde daha küçük boyutlu tapınak uygulamalarının Karabalgasun'da da görülmesi olağandır. HB3 konut alanı incelendiğinde kent sınırlarının kuzey batı yönünde geliştiği ve bu plan içerisinde tapınak alanlarının merkezi bir rol oynadığını görebiliriz. Bu yerleşim alanının Maniheizmin kabulünden yani 8. yüzyılın son çeyreğinden itibaren

şekillendiğini gösterir. Bu ise Karabalgasun'un kent kimliği kazanma sürecini Maniheizm ile birlikte gelen ekonomik gelişmeye bağlama düşüncemizi destekler.

Saray tapınağının kuzey batısı ile konut alanı (HB3) duvarları arasında geniş bir alanın kent planlaması yapılırken boş bırakıldığı görülmektedir. Bu alanın imparatorluk caddesinin başlangıcında yer alması bir tören alanı fikrini akla getirir ancak bunun için geniş tapınak avlusunun kullanıldığını düşünmek daha uygun bir öneri olabilir. Bir diğer fikir ise bu boş alanın kentin çarşısı olarak görev almış olabileceğidir. Bu açıdan bakıldığında öncüller olarak gördüğümüz Çin ve Turfan kentlerinde sıklıkla karşılaşmadığımız ancak Soğd etkileri taşıyan Koço gibi kentlerde örneğini gördüğümüz çarşı alanı uygulamasını burada görmekteyiz. Karabalgasunda tapınak ve çarşı alanının yan yana yer almasını İslam kentlerinde de görmekteyiz. İbadethane-çarşı doğal birlikteliği daha sonraki Türk İslam kentlerinin de bir özelliği olarak devam etmiştir. Çarşı Pazar alanlarının kent surlarının dışında olduğu dönemden sur içine geçtiği dönem daha geç bir tarih olarak kabul edilse de Karabalgasun'da çarşının tapınak alanı ile konut alanının arasında yer alması bu gelişimin oldukça erken bir safhasını oluşturur. Kent tapınak, saray ve pazar alanının yani devletin siyasi, inanç ve ekonomik temelini bir arada yer aldığı bir uygulama olarak Doğu kent biçiminden çok Batı Asya kent biçimine daha yakındır. Bu da Karabalgasun'daki Maniheist Soğd etkisi ile açıklanabilir.

Karabalgasun kentinin gelişimi siyasi güç ile birlikte ekonomik çekim merkezi haline geldiği 8. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlamış olmalıdır. Benzer gelişimi daha sonra Selçuklu döneminde de görmekteyiz. Selçuklularda kentsel gelişme siyasi güçlenme sonrası ticaretin yoğunlaşmasıyla birlikte 13. yüzyılda ortaya çıkar ve Konya gibi şehirlerde sur dışı gelişme gerçekleşir. Karabalgasunda da bu gelişme hattında sırasıyla saray yapısı, konut alanı, ticaret ve tarım alanları ortaya çıkmış olmalıdır.

Maniheizmin doğrudan veya dolaylı en büyük etkisini Soğdların Uygurlara katkıları olarak ele alabiliriz. Bu katkılardan en önemlisi ise ekonomik kalkınma düzeyindeki etkileridir. Bu ilişki ağının başlangıç noktası Maniheizm ile başlayan Uygur-Soğd ilişkisidir. İkinci adım Soğd ticari katkısının ekonomik büyümede olan etkisi ve bu ekonomik gelişmenin kent oluşum ve gelişim sürecine katkısıdır. Üçüncü adım ise yine ekonomik artı değerini dini mimariye kaynak oluşturmasıdır. Bu kaynak

aktarımıyla inşa edilen tapınak, pagoda gibi abidevi yapılar kent silüetinin en önemli unsurları olmuştur.

Devletin sermaye birikimi kent yatırımını destekleyebilecek noktaya geldiğinde saray, tapınak ve konut alanları imar edilmiş ve halk Karabalgasun'a akın etmiş olmalıdır. Maniheizmin bitkisel beslenme diyeti, Soğd tarımsal üretim bilgisi ve tapınakların bizzat üretime katılması Karabalgasun çevresinde tarım alanlarının gelişmesine sebep olmuştur. Yine de bu tarım alanlarının taş duvarlarla çevrelenmiş olması hayvancılığın devam ettiğine de işaret eder. Tarımsal üretimin büyük miktarlara ulaşması ve hayvancılığın devamı yerleşik halkın besin ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılıyor olmalıdır. Bunun yanı sıra ticaret, vergi ve ganimet gelirleri devlet kasasını fazlasıyla doldurmuştur. Geleneksel Türk devlet gelir kalemleri vergi, ganimet ve hayvancılıktır. Bu kalemlerin yanına Manihaizm'le ilişkili tarımsal üretim ve Maniheist Soğdların katkılarıyla artan ticari gelir eklendiğinde Karabalgasun'un nasıl kısa sürede büyük bir kente dönüştüğünü anlaşılabılır.

Sonuç olarak Uygurlar tüm konjonktürel şartların lehlerine olduğu bir dönemi oldukça başarılı askeri ve siyasal politikalarla değerlendirmeyi bilerek büyük bir devlet kurmuş, Türk tarihinde çok önemli büyük bir kentin kurucusu olmuşlardır. Bu politik başarıların belki de en önemlisi ise Maniheizmin kabulüyle sağlanacak çıkarların iyi analiz edilmiş olmasıdır. Maniheist Soğdlarla sağlanan çıkar ilişkisinin iyi değerlendirilmesi büyük bir ekonomik kalkınmayı beraberinde getirmiştir. Bu kalkınma Karabalgasun'un oluşum ve gelişim sürecinin temel taşı olmuştur. Maniheizm kentin en abidevi yapısını şekillendirmiş, kent kurgusunda başköşeye oturmuş ve pagodasıyla kentin silüetini değiştirmiştir. Maniheist beslenme diyeti, tapınağın üretime katılması ve soğd tarımsal üretim bilgisi Karabalgasun kentinin çevresindeki tarım alanlarını oluşturmuştu. Tüm bunlar bozkırdaki kent ve tarım devriminin başlangıcıydı. Karabalgasun kentinin oluşum sürecinde Uygurların plan, yerleşim veya daha özel bağlamda teknik ve malzeme açısından Çin, İran, Soğd ve Doğu Türkistan mimari kaynaklarından etkilendiğini ve yeni bir yorum ortaya koyduklarını söylemek doğru olacaktır. Tarihleri boyunca Türklerin kültür, inanç, yerleşiklik ve gelişmeye hızlı uyum gücü bu kentte kendini çok başarılı bir şekilde ortaya koymuştur.

İlk büyük Türk kenti olan Karabalğasun yüzyıldan kısa süren Uygur devleti tarihinde yüksek bir kültüre ev sahipliğı yapmıştı. Burada ortaya konulan kültür ve kentlilik düzeyi Türklerin yaşadığı kültürel gelişimin bir özeti niteliğindedir. Bunun yanı sıra Uygur kültürü yıkılışlarından sonra yüzlerce yıl tüm Asya'da mimariden edebiyata kadar pek çok alanda etkisini sürdürmüştür.

Türkler Uygurlara kadar zenginliğı şehirlilikle, şehirliliğı de inançla bağdaştırmışlardır. Bu sebeple Uygur kenti Karabalğasun'un gelişim basamakları bu adımlara uygun görünür. Şartların tümüyle uygun olduğu noktada inanç değışiminde tereddüt göstermemişler, bu değışimin getirilerini tüm yönleriyle değılendirmişlerdir.

Soğdların Uygurlara olan ekonomik ve ticari katkıları dolaylı da olsa Manihaizm'le alakalıdır. Uygur-Soğd ilişkisi Maniheizmin kabulü ile perçinlenmiştir. Karabalğasun'da ilk kale yerleşiminin kutsal Ötüken yakınında kurulmasıyla başlayan inanç etkileri devletin ihtişamının ortaya koyulduğu pagoda ve tapınak kompleksi inşasıyla devam etmiştir. İktidar gücünün nişanesi olarak Çin içlerinde de Mani tapınakları yaptırmışlardır. Yine de Karabalğasun Koço, Yar-hoto veya büyük Çin kentleri gibi çok sayıda tapınak yapısına sahip değıldir. Ancak yüzyıllarca süren inanç etkisi ile şekillenmiş bu kentlerin yanında Karabalğasun'un bir yüzyılda ulaştığı nokta önemlidir. Hele ki kurucularının büyük oranda göçer kültüre sahip bir gelenekten geliyor olması bu önemi arttırır.

KAYNAKÇA

ABUDUKELİMU, Bumairimu, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara, 2011.

AÇIKGÖZ, Ali, “Uygur Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü”, *Asia Minör Studies*, Cilt: 4, Sayı 8, 2016, s. 1-7.

AKA, İsmail, “Timurlular”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya, 2008, 171-192.

ALYILMAZ, Cengiz, “Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 13, 2003, s. 11-21.

AMANOĞLU, Ebulfez, Kulu, “Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Unvanları Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, 2001, s. 151-155.

ARDEN-WONG, Lyndon, “Tang Governance and Administration in the Turkic Period” (Türk Döneminde Tang Yönetimi), *Journal of Eurasian Studies*, Volume VI, 2014, s. 9-20.

“Some Thoughts on Manichaean Architecture and Its Applications in The Eastern Uighur Khaganate” (Doğu Uygur Kağanlığında Maniheizt Mimari ve Uygulamalarına İlişkin Bazı Düşünceler), *Silk Road Studies*, Sayı 18, 2016, s. 181-253

ARDEN-WONG, Lyndon A., ARZHANTSEVA, Irina A., ve INEVATKİNA Olga N., “Reflecting on the Rooftops of the Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles”, (Çatılara Yansıyan Doğu Uygur Kağanlığı: Uygur Çatı Kiremitlerinin Bir Ön İncelemesi), *University of Pennsylvania Department of East Asian Languages and Civilizations Sino-Platonic Papers*, Number 258, (online ISSN: 2157-9687) Philadelphia, USA, 2015.

ARIK, M. Oluş, “Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, *Anadolu*, Sayı 11, 1967, s. 57-99.

ARZHANTSEVA, I., INEVATKİNA, O., ZAV’YALOV, V., PANİN, A., MODİN, I., RUZANOVA, S., ve HÄRKE H., “Por-Bajin An Enigmatic Site of the Uighurs in Southern Siberia”, (Sibirya’da Esrarengiz Bir Uygur Sitesi: Por-Bajin), *The European Archaeologist*, Sayı 35, 2011, s. 6-11

ATALAY, Besim, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi- I, II, III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

AYDEMİR, Adem, “Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 187, 2010, s. 197-222.

AYDIN, Erhan “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, *Turkish Studies*, cilt 2-4, (2007a), s. 1262-1270

_____*Şine Usu Yazıtı*, Karam Yayınları, 2007b.

_____*“Baybalık kentinin yeri, yapılış tarihi ve amacı üzerine değerlendirmeler”*, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/4, (2008), s. 156-168.

BAŞ, Mustafa, “Türk Ortodoks Kilisesi ve Geleceğe İlişkin Düşünceler”, *Dinler Tarihi Araştırmaları (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara)*. Cilt 3, 2002, s. 477-485.

BAYAR, Dovdoyn, “Moğolistan’da Eski Türklere Ait Yeni Arkeolojik Buluntular”, (çev. Nurdin Useev), *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/1, 2012, s. 6-25

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi II*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007

BAYKARA, Tuncer, “Eski Türk Ziraat Hayatı Üzerine Bazı Bilgiler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı.6, 1991, s. 1-23.

BAYKUZU, Tilla Deniz, “Merkezi Çin’de Kurulan Hun Devletleri: I İlk Chao (Han) Devleti (M.S. 304-M.S.329)”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 12, 2004, s. 5-23.

_____*“V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm”*, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 34, 2007, s. 193-214.

_____*“Geç Dönem (IV-V.yy) Hun Devletlerinde Saray Yapıları”*, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına, Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, İstanbul, 2008a, s. 93-115.

_____ “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, Sayı 44, 2008b, s. 195-210.

_____ “Geç Dönem (IV.- V. yy) Asya Hun devletleri sikkeleri”, *Tarih Dergisi*, Sayı 45: 2008c, s. 1-26.

“Bir Hun başkenti: T’ung-Wan Ch’eng”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 3, 2009, 110-126.

BEDİRHAN, Y. ve ÖZTOP, F., “İpek yolu bağlamında Gök Türkler devrinde Çin’in Türkistan’ı istila politikası”, *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 2, 2015, s. 299-307.

BEMMANN, Jan, “Was The Center of the Xiongnu Empire In The Orkhon Valley? (Hun İmparatorluğunun başkenti Orhun vadisinde miydi?)”, *Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia, Bonn Contributions to Asian Archaeology*, Bonn, Volume 5, 2011, s. 441-462.

BEMMANN J., AHRENS B., GRÜTZNER C., KLINGER J., KLITZSCH N., LEHMANN F., LINZEN S., MUNKHBAIYAR L., NOMGUUNSUREN G., OCZIPKA M., PIEZONKA H., SCHÜTT B., SARAN S., “Geoarchaeology In The Steppe: First Results Of The Multidisciplinary Mongolian-German Survey Project In The Orkhon Valley (Steppe jeoarkeoloji: Orhun Vadisinde Moğol Alman Multidisiplin YüzeY Araştırması Projesi İlk Sonuçları).” *Central Mongolia Studia Archaeologica Instituti Archaeologic Academiae Scientiarum Mongolica*, Fasciculus 5, 2011, s. 69-97

BEMMANN, Jan; LEHNDORFF, Eva; KLINGER, Riccardo; LINZEN, Sven; MUNKHBAIYAR, Lkhagvadorj; OCZIPKA, Martin; PIEZONKA, Henny ve REICHERT, Susanne, “Biomarkers in Archaeology Land Use Around the Uyghur Capital Karabalgasun (Uygur Başkenti Karabalgasun’da Arkeolojik Arazi Kullanımındaki Biyobelirteçler)”, *Orkhon Valley, Praehistorische Zeitschrift*, Volume 89 (2), Mongolia: 2014, s. 337-370.

BİLİCİ, Kenan, *Anadolu ve Öncesi Türk Kültür ve Sanatı*, İslamiyet’in Kabulünden Önce Türk Sanatı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009

CAFEROĞLU, Ahmet, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Sayı 4, İstanbul 1934, s.1-43.

_____ *Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968

CEZAR, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İş Bankası Yayınları, 1977

CLAUSON, Gerard, “Türk “Runik” alfabesinin kökeni”, (çev. Dinçer Apaydın), *Dil Araştırmaları*, Sayı 11, 2012, s. 163-183.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2003.

ÇAĞATAY, Saadet ve TEZCAN, Semih, “Tanıtmalar: Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi Soğtça Bugut Yazıtı”, *Belleten*, Ankara, 1976, s. 245- 252.

ÇEŞMELİ, İbrahim, “Orta Asya Camilerinde Tipoloji”, *Sanat Dünyamız*, Sayı 103, 2007, 314-333.

_____ “Bronz Çağından Erken Orta Çağa Orta Asya Tapınakları”, *Art-Sanat*, Sayı 1, 2014, 19-33

_____ “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller İle İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)”. *Art-Sanat*, Sayı 3, 2015, s. 45-96.

DÄHNE, Burkant, “Karabalgasun-City Layout and Building Structures (Karabalgasun Şehrinde Yerleşim ve Bina Yapıları)”, *The Ruins of Kocho: Traces of Wooden Architecture on the Ancient Silk Road*, 2016, s. 35-41

DÄHNE, Burkant ve ULAMBAYAR, Erdenebat, “Archaeological Excavations in Karabalgasun by K. Maskov during Kotwicz’s Expedition of 1912: A New contribution to research history of the capital of the eastern Uighur khaganate (1912 de Kotchwicz seferinde K. Maskov tarafından Karabalgasun’da yapılan arkeolojik kazılar)”, 100th Anniversary of W. Kotwicz’s Expedition to Mongolia in 1912, *Polish Academy Of Arts And Sciences*, 2012, s. 245-263.

DÄHNE, Burkant ve HÜTTEL, Hans-Georg, “Ausgrabungen in Karabalgasun 2009 und 2010 (Karabalgasun 2009-2010 kazıları)”, *ZAAK (Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen)*, Sayı 4, 2012, s. 419-432

DALKIRAN, Ahmet, “İslamiyet Öncesi Türk Sanatında Şamanizm’in Etkisi”, *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 25, 2008, s. 371 -390

DAN, Jennifer Marie, “Manichaeism and its Spread into China (Maniheizm ve Çin’de yayılması)”, *University of Tennessee Honors Thesis Projects*, University of Tennessee, Knoxville: 2002, Sayı 4, s. 1-28

DEMİR, Mustafa, “Türk İslam Medeniyetinde Şehirleşme”. *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, 2003, s.156-165

DEMİR, Nurettin ve YILMAZ Emine, “Uygur Edebiyatı (VIII-XIV. Yy) –Nesir”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt 1, 2001, s.146-168

DÖNMEZ, Süleyman, “Uygarlık ve Medeniyet Kavramlarının Ayırıştırılması Üzerine Bir Deneme”, *Türk Yurdu Dergisi*, Kasım 2016, Sayı: 351, s. 20-25

EBERHARD, Wolfram, “Toba'lar Etnik Bakımından Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Çev. İkbal Berk, Cilt 1, Sayı 2, 1943a, s. 19-32

_____ “Eski Çin Kültürü ve Türkler, (çev. İkbal Berk)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 4, 1943b, s. 19-29

EKER, Süer, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdc, *Türkbilig*, Sayı 24, 2012, s. 77-92.

EKREM, Erkin, “Kao-Ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4/7, 2007, s.5-32.

ELİADE, Mircea, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (çev. Ümit Altuğ), İmge Kitabevi, 1994.

ELMALI, Murat, “Eski Uygur Türkçesinde Üçüncü Günaha Ait Belgeler”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 1, 2013, s. 37-54.

ERARSLAN, Alev, “Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi”, *Megaron*, 7(3): 2012, s.145-160

ERDENEBAAT, Ulambayar, “Uighur Ceramic Potteries (Uygur Seramik Çömlekleri)”, *Ancient Ceramic Potteries of Mongolia*. Ulaanbaatar, 2016, s. 178-197

ESİN, Emel, “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 10-11, 1968, s.135- 215.

_____ “Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 18, 1976, s. 79-140

_____ *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*. Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b ' den Ayrı Basım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul: 1978.

FASSBINDER, J.W.E., LİNCK, R., FRANKEN, C., “Karabalgasun: The Uigurian Capital In The Orchon Valley, Mongolia. Preliminary Results And First Tests With Magnetometer Prospection (Moğolistan Orhun vadisindeki Uygur başkentinde manyometrik prospeksiyon denemeleri ve ilk sonuçları)”, *Archaeological Prospection Proceedings Of The 10th International Conferance Vienna*, Vol.10, 2013, s. 147-149

FRANKEN, C., ERDENEBAAT, U., BARBAYAR, T., “Erste Ergebnisse der Grabungen des Jahres 2013 in Karabalgasun und Karakorum/Mongolei (Karakorum ve Karabalgasunda 2013 Yılı Kazılarının İlk Sonuçları)”, *Zeitschrift Für Archäologie Aussereuropäischer Kulturen*, Band 6, 2014, s. 355-372

GABAİN A. Von, “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış (I Stepte Yaşayan Köktürkler)”, (çev. Saadet Ş. Çağatay), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, 1944, s. 685-696

_____ “Köktürklerin Tarihine Bir Bakış (III Şehir gözüyle step)”, (çev. Saadet Ş. Çağatay), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, 1950, s. 373-379

_____ “Eski Türkçe Brahmi Metinlerinin Yazıcıları”, (Çev. Hayriye Gül), *Dil Araştırmaları*, Sayı 12, 2013, s. 215-220

GAN, Lin, “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, (Çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı 4, 2000, s. 361-374

GAUBATZ, Piper, “Mosques and Markets: Traditional Urban Form on China’s Northwestern Frontiers (Çin’in kuzeybatı sınırında kentsel gelenek: Cami ve Pazar)”, *Traditional Dwellings and Settlements Review*, Vol. 9, No. 2, 1998, s.7-21

GÖMEÇ, Saadettin, “Terhin Yazıtı’nın Tarihi Açından Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 17, Sayı 28, 1996, s. 71-84

_____ “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 4-5, 1998, s. 38-51

_____ “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları üzerine”, *Tarih Araştırma Dergisi*, Cilt 20, Sayı 31, 2000, s. 51-92

_____ “Eski Türk İnanç Üzerine Bir Özet”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 21, Sayı 33, 2003, s.79-104

_____“Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü”, *Kuruluş Ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007) Sakarya*, 2008, s. 31-46

_____“Divanü Lûgat-İt-Türk’de Geçen Yer Adları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46, 2009, s. 1-34

_____ *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, 5. Baskı, 2015.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*. (çev. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, 1980

GUÉNON René, “Siyah ve Beyaz (sembolizmi)”, (çev. ve notlandıran Sadık Kılıç), *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 23, 2005, s. 217-222

GÜL Bülent, “Moğolistan’da Türkolojinin Gelişimi ve Moğolistan’da Yapılması Gereken Türkoloji Çalışmaları Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Sempozyum Bildirileri Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Ankara, 2006, s. 203-219

GÜNGÖR, Süleyman, “Uygurların Kente Yerleşmesi ve İdik Kut Şehri Hoço”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı 18, 2000, s. 3-19

GÜNGÖR, Harun, “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 6, 1989, s.81-94

_____“Geleneksel Türk Dininden Anadolu’ya Taşınanlar”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildirileri*, 2007, s.1-6

GYATSO, Karma, Yönten, “Understanding The Chinese Buddhist Temple (Çin Budist Tapınakları Anlamak)”, *The Sumeru Press*, Ontario, Canada, 2010.

HAYASHĪ, Toshio “Karabalgasun”, *Ansiclopedia Iranica*, Vol. XV, Fasc. 5, 2010, s. 529-530 (<http://www.iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-site>)

HE, Liqun, “Buddhist State Monasteries in Early Medieval China (Çin Erken Ortaçağ Budist Devlet Manastırları)”, *A Dissertation Presented to the Faculty of Philosophy of Heidelberg University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*, 2013

HUNKAN, Ömer, Soner, “X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya’da Türkler ve İslam (Nüvizmatik Veriler ve İslam Kaynaklarına Göre)”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, Ankara, 10-15 Eylül, 2007, s.1615-1629

HÜTTEL, Hans-Georg ve DÄHNE, Burkant, “Ausgrabungen in Karabalgasun 2009 und 2010”, (Karabalgasun 2010 Kazıları). *ZAAK (Zeitschrift für Archäologie Außereuropäischer Kulturen)*, Sayı 4, 2012, s. 419-432.

IOANNİDES, Yannis and ZHANG, Junfu, “Walled Cities in Late Imperial China (Çin Geç İmparatorluğunda Surlu Kentler)”, 2017, s.1-43 (*Journal of Urban Economics*, http://wordpress.clarku.edu/juzhang/files/2016/03/WalledCities_JUE.pdf)

İNAN, Abdülkadir, *Eski Türk dini tarihi*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976

_____ Makaleler ve İncelemeler, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Cilt:1, 1998

İNAYET, Alimcan, “Divanü Lûğat-it-Türk’te Geçen “Çin” ve “Maçin” Adı Üzerine”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4, 2007, s. 1174-1184

_____ “Şamanlar ve Pratikleri Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 2013, s. 43-55.

İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yayınevi, İstanbul, 2005.

_____ “Türkler -Kültür ve Medeniyet”, *TDVİA*, cilt 41, 2012, s.487-490

KALAN, Ekrem, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, *Türkbilig*, Sayı 24: 2012, s. 1- 19.

KALKAN, Mustafa, “Türk ve Moğol Kavimleri Arasında Kırgızların Demografik-Etnik Erime Seyirleri”, *Bilig Dergisi*, Sayı 57, 2011, s. 83-114

KARAKAŞ, Selim, “Kadim İran Dinlerinin Türk İnanç Tarihindeki Yeri”, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Sayı 27, 2014, s. 185-202

KAYA, Ceval, “İrk Bitig’de Falcılık”, *Kültür Tarihimize Gizli Diller ve Şifreler*, Ed. Emine Gursoy Naskali-Erdal Sahin, İstanbul, 2008, s. 359-368

KAYA, Çetin, *VIII. ve X. Asırlar Arasında Türkistan Coğrafyasında Oğuzlar*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Edirne, 2014

KHVİCHİA, Jumber A., “Formation of Uyghur Settlements in the Territory of Contemporary Tuva (in the Early 18 – Mid 19 Centuries) (Çağdaş Tuva topraklarında Uygur yerleşimlerinin oluşumu (8. Yüzyıl başlarından 9. Yüzyıl ortalarına)”, *Humanities & Social Sciences, Journal of Siberian Federal University*, Sayı 5, 2012, s. 719-728

KIRİLEN, Gürhan, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 53, Sayı 1, 2013, s. 63-84

_____ *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, 2015

KİM, Kwang-Joong, “The Study of Urban Form in South Korea”, *International Seminar of Urban Form*, 2012, s. 149-164

KLIMKEIT, Hans J., “Buddhism in Turkish Central Asia (Türk Orta Asya’sında Budizm)”, (Çev. Mehmet T. Berbercan), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat araştırmaları dergisi*, 2009, s. 93-108

KOLBAS, Judith G., “Khukh ordung, A Uighur Palace Complex of the Seventh Century (7. Yüzyıldan bir Uygur Saray Kompleksi: Khukh Ordnung)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Cambridge Üniversitesi press, Vol. 15, No. 3, 2005, s. 303-327

KOYUNCU, Mevlüt, “Yezid”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 43, 2013, s. 516-517

KRADİN, Nikolay N., IVLİEV, Aleksandr L., OCHİR, Ayudai, ERDENE BOLD, Lkhagvasuren, VASIÜTİN, Sergei, SATANTSEVA, Svetlana, KOVYCHEV, Evgenii V., “Khermen Denzh Town in Mongolia (Moğolistan’da Khermen Denzh Merkezi)”. (Translated by Daniel C. Waugh), *The Silk Road*, Sayı 13, 2015, s. 95-103

KURT, Hasan, “Mervan II”, *TDVİA*, Cilt: 29, 2004, s. 227-229

KUBAN, Doğan, “Anadolu Türk Şehri: Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı7, 1968, s. 53-73.

KUTLUER, İlhan, “Medeniyet” maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003, Cilt 28, s. 296-297. <https://islamansiklopedisi.org.tr/medeniyet#1> (01.08.2019).

KYZLASOV, Leonid R., *The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia Historical and Archaeological Research (Kuzey ve İç Asyadaki Kentsel Medeniyet ve Arkeolojik Araştırmalar)*, Romanian Academy Institute Of Archaeology Of Iaşi, Romania: 2010

Lİ, Di, KNIGHT, Michael, BROWN, Andre, “A Parametric Recreation of Traditional Chinese Architecture (A case study on the floor plan) (Geleneksel Çin Mimarisinin Parametrik Yenidenyaratımı (kat planları örneğinde bir inceleme)”. *Languages of Design* - University of Liverpool, Sayı 2, 2013, s. 697-704

MEHMEDOĞLU, A. Saleh, “Demir Kapı”, *TDVİA*, Cilt: 09, 1994, s. 153-154

MİCHON, Jean-Louis, “Dini Kurumlar”, “*İslam Şehri*”, Ed. R. B. Serjeant, Ağaç Yay. İstanbul, 1992, s.13-50

OKAN, Oya ve ERTÜRK, Recep, “Geçmişten Geleceğe Türk Kenti”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, Sayı 9, 2004, s. 193-203

OYMAK, İskender, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14: 1, 2009, s. 67-97

QİNGZHU, Liu, The Layout of Ancient Chinese Capital Sites and How They Shed Light On Changes in Society (Antik Çin Başkent Şehirlerinin Yerleşimleri ve Sosyal Değişime Katkıları). *Chinese Archaeology*, Sayı 7, 2007, s. 137-140

ÖGEL, Bahaetdin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Meb. Yayınları, 1.Baskı, 1971

_____ *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VI, 1. Dizi, 2.baskı, 1984

_____ *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 4. Baskı, 2000

ÖGER, Adem ve ALTIN, Kübra Y., “Uygurlarda Şamanizm'den İslam'a Kötü Ruhların Dönüşümü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 2016, s.14-25

ÖKMEN, Müntekim, *Herodot Tarihi*, Remzi Kitabevi, 1973

_____ *Herodot Tarihi*, İş Bankası Yayınları, 2006

ÖLMEZ, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin-Çeviri-Sözlük)*, 3. Baskı, Bilgesu Yayıncılık, 2015

ÖZ, Mustafa, “Zındık”, *TDVİA*. Cilt: 44, 2013, s. 390-391

ÖZCAN, Altay Tayfun, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 34, 2013, s. 147-163

ÖZCAN, Derya, “Uygur Halk Destanlarında Bir Simge Olarak Renkler: Karalık, Aklık”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2014, s. 89-97

ÖZCAN, Koray, “Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)”, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, 2005, s. 251-265

_____ “Anadolu’da Erken Dönem Türk Kent Morfolojisi -Selçuklu Başkenti Konya”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı19, 2011, s. 176-189

ÖZERDİM, Muhaddere N., “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri: I.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1-2, 1950, s. 234-238.

_____ “M. S. IV - V. Yüzyıllarda Çin'in Kuzeyinde Hanedan Kuran Türk'lerin Şiirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13 Sayı 3, 1955, s. 51-96

_____ “Hsi -yü Olarak Çin Türkistanı’nın Tarihi Sınırlaması ve Tarihi Önemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı1-3, 1957 s. 209-217

_____ “Uygur'lar Devrinde Turfan – Karahoco Şehrinde Evler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı 3-4, 1958, s. 97-130

ROGERS, J. Daniel, “The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia Asia/l Perspectives”, by the University of Hawai’j Press, Vol. 46, No.2, 2007, s. 249-274

ROGERS, J. Daniel, ULAMBAYAR, Erdenebat, GALLON, Mathew, “A survey of urban Centers İn Central Mongolia”, *Arctic Studies center, The hovsgol Deer Stone project Field Report 2004*, Smithsonian Institution, Institute of Archacology, and University of Michigan 2005, s. 70-91

ROUX, Jean-Poul, *Türklerin Tarihi*. Kabalcı Yayın, 8. Basım, 2012

RUDOLPH, Kurt, “Maniheizm”, (çev. Mustafa Bıyık), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I, 2002, s. 378-393

SAGIR, Caner, *Temim İbn Bahr’ın Seyahatnamesi İle Mervezi’nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Orta Çağ Bilim Dalı, 2006

SALMAN, Hüseyin, “Karahanlı ve Gazneli Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışlarındaki Problemler”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)*, Sakarya, 2008, s. 57-64

_____, “Türk Adı, Türklerin Anayurdu ve Göçler”, *Türk Tarihi ve Kültürü*, 5. Baskı, 2013, s. 1-8

_____, “Karluk Devleti’nin Kuruluş Tarihi Meselesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2014, s. 1-7

SARITAŞ, Eyüp, “Seyyah Hui Chao’nun Beş Tianzhu Ülkesine Seyahati ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *Şarkiyat Mecmuası*, 16: 2010, s. 105-116

SARIANIDI, V., “Temples of Bronze Age Margiana: Traditions of Ritual Architecture”, *Antiquity*, S.68 (259), s. 1994388-397

SKJÆRVØ Prods Oktor (2006) “An Introduction to Manicheism An Introduction to Manicheism (Maniheizm’e Giriş)”, *Early Iranian Civilizations*, no:103

STEBLEVA, İ.V. “Eski Türkçe Fal Kitabı *İrkbîtg’de* Sembollerin Kavramsal Temeli”, (Çev. Dr. Halil İbrahim Usta), *Türkoloji Dergisi*, Cilt 14, 1: 2001, s. 195-212

SÜMER, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK Yayınları, Ankara, 1993

ŞEN, Serkan, “Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5(3), Ankara: 2008, s.162-172

ŞEŞEN, Ramazan, “Eski Araplara Göre Türkler”, *Türkiyat Mecmuası*, Sayı15, 1968, s.11-36

_____, *Onuncu asırda Türkistan’da bir İslam seyyahı İbn Fazlan seyahatnamesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975

TAŞAĞIL, Ahmet, “Orta Asya Türk Tarihi”, (Ünite 1-4), Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Baskı, 2013

TEKİN, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not”, *Bellekten*, 1962, s.1-11

TEKİN, Talat, *Orhon Yazıtları*, TDK yayınları,5. Baskı, Ankara, 2014

TEKİN Dilâ B., “Mani ve Öğretileri”, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, 2014

TOKUDA, Hisaji, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Ana Bilim Dalı, Ankara, 2010

TOKYÜREK, Hacer, “Eski Uygurca Metinlere Göre Budizm’in Manihaizm’e Etkisi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 7/4: 2012, s. 2889-2906

_____ “Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, s. 301-310

TURGENEV, Ivan Sergejevich, “Turfan Kazıları”, *Türk Ansiklopedisi*, MEB yayınları c:32, 1983, s. 8-14

UNESCO, *History of Humanity: From the seventh century BC to the seventh century AD* (Eds. J. Hermann, E. Zürcher). Paris: Routledge, 1996

_____ *Master Plan for Preservation and Restoration of the Ancient Ruins of Jiaohe*, Unesco Beijing Office,1999

_____ *World Heritage Scanned Nomination: Orkhon Valley Cultural Landscape*, 2004

<http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1081rev.pdf>

UULU, E., Törökan, “Burana Müzesi ve Balasagın”, (Çev. Bilal Yıldız), *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, 2015, s. 121-145

ÜNAL, Mustafa “Evrensel Dinlerin Şamanizm’e Yaklaşımı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni Bildirileri*, 2007, s. 97-107

VASİLYEV Dimitriy, Viktoroviç, “Volga Deltasındaki Antik Şehir”, (Çev. Mustafa Işık), *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Sayı 1, Vol 10, 2008, s. 5-33

WAUGH, Daniel C., “Nomads and Settlement: New Perspectives in the Archaeology of Mongolia (Moğolistan Arkeolojisinde Yeni Perspektifler: Göçerler ve Yerleşim)”, *The Silk Road*, Vol. 8, 2010, s. 97-124

_____ “The Chaoyang Northern Pagoda, A Photo Essay (Chaoyang Kuzey Pagodası, Bir Fotoğraf Denemesi)”, *The Silk Road*, Vol. 9, 2011, s. 53-70

WONG, Wah Sang, “Stupa, Pagoda and Chorten – Origin and Meaning of Buddhist Architecture”, *Atiner Conference Paper Series*, Hong Kong, No: ARC2014-1094, 2014, s. 3-16

XİONG, Cunrui, “*Sui-Tang Chang’an (AD 582 - 904)*”, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy of the Australian National University, Canberra, 1988

YASİN, Yusufcan, “Kıtan Devletinde Uygurlar ve Uygur Kültürü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 34, 2013, s. 315-327

_____ “8 -13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, 2014, s. 151-159

_____ “Divanü Lugat-İt-Türk’te Geçen Uygurlar İle İlgili Bilgiler Üzerine”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, 2015, s. 69-97

YILDIRIM, Kürşat, “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, 2012a, s.

_____ “Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan Çin Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/1, 2012b, s. 123-156 419-440

_____ “Orta Doğu’da Bir Çinli Seyyah: Kan Ying (M.S. 97)”, *Geçmişten Günümüze Seyahatler ve Seyahatnâmeler*, Editör: Mehmet Ali Beyhan, Kolektif Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, 33-48.

_____ “İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dâir Bazı Hususî Terimler”, *I. Avrasya Terim Dergisi*, Sayı 2, 2014, s. 20-25

_____ *Doğu Türkistanın Yer Adları*. Kesit Yayınları, 2015a

_____ “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/1: 2015b, s. 45-58

_____ “Taspar Kağan ve “İlk Tercüme Faaliyetleri” Üzerine Bazı Notlar”. *Dil Araştırmaları*, Sayı 19, 2016, s. 37-52

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebu’l-Abbas es-Seffah” *TDIV*, Cilt: 10, 1994, s. 283-284

YILMAZ, Anıl, “Gök Türk Tarihi Coğrafyası”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1: 2015, s. 27-65

YILMAZ, Anıl, TELCİ, Cahit, “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2010, s. 14-32

ZEKİYEV, Mirfatih, “*Türklerin ve Tatarların Kökeni*”, Selenge Yayınları, 2007

XİONG, Cunrui, *Sui-Tang Chang’an (AD 582 - 904)*, Doktora Tezi, the Australian National University, 1988

451 yılında

Harita 1. 5. Yüzyılda Avrasya Türk Devletleri (<https://turkctarih.com/milattan-sonra-yuzyil-5/>)

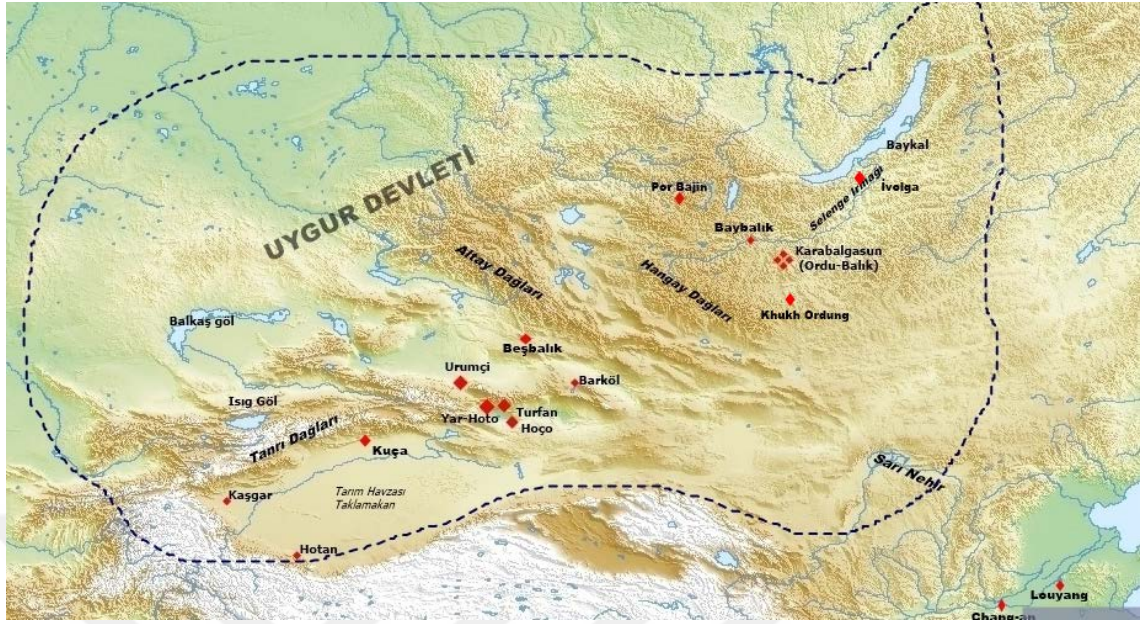
600 yılında

Harita 2. 7. Yüzyılda Avrasya Türk devletleri (<https://turkctarih.com/milattan-sonra-yuzyil-7/>)

700 yılında

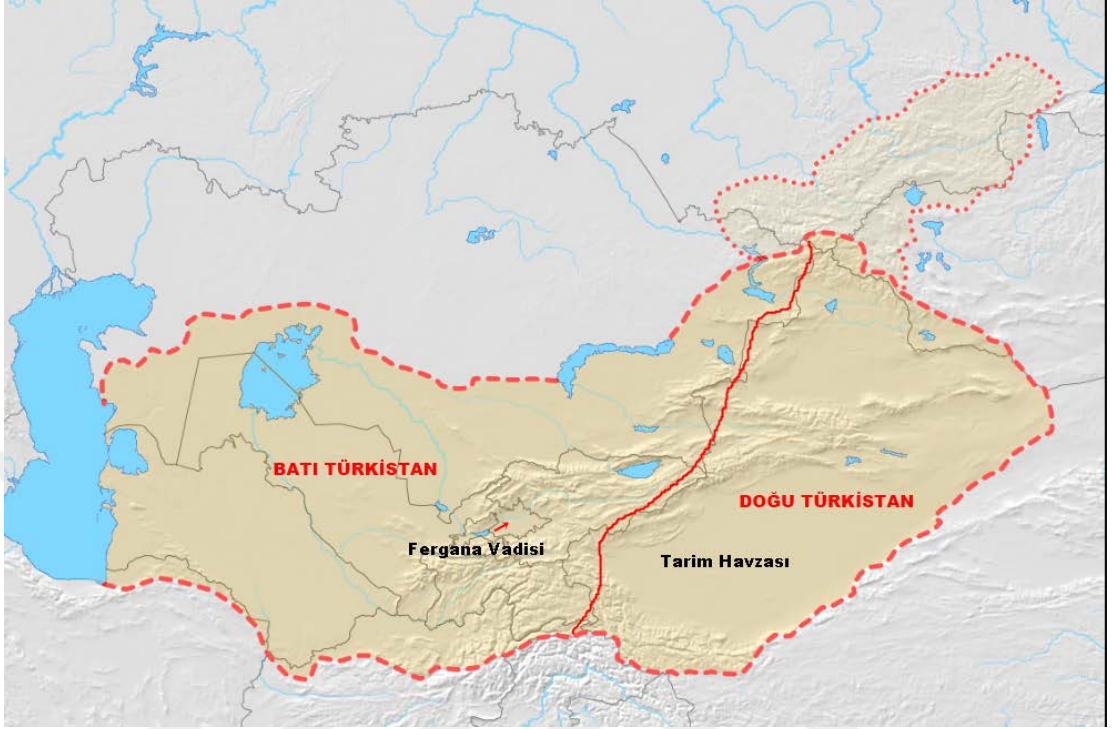
Harita 3. 8. Yüzyıl başında Avrasya Türk devletleri (<https://turkctarih.com/milattan-sonra-yuzyil-8/>)

Harita 4. Uygur Kağanlığı (Turgut Yongacı)

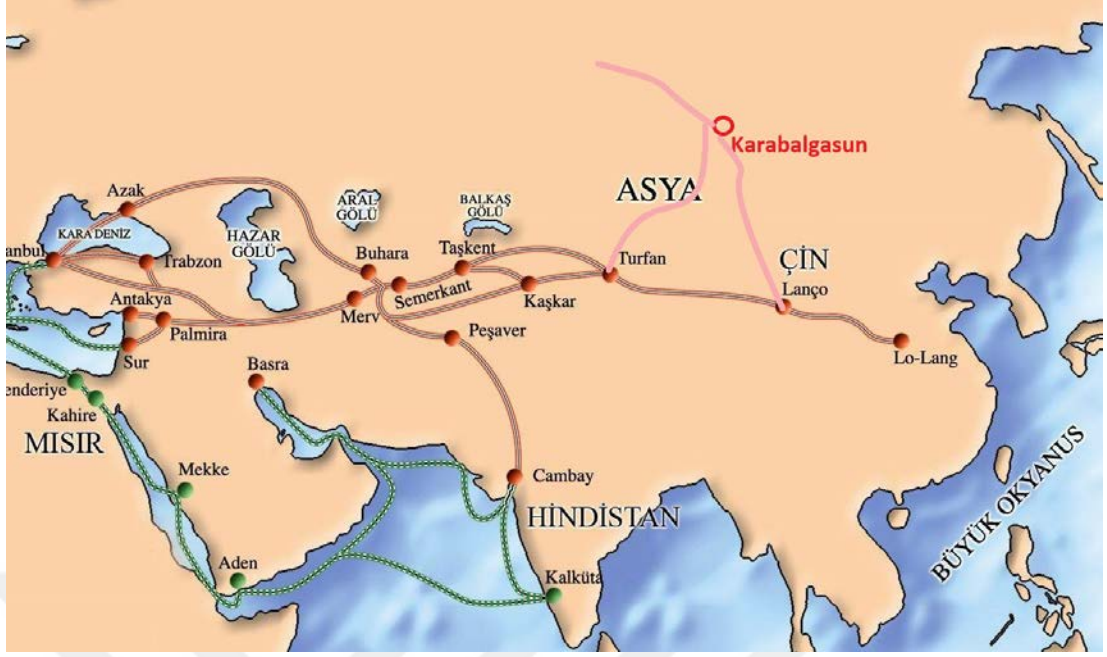
Harita 5. Tang İmparatorluğu'nda An Lu-shan isyanı
https://en.wikipedia.org/wiki/An_Lushan)

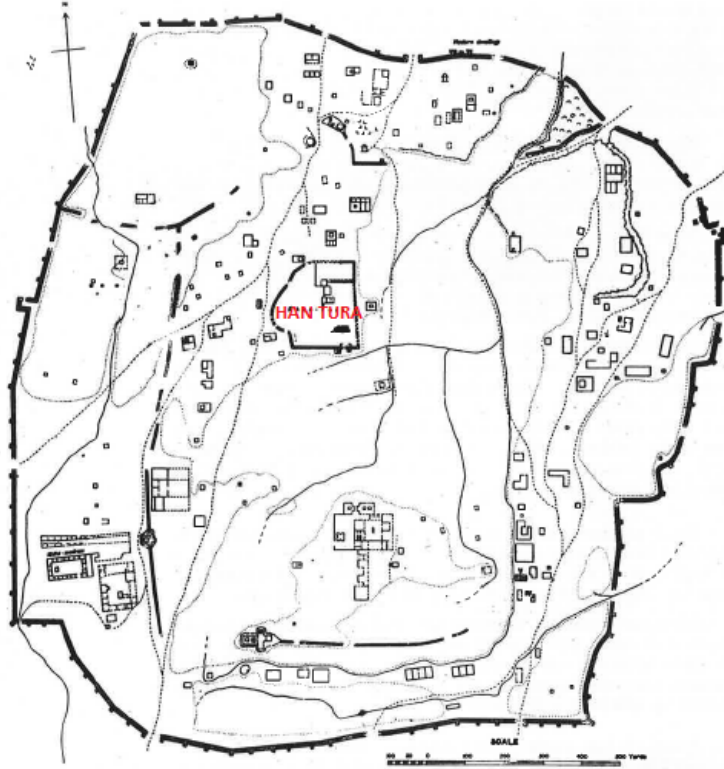
Harita 6. Türkistan (Turgut Yongacı)

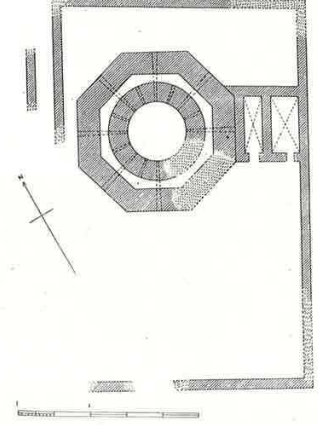
Harita 7. Hun İmparatorluğu (M.Ö. 2-M.S.6) (<http://www.tarihakli.com/bir-sistem-elistirisi-ve-ortacag-tarihini-arastirmak/>)

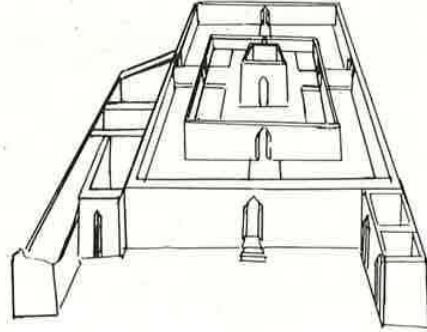
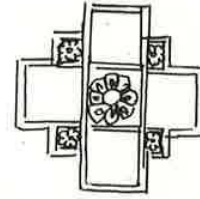
Harita 8. Orta çağda ipek yolu (sde.org.tr/asya/orta-asya-ulkeleri-ipek-yolu)

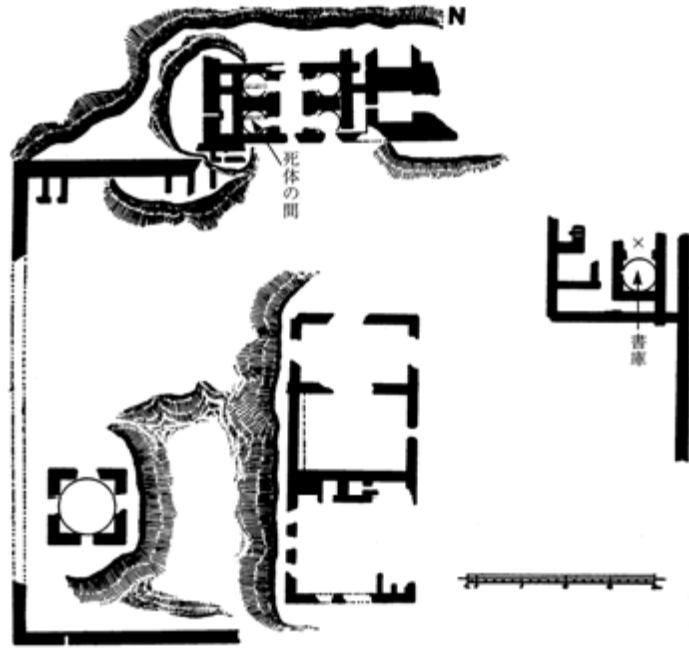
Resim 1. Koço Şehri planı (Cezar, 1977: 74).

Resim 2. Koço mezar anıtlarından bir örnek (Cezar, 1977:67,73)

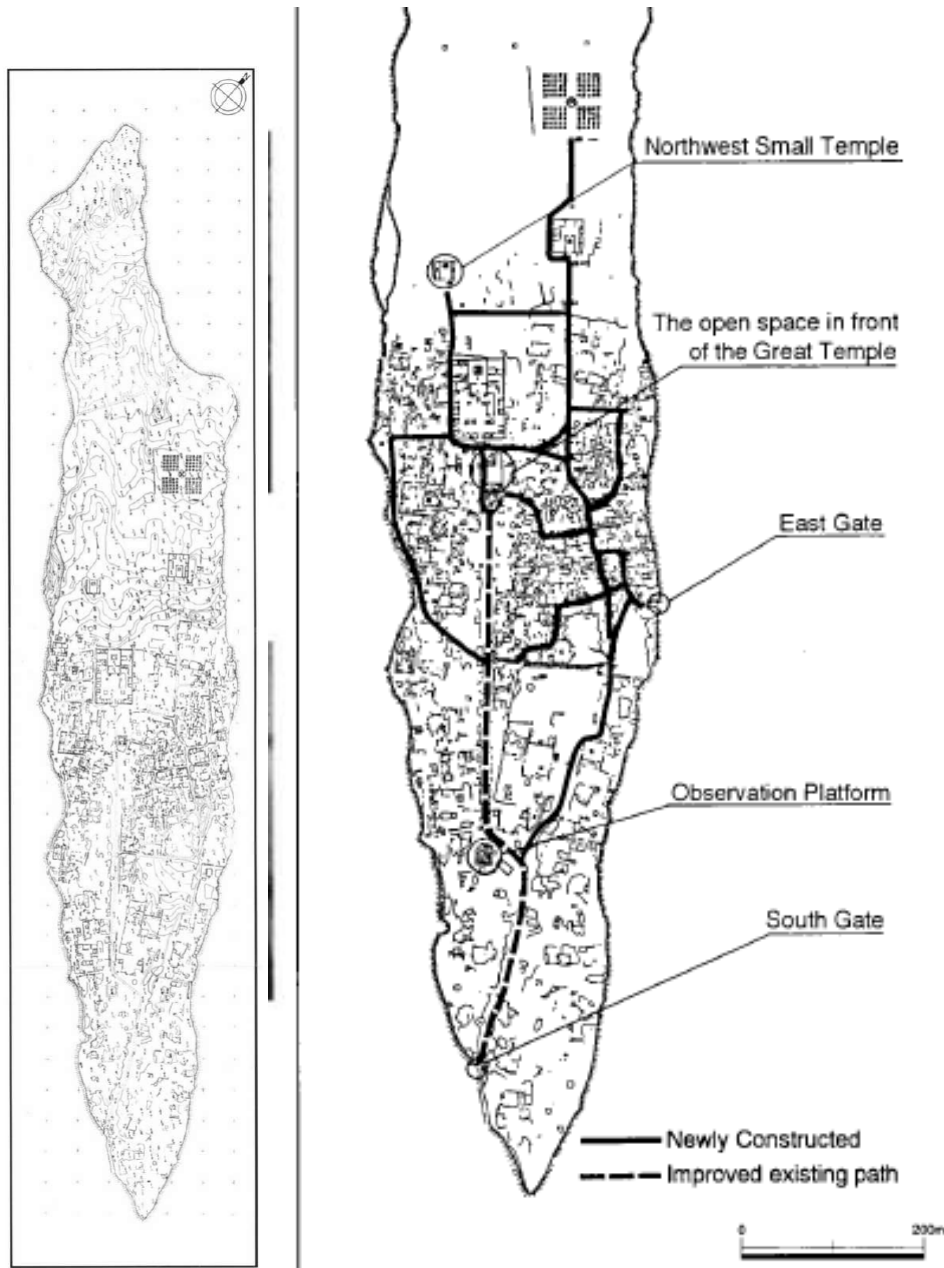
Resim 3. Murtuk'ta yer alan bezekli mağara tapınaklarının güneyden görünüşü ve Murtuk'ta yer alan bir manastırın rekonstrüksiyonu (Cezar, 1977: 77)

Resim 4. K. Harabesi planı (Wong, 2016: 197).

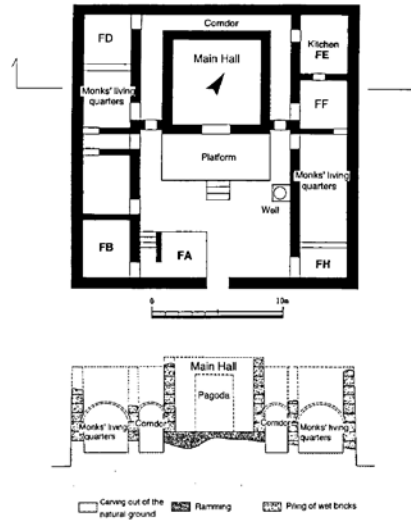
Harita 9. Yar Hoto (Jiaohe) şehri (Unesco,1999: 5)

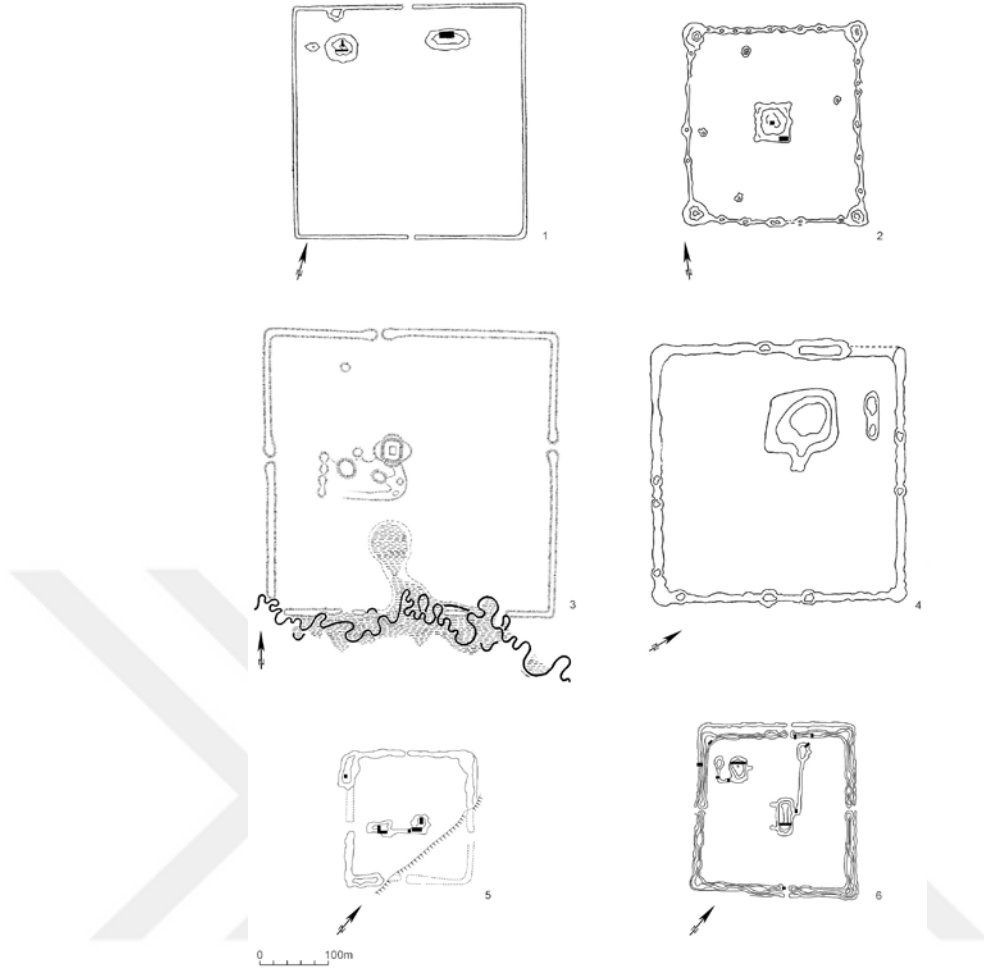
Resim 5. Yar Hoto planı (Unesco,1999: fig. 5.1, 104)

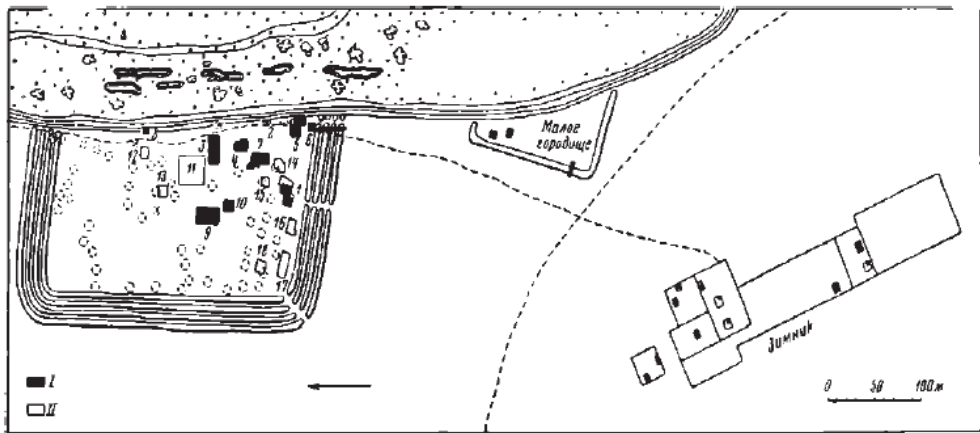
Resim 6. Yar-Hoto şehri maketi (Bertrand, 2010: 33)

Resim 7. Kuzeybatı küçük tapınak planı (Unesco, 1999:59)

Resim 8. Moğolistan’da Hun dönemi duvarlı yapıların bazıları 1 Bars Khot II; 2 Öndör Dov, 3 Khüreen Dov, 4 Gua Dov, 5 Bürkhiin Dörvölzhin Gazar 6 Terelzhiin Dörvölzhin (Bemann, 2011: 450).

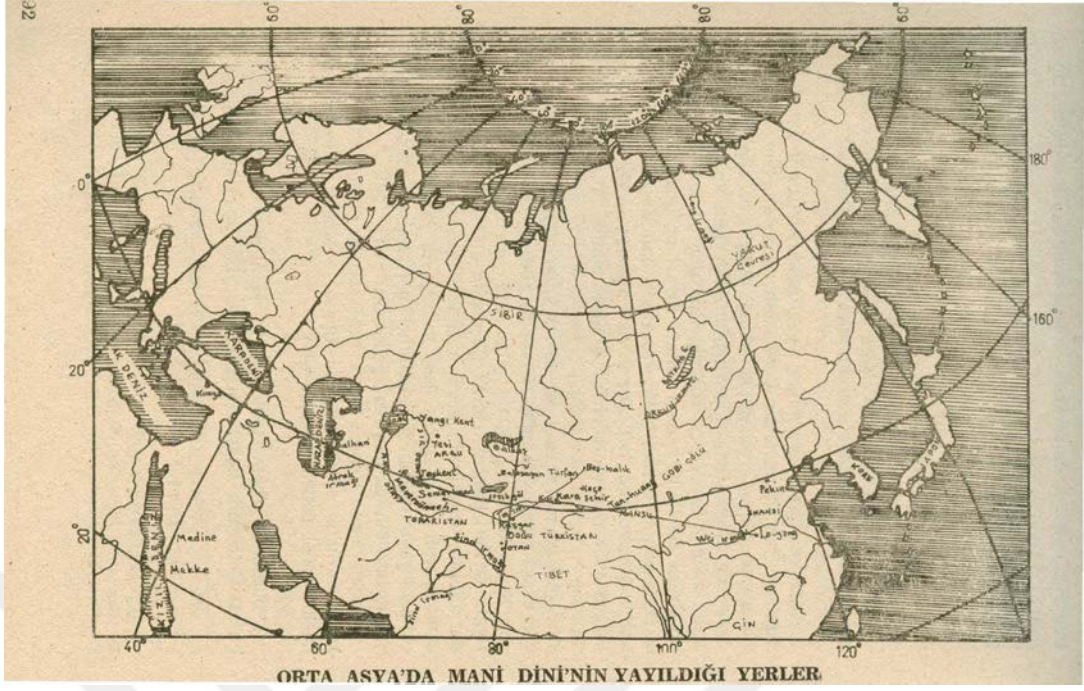
Resim 9. İvolga yerleşimi (Kalan, 2012:14).

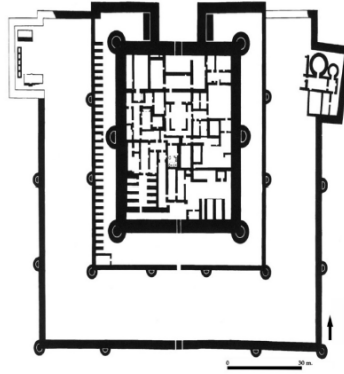
Resim 10. İvolga yerleşiminin öngörülen planı (Kalan, 2012:19)

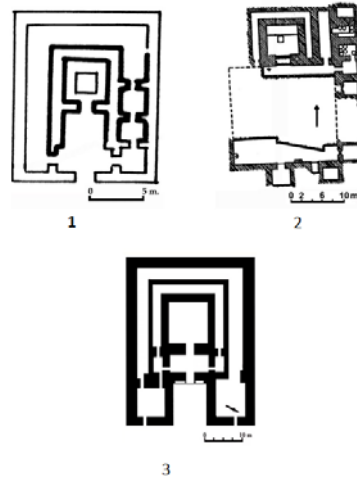
Resim 11. Tabgaç Hun Devletinden minyatür bir stupa (Baykuzu, 2007: 213).

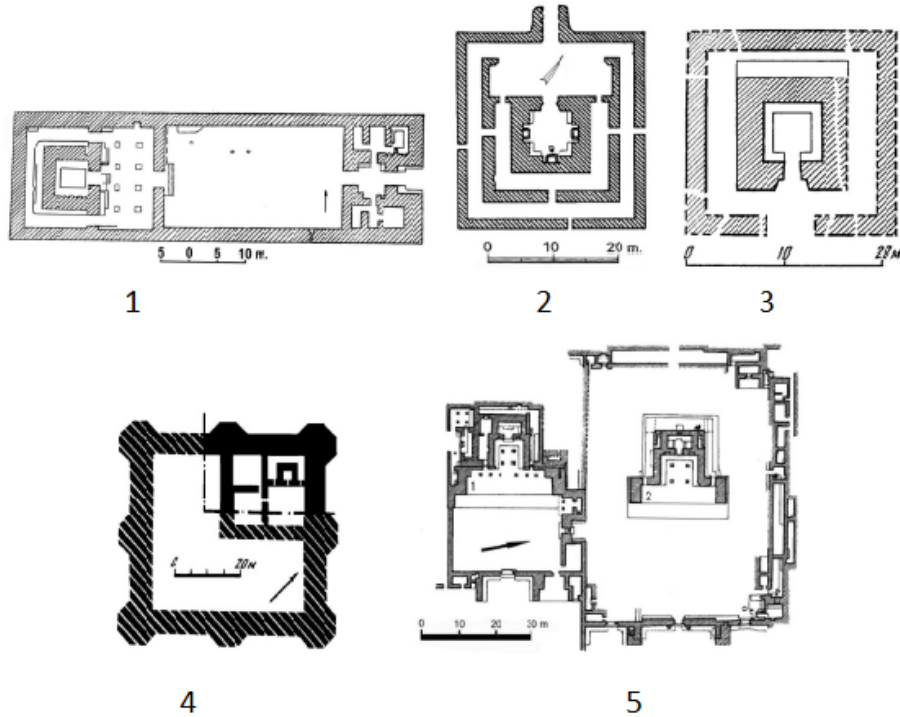
Harita 10. Mani inancının yayıldığı coğrafya (Güngör, 1989: 92)

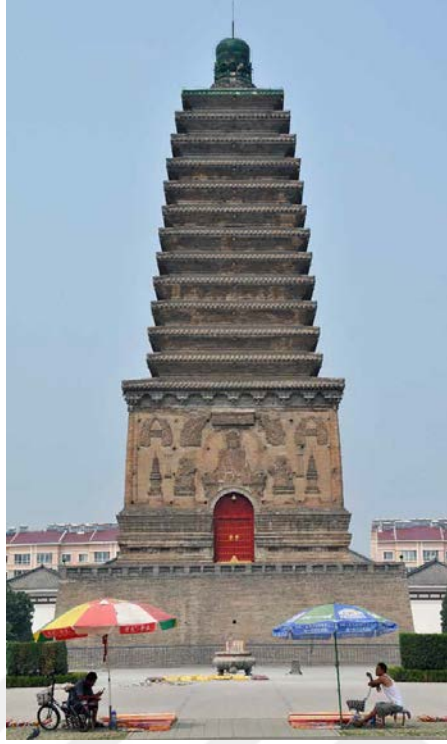
Resim 12. Togolok 21 tapınağı (Çeşmeli, 2014: 29).

Resim 13. 1- Kuşanlılar zamanından Airtam Tapınağı (M.S. 2. yüzyıl /Güney Özbekistan), 2-Uştur Mullo Tapınağı (3-4. Yüzyıl/ Güney Tacikistan) Budizm'le ilişkilidir. 3- Şiva'ya adanmış Dilbercin Tapınağı (M.O. 2. yüzyıl / M. S 3-4. yüzyıl/ Güney Baktriana/ Kuzey Afganistan) ((Çeşmeli, 2014: 31).

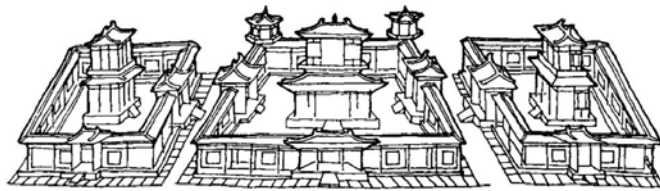
Resim 14. Akbeşim (Kuzey Kırgızistan) birinci (7-8. Yüzyıl) ve ikinci (6-7. Yüzyıl) (Fig.1-2) tapınaklar, Krasnaya Recka (Kuzey Kırgızistan) şehir dışı tapınağı (7-8. Yüzyıl) (Fig. 3) ile şehir içi tapınağı (8-9. Yüzyıl) (Fig. 4) Budizm inancı ile ilgili tapınaklardır. Sogdiana'da Pencikend (Kuzey Tacikistan) I. ve II. Tapınaklar (5-6. Yüzyıl) ise Zerdüş inancıyla bağlantılı ateş tapınaklarıdır (Fig. 5). (Çeşmeli, 2014: 33).

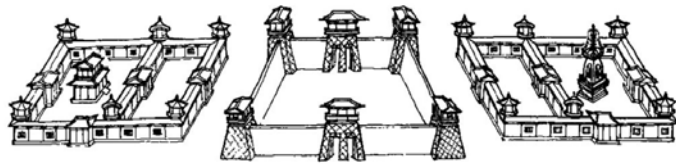
Resim 15. Çin'in kuzeyindeki Liaoning Eyaleti, Chaoyang'daki Kuzey Pagoda, Temelleri Tabgaç devrine dayanan pagoda bir yangından sonra Sui ve T'ang dönemlerinde yeniden inşa edildi. (Waugh 2011:54)

1

2

3

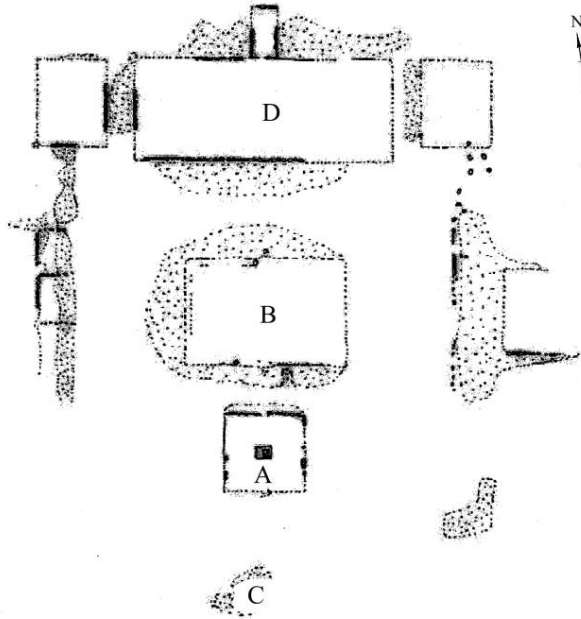
Resim 16. Dunhaung duvar resimlerindeki Budist Manastırlar 1. Yüksek Tang Dönemi Mağarası 148'in güney duvarı 2. Orta Tang Dönemi Mağarası 231'in Kuzey duvarı; 3. Mağara 85 Batı Tavan, Geç Tang Dönemi (He, 2013: 66).

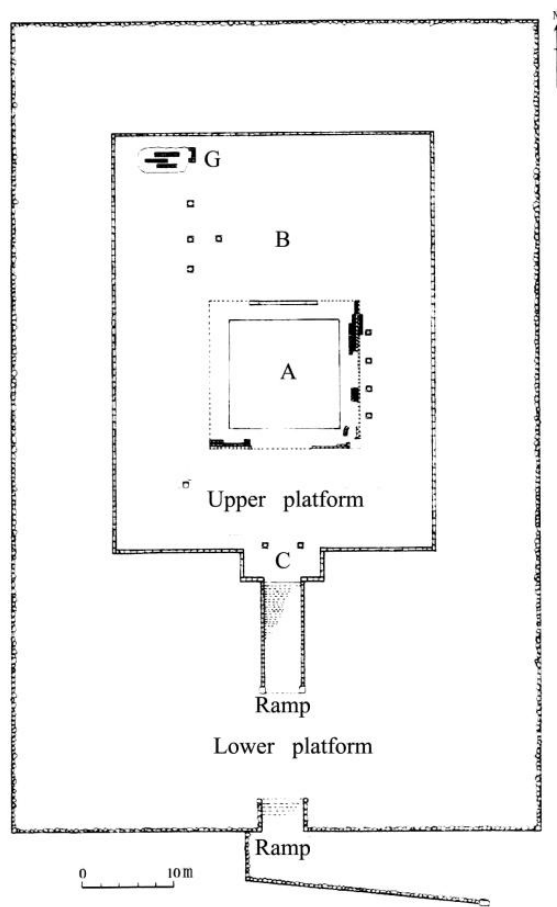
Resim 17. Chaoyang'daki Kuzey Pagoda, Tabgaç devrindeki durumunu gösterir rekonstrüksiyon (Waugh 2011:60)

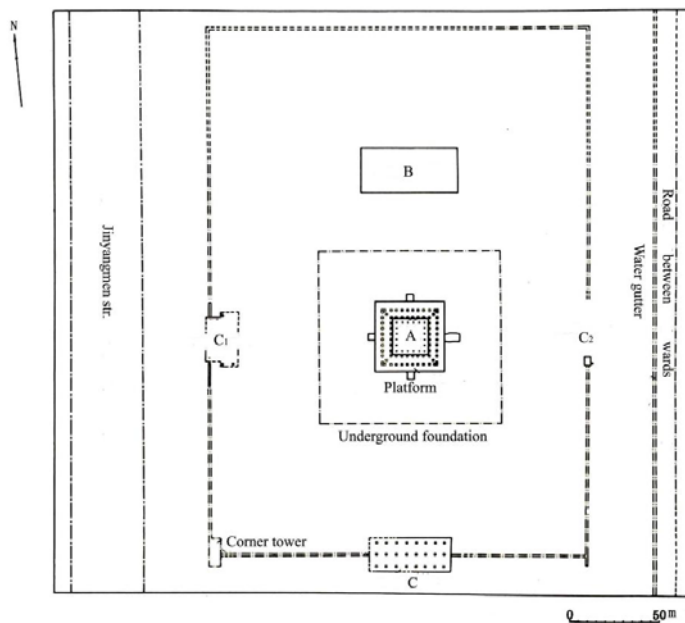
Resim 18. Chaoyang'daki Kuzey Pagoda, Tabgaç devrindeki durumunu gösterir rekonstrüksiyon (Waugh 2011:60)

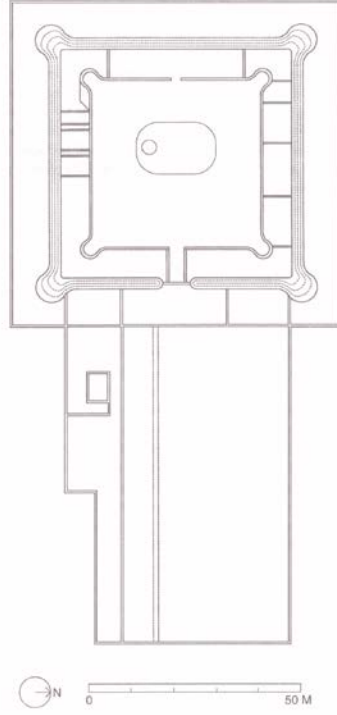
Resim 19. C- giriş, a- pagoda, b- altın salon(buda salonu), d- ders salonları Kuzey Kore'de Buyeo'da 6. Yüzyılda inşa edilen **Gusu-ri** manastırında (He, 2013: 80)

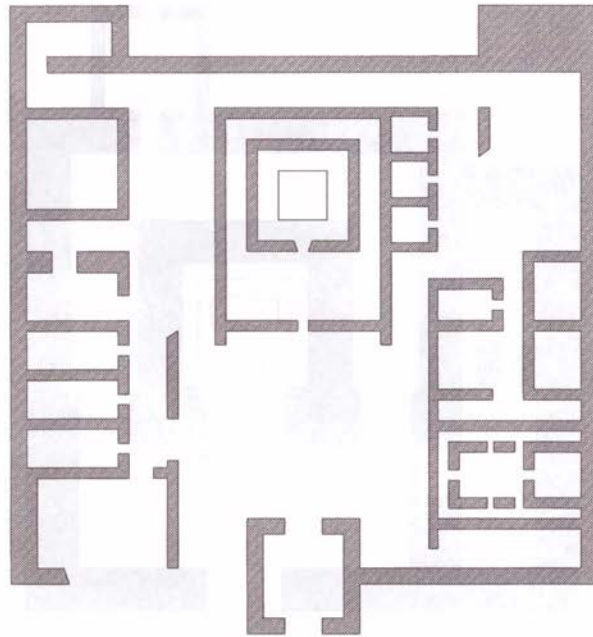
Resim 20. Siyan Manastırı a- Pagoda, b-Buda salonu, c- kapı, g- rahip odaları (He, 2013:32)

Resim 21. Yongningsi Manastırı a- pagoda, b- Buda salonu, c1-c2- kapı (He, 2013: 38).

Resim 22. Khukh Ordung planı (Kolbas, 2005: 314)

Resim 23. Tschyqqan Kol yakınındaki Han Kulağı Gölü'nün çevresindeki yapılardan 7 no.lu tapınak planı (Kolbas, 2005: 325)

Resim 24. Por-Bajin (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011:7)

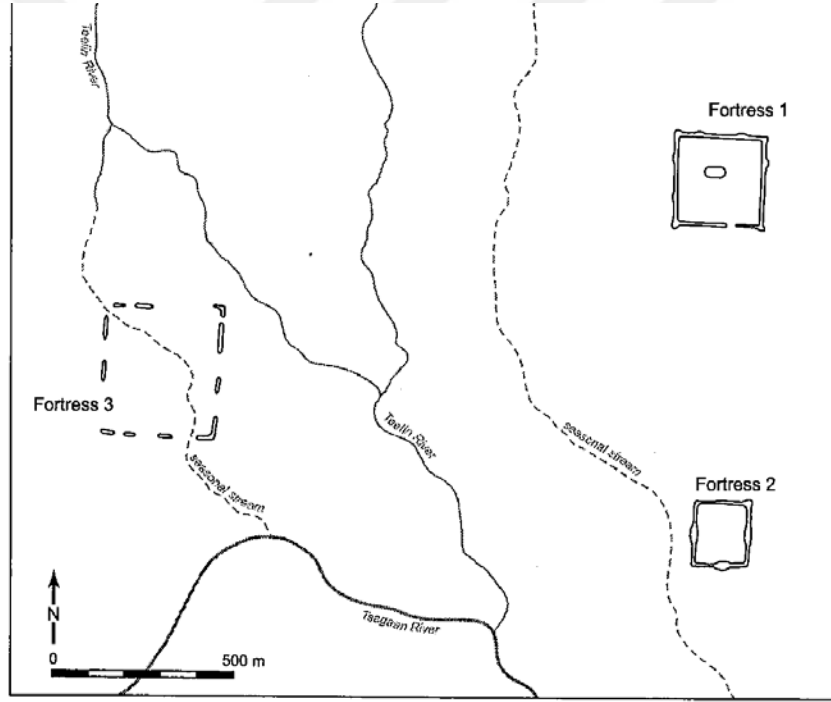
Resim 25. (Arzhantseva, Inevatkina vd, 2011:8)

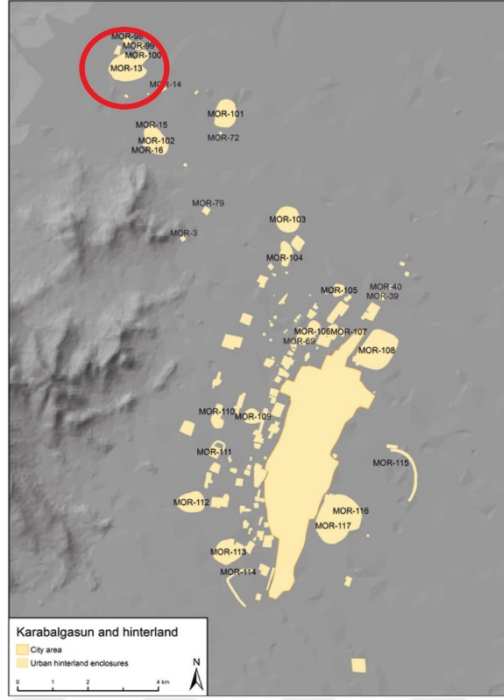
Resim 26. Por-Bajin'in A. Schubert tarafından yapılan rekonstrüksiyonu (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 8).

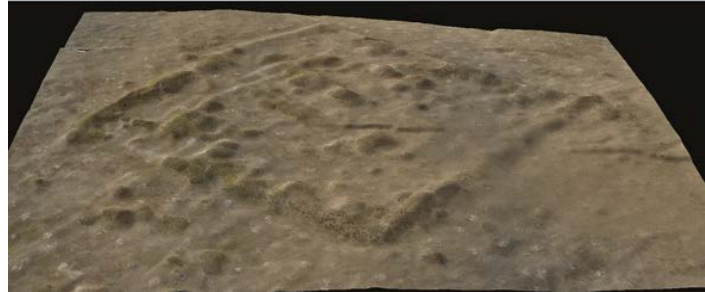
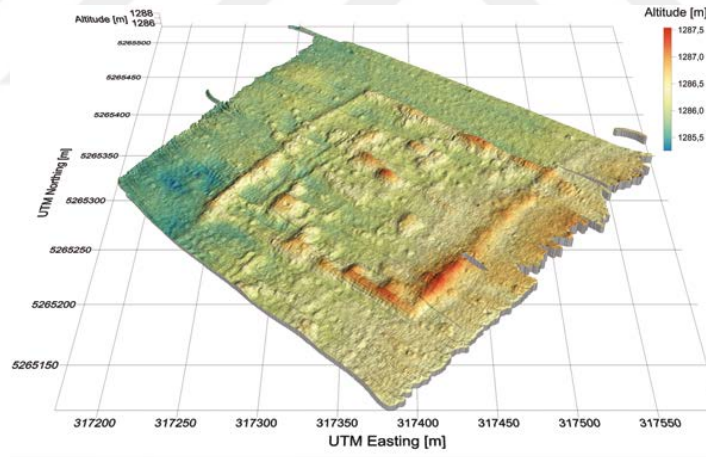
Resim 27. Por-Bajin'in A. Schubert tarafından yapılan rekonstrüksiyonu (Arden-Wong, Arzhantseva ve Inevatkina, 2015: 8).

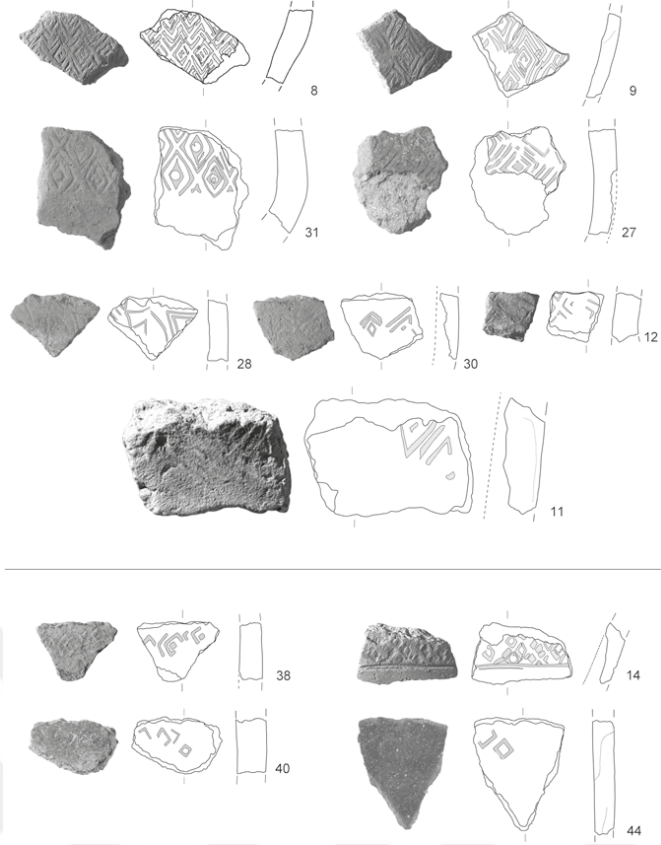
Resim 28. Baybalık kentini oluşturan kale yerleşimleri (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2004: 76)

Resim 29. Karabalgasun ve çevresi. Sahada veya hava görüntüleri üzerinde tanımlanan duvarlı muhafazaları olan bütün alanlar haritalıdır (grafikler: Susanne Reichert) (Bemmann, Lehdorff, Klinger vd., 2014; 360)

Resim 30. Karabalgasun'un kuzeyinde yer alan bulunan MOR-13'ün duvar sistemleri arazi tarama ve 3D modeli (Bemmann, Lehdorff, Klinger vd., 2014; 341)

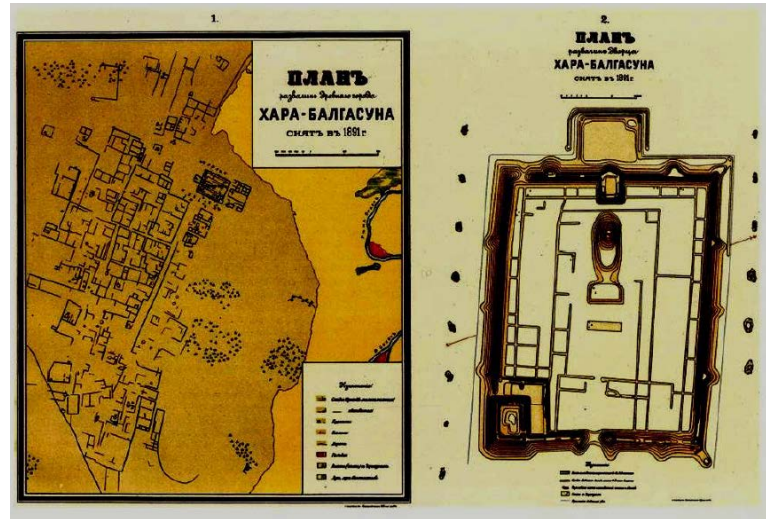
Resim 31. Mor 13 de bulunan Uygur seramikleri (Bemann, Lehdorff, Klinger vd., 2014; 350)

Resim 32. Khermen Denzh çizimi ve kazı alanları. (Kradin, Ivliev, vd., 2015: 96).

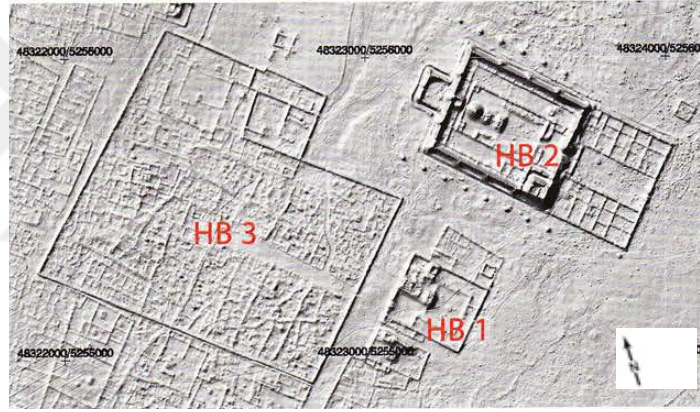
Harita 10. Ötüken'in tahmini yeri ve Karabalgasun'a göre konumu

Resim 33. Orhon Ekspedisyonu tarafından yapılan topografik harita ve plan (Bayar 2012: 20)

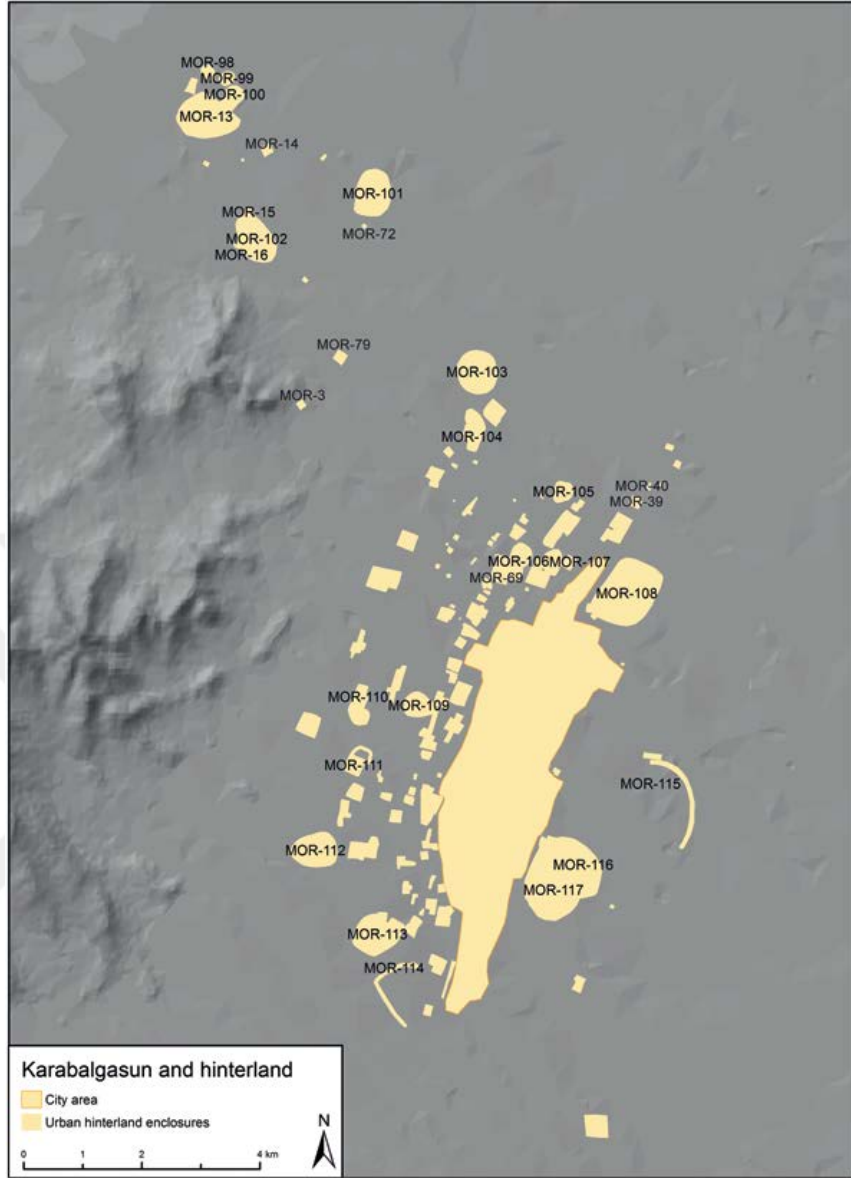
Resim 34. Maskov'un kazısı ile batıdan Karabalgasun'un görüntüsü (Dähne ve Ulambayar: 246)

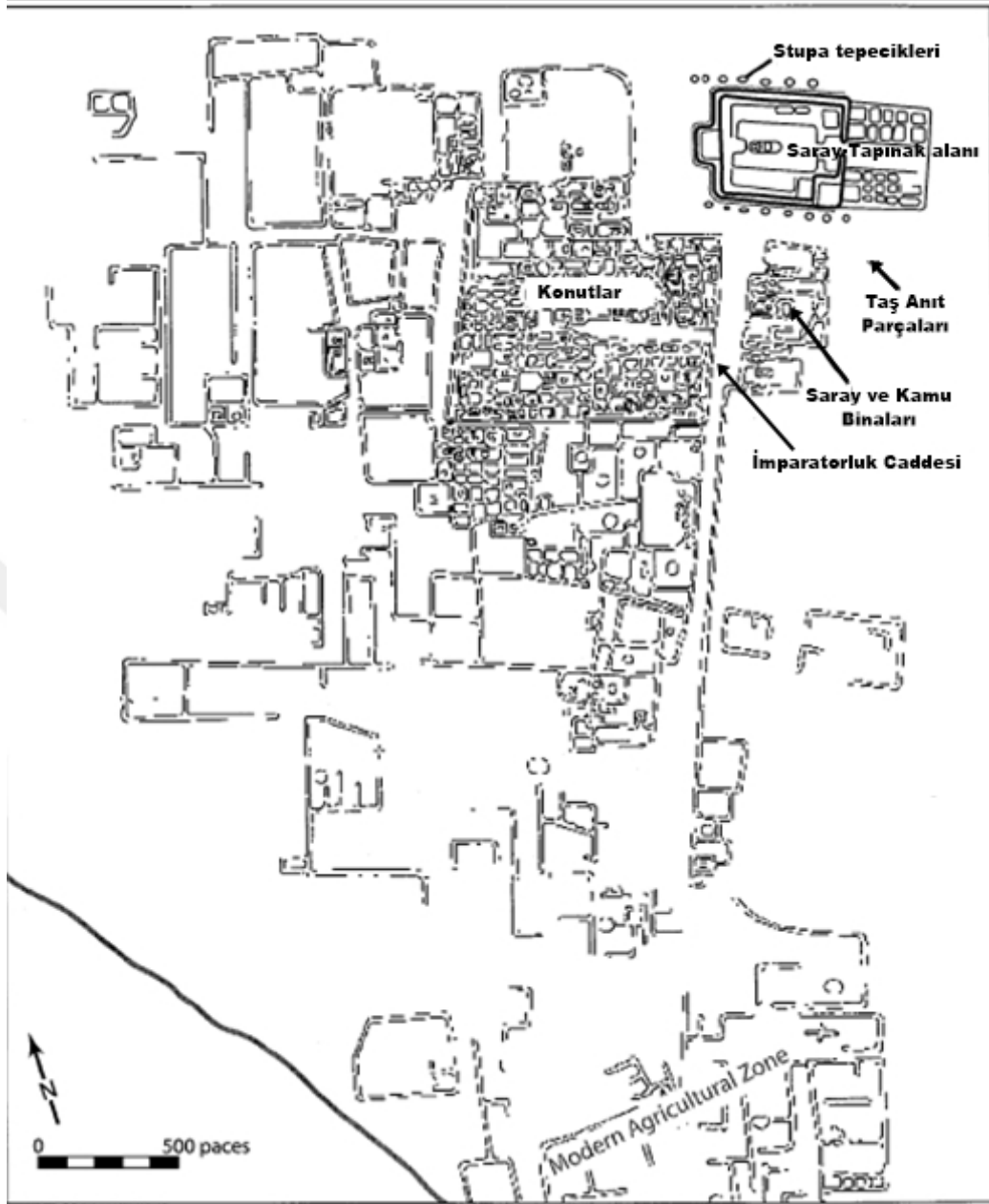
Resim 35. Moğol alman heyeti tarafınca kazı çalışmaları sürdürülen alanlar (Hüttel, Dähne, 2012: 421)

Resim 36. Pagodanın önünde bulunan yapıda yürütülen kazılar (Hüttel ve Dähne, 2012:421).

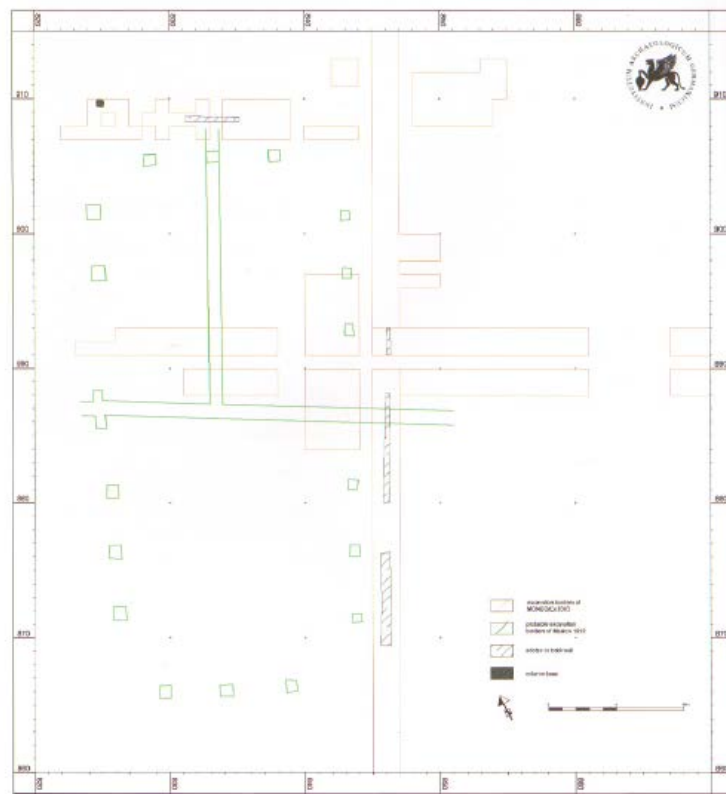
Resim 37. Karabalgasun ve çevresi. Saha veya hava görüntüleri üzerinde tanımlanan alanlar (Bemmann, Lehdorff vd., 2014, 360; grafik: Susanne Reichert)

Resim 38. Karabalgasun kent yerleşimi (Rogers, Ulambayar ve Gallon, 2004: 75).

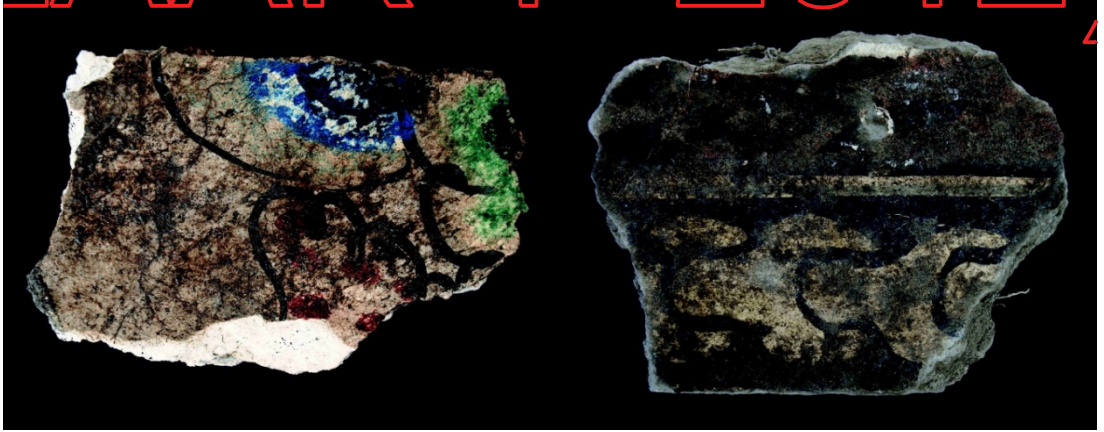
Resim 39. Saray yapısı olarak adlandırılan (HB1) yapısı : a. Merkezi bina, b. Bitişik yapı, c. Üç dilli yazıtın yeri (Dähne, 2016:37).

Resim 40. HB1 yapısının Maskov tarafından yapılan çizimi (Dähne ve Ulambayar: 252)

Resim 41. HB1 alanında 2010 yılında yapılan kazılar (Hüttel ve Dähne, 2012:424).

Resim 42. HB1 alanında bulunan resimli duvar parçaları (Hüttel ve Dähne, 2012:426).

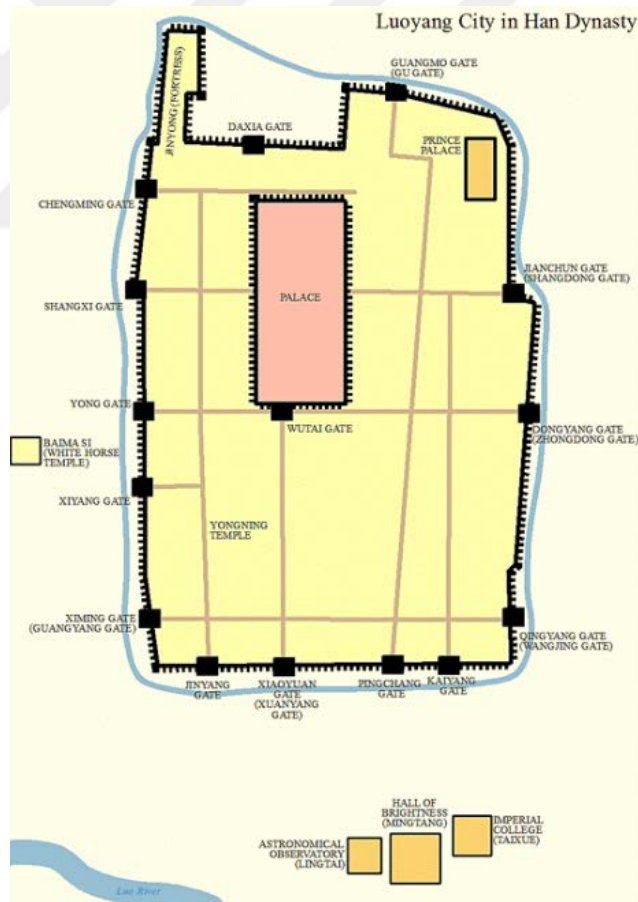
Resim 43. HB1 alanında 2010 yılında yapılan kazılarda görülen balık sırtı duvar örgüsü (Hüttel ve Dähne, 2012:426).

Resim 44. HB3 Konut alanları (Bahçeli Evler) (Hüttel, Dähne, 2012: 421)

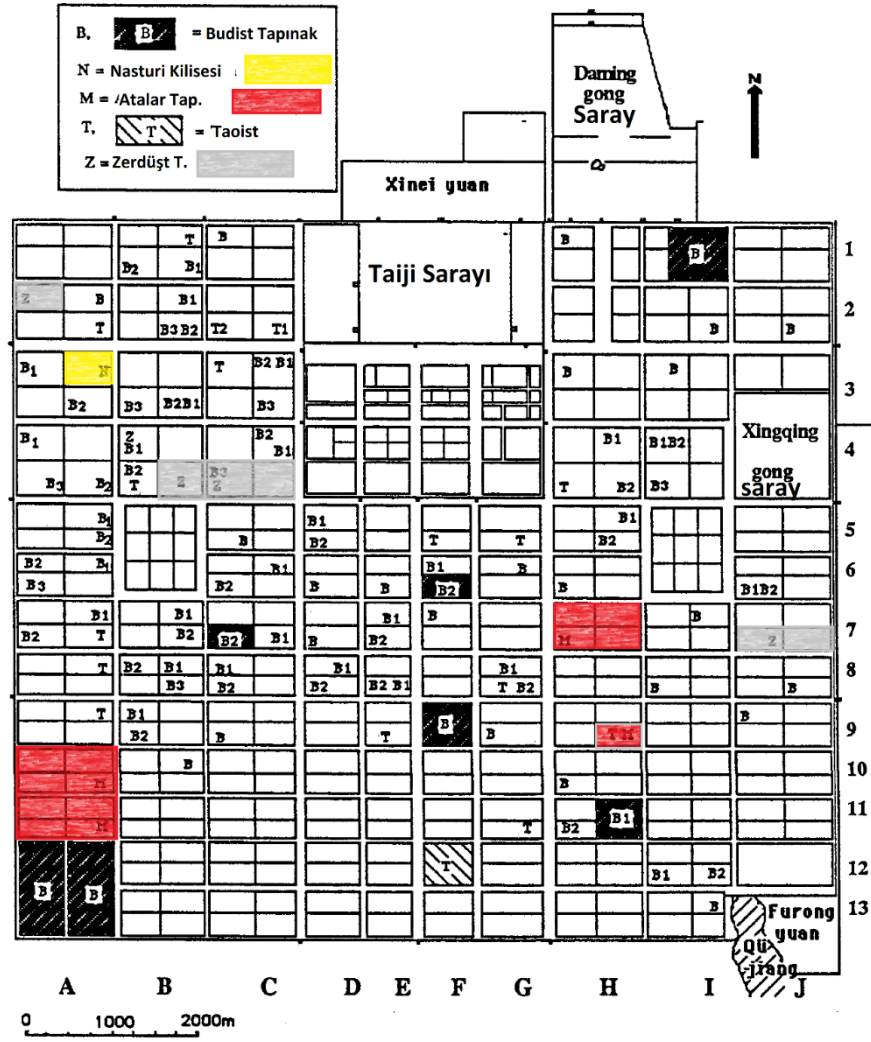

Resim 45. Orhun nehri ve Karabalgasun

Resim 46. Louyang şehri ve yongningsi manastırının saraya göre konumu

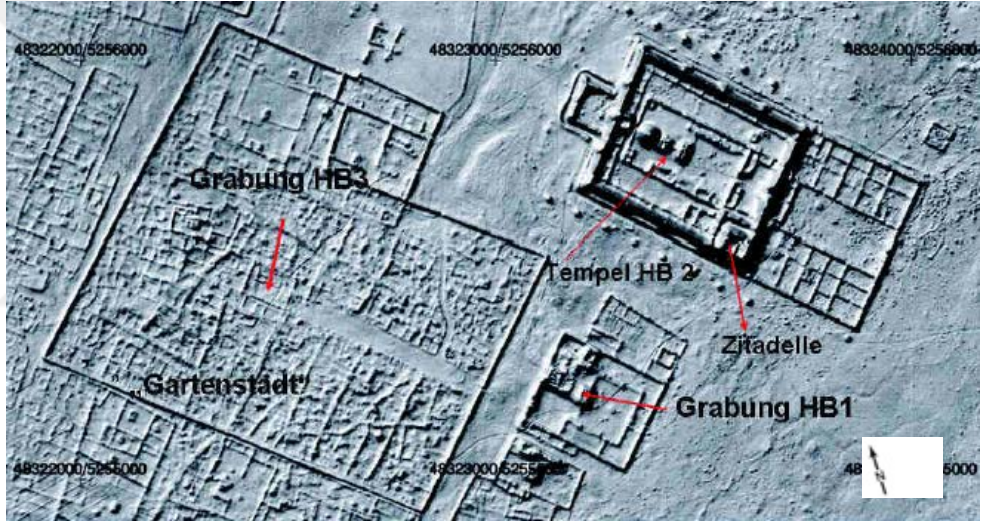
https://en.wikipedia.org/wiki/File:Luoyang_in_Han_Dynasty.gif

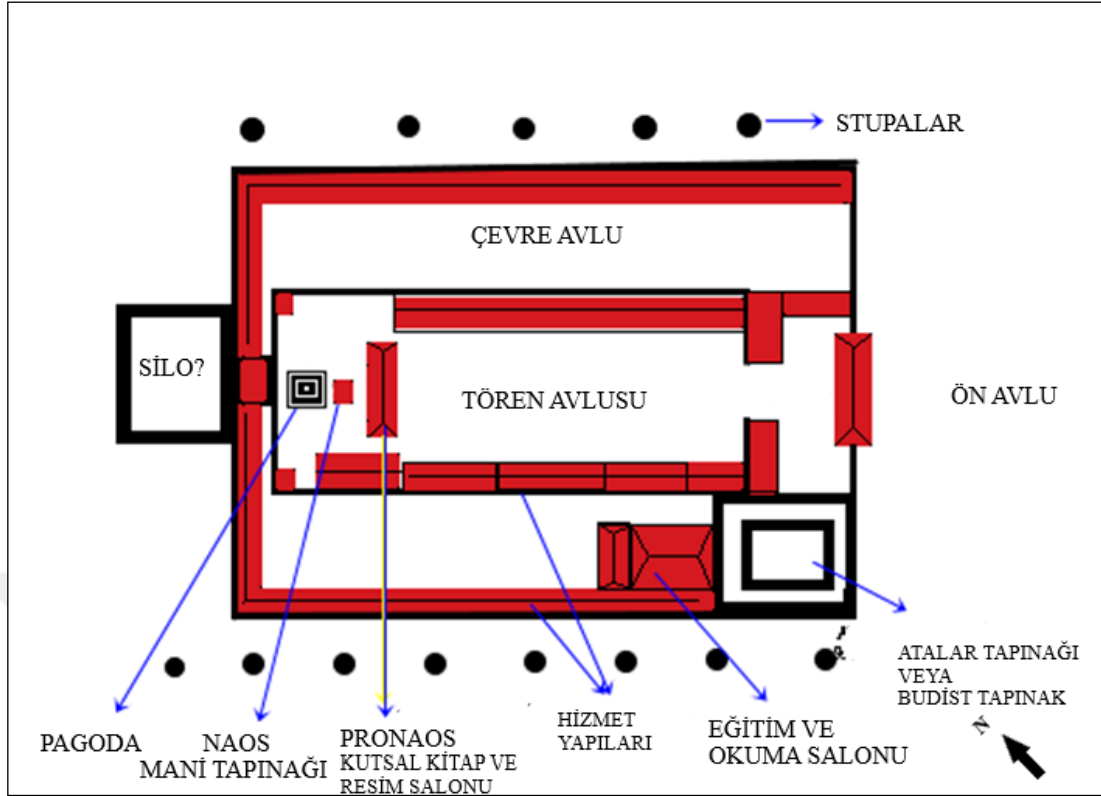
Resim 47. 8. yüzyılın başına Chang'an'da ibadethanelerin konumları Xiong 1988 map 12

Resim 48. Saray-tapınak alanı kuzeyden görünüm (Hüttel ve Dähne, 2012:421).

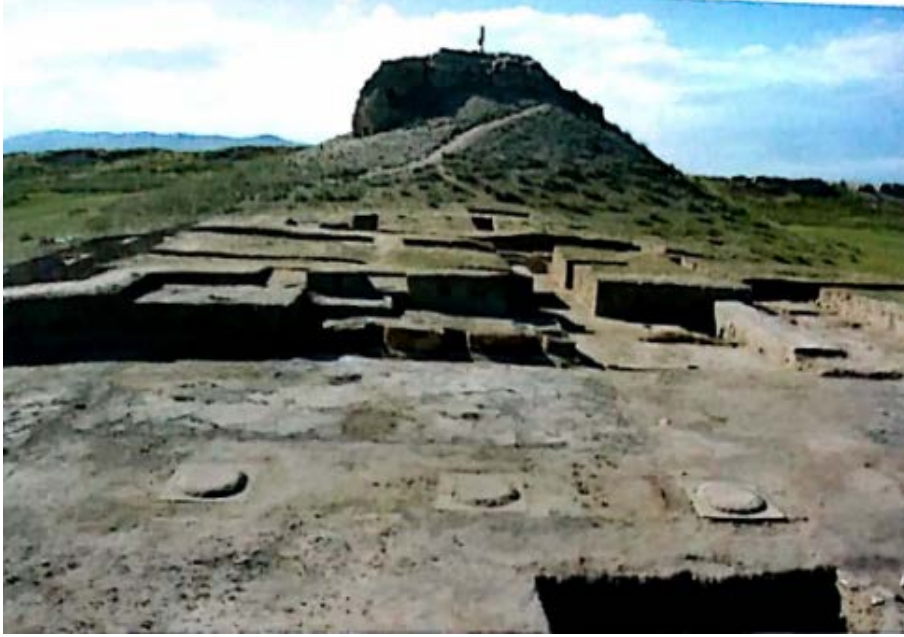

Resim 49. HB1 saray, HB2 saray-tapınak, HB3 bahçeli evler (Hüttel, Dähne, 2012: 421)

Resim 52. Pagodanın güneyinde yer alan Mani tapnağı olduğu düşünülen alan kazı çalışmaları (Hüttel ve Dähne, 2012:427).

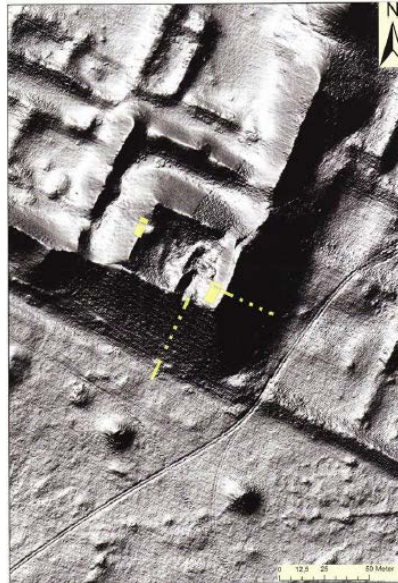
Resim 53. Pagodanın güneyinde yer alan Mani Tapınağı olduğu düşünülen alan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan insütü sütun altlıkları ve arkada pagoda (Dähne, 2016:39).

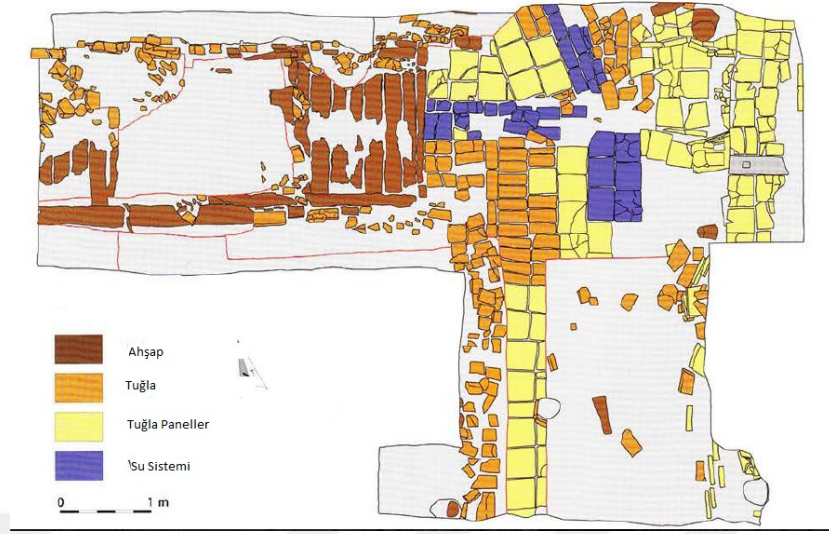
Resim 54. Pagodanın güneyinde yer alan Mani Tapınağı olduğu düşünülen alan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan insütu sütun altlıkları (Hüttel ve Dähne, 2012:430).

Resim 55. Saray-Tapınak alanındaki Mani Tapınağı olduğu düşünülen alandaki insütu granit sütun altlıklarından biri (Hüttel ve Dähne, 2012:430).

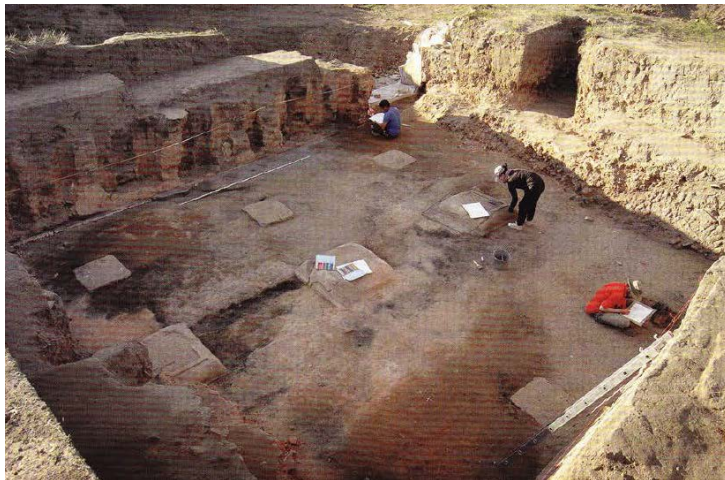
Resim 26. Saray-tapınak alanının güney köşesinde yer alan kale (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 356)

Resim 57. Kazı sonuçlarına göre geçit kalesi planı (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 358; Grafik Robert Hoffmann)

Resim 58. Geçit kalesi çevre duvarı içi (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 358)

Resim 59. Geçit kalesi batı köşesi (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 362)

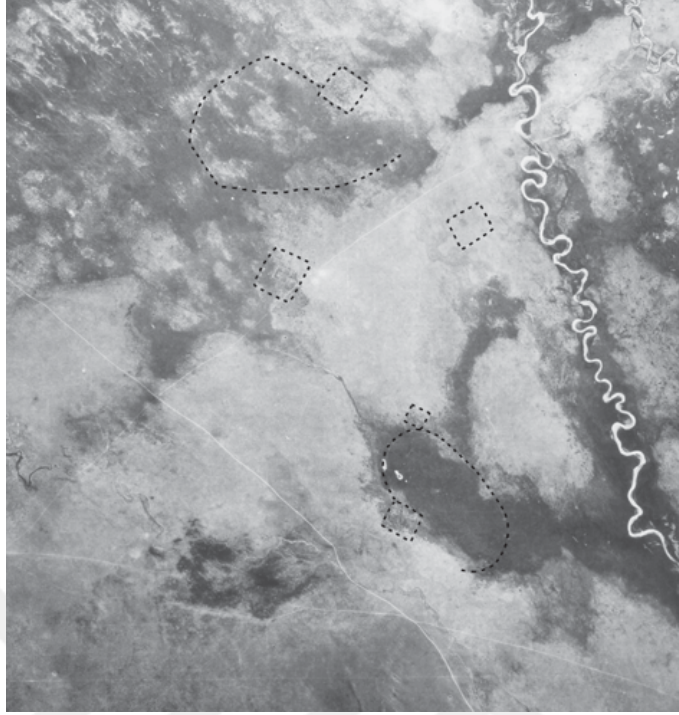
Resim 60. Çatı uçlarını kapatan zincir boncuk desenli plakalar (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 365).

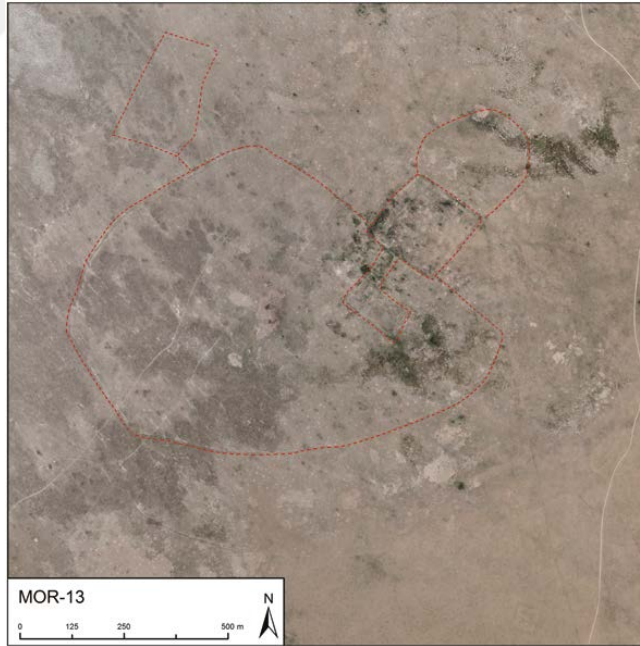
Resim 61. Çatı parçaları olarak kullanılmış domuz ejderhası biçimli hayvan maskaları (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 366).

Resim 62. Por bajin’de bulunan benzer domuz ejderhası biçimli hayvan maskaları (Franken, Erdenebat ve Barbayar, 2014: 367).

Resim 63. Karabalgasun'un kuzeybatısındaki duvarlı muhafazalar (Bemmann, Lehdorff vd., 2014, 339).

Resim 64. Karabalgasun Kalesi'nin kuzeybatısındaki duvarlı muhafazalı alan (Bemmann, Lehdorff vd., 2014, 343).